

ירושלים כיעד להגירה פנימית של משפחות פלסטיניות-ישראליות

אסמהאן מסרי-חרזאללה
ערן רזין ומאיה חושן

מחקרי פלורסהיימר
האוניברסיטה העברית

מכון ירושלים
לחקר ישראל

מכון ירושלים
לחקר ישראל

מחקרי פלורסהיימר
המכון ללימודים עירוניים ואזוריים
האוניברסיטה העברית בירושלים

ירושלים כיעד להגירה פנימית של משפחות פלסטיניות-ישראליות

אסמהאן מסרי-חרזאללה,
ערן רזין ומאיה חושן

ירושלים, יולי 2011

Floersheimer Studies
Institute of Urban and Regional Studies
The Hebrew University of Jerusalem

Jerusalem Institute
for Israel Studies

Jerusalem as an Internal Migration Destination for Israeli-Palestinian Families

**Asmahan Masry-Herzalla,
Eran Razin and Maya Choshen**

Jerusalem, July, 2011

עורכת אחראית: שונמית קרין
הדפסה: דפוס אחוה

מחקרי פלורסהיימר, האוניברסיטה העברית בירושלים
office@fips.org.il
www.fips.org.il

מכון ירושלים לחקר ישראל
internet@jiis.org.il
www.jiis.org.il

על המחברים

אסמהאן מסרי-חרזאללה הגישה לאחרונה את עבודת הדוקטורט שלה בחוג לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. מרצה ורכזת למסלול החינוך הבלתי פורמלי במכון הערבי במכללת בית ברל, וחוקרת במכון ון ליר בירושלים.

פרופ' **ערן רזין** – המחלקה לגאוגרפיה, ראש מחקרי פלורסהיימר ומנהל המכון ללימודים עירוניים ואזוריים, האוניברסיטה העברית בירושלים.

ד"ר **מאיה חושן** – גאוגרפית ומתכננת-ערים, חוקרת בכירה ומנחה צוותי-מחקר במכון ירושלים לחקר ישראל ומרצה בבית הספר לחינוך באוניברסיטה העברית בירושלים. עורכת *השנתון הסטטיסטי לירושלים* והפרסום הנלווה לו *על נתוני ירושלים* הרואים אור מידי שנה בהוצאת מכון ירושלים לחקר ישראל, עיריית ירושלים ובהשתתפות הרשות לפיתוח ירושלים.

על המחקר

מחקר זה מנתח את תהליך הגירתם של פלסטינים-ישראלים מצפון הארץ ומהמשולש לירושלים, ומצביע על תמורות אפשריות בדפוסי ההגירה הפנימית שלהם ובהשתלבותם בחברה ובכלכלה הישראלית. טענה מרכזית שעולה בו עוסקת במעמד של הפלסטינים הישראלים כ"מיעוט מתווך" בין המערכות הציבוריות והפרטיות הישראליות לבין האוכלוסייה הפלסטינית המזרח-ירושלמית. הזדמנות ייחודית זו בשוק התעסוקה הירושלמי היא גורם עיקרי לכוח המשיכה הגדל והולך של ירושלים כיעד להגירה של אוכלוסייה פלסטינית-ישראלית.

על מחקרי פלורסהיימר

באביב 2007 הוקמה במסגרת המכון ללימודים עירוניים ואזוריים, הפקולטה למדעי החברה, האוניברסיטה העברית בירושלים מסגרת חדשה למחקרי מדיניות: מחקרי פלורסהיימר. המסגרת החדשה זוכה לתמיכתו של ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר. מחקרי פלורסהיימר הוא ממשיכו של מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות שפעל בין השנים 1991 ל-2007. תחום מחקר עיקרי בו עוסק מחקרי פלורסהיימר הוא חברה, מרחב וממשל – בפרט מכלול ההיבטים הנוגעים לעולם השלטון המקומי והממשל המקומי, ובהם סוגיות של תכנון ופיתוח ברמה העירונית והאזורית. תחומים נוספים הם: (1) ערבים ויהודים בישראל, בפרט סוגיות הנוגעות לתכנון ולפיתוח ביישובים הערביים בישראל, ביישובים מעורבים ולקשרי הגומלין שבין המדינה והאוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית-הפלסטינית הישראלית בתחומי התכנון והפיתוח; (2) יחסי דת, חברה ומדינה: שילוב האוכלוסייה החרדית בשוק העבודה וסוגיות של שלטון מקומי וממשל מקומי ביישובים חרדיים וביישובים "מעורבים"

בהם מתגוררת אוכלוסייה חרדית גדולה. מחקרי פלורסהיימר מנוהל על ידי פרופ' ערן רזין, בסיועה של ועדה אקדמית.

על מכון ירושלים לחקר ישראל

מכון ירושלים לחקר ישראל (נוסד ב-1978) הוא מוסד אקדמי עצמאי ללא כוונות רווח. מחקרי המכון מדגישים היבטים יישומיים והמלצות לגיבוש מדיניות. תחומי המחקר העיקריים של המכון הם:

מחקרי ירושלים;

ישראלים ופלסטינים – ניהול הסכסוך;

מדיניות סביבתית;

מדיניות צמיחה וחדשנות.

מחקרי ירושלים הם תחום הפעילות המרכזי של המכון במסגרתו נכתבו מאות ספרים וניירות עמדה. המכון פיתח את מאגר הנתונים הגדול ביותר על העיר ומפרסם מדי שנה את השנתון הסטטיסטי לירושלים.

מכון ירושלים לחקר ישראל משקיע מאמצים רבים בפרסום המלצותיו באמצעות: כתיבה והפצה של ספרים ופרסומים, דו"חות, ניירות עמדה לקובעי מדיניות וכן באמצעות ימי עיון לציבור הרחב ומפגשים עם קובעי מדיניות. מטרתו העיקרית של המכון היא לסייע למקבלי החלטות ולשפר תהליכי קביעת מדיניות.

המכון מממן את מחקריו ממקורות עצמיים ומקרנות חיצוניות. מעת לעת, על-פי פניית קובעי מדיניות, מתגייס המכון לחקור סוגיות מיוחדות.

תוכן העניינים

7	תקציר
10	מבוא
12	1. תיאוריות של הגירה
16	2. הגירה של קבוצות מיעוט
19	3. הקונטקסט הישראלי
25	4. הגירת פלסטינים-ישראלים לירושלים: השערות ושיטת המחקר
29	5. פרופיל הפלסטינים הישראלים המהגרים לירושלים
44	6. גורמי ההגירה לירושלים
52	7. בחירת בתי הספר עבור ילדי הפלסטינים הישראלים בירושלים
64	8. בחירת מקום המגורים על ידי פלסטינים-ישראלים בירושלים
86	9. פרופיל התעסוקה של הפלסטינים הישראלים בירושלים
99	10. האם הנשים מהוות קבוצה מובחנת בקרב הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים?
108	11. סיכום ומסקנות
117	מקורות

תקציר

הגירת פלסטינים-ישראלים מצפון הארץ ומהמשולש לירושלים גברה והלכה בשלושים השנים האחרונות, חרף חסמים פנימיים וחיצוניים, ומצביעה על תמורה אפשרית בדפוסי ההגירה הפנימית של פלסטינים-ישראלים ובדפוסי השתלבותם בחברה ובכלכלה הישראלית. מחקר זה בא לנתח תהליך הגירה ייחודי ולדון במשמעויותיו. טענה מרכזית בו עוסקת במעמד הפלסטינים הישראלים כ"מיעוט מתווך" (middleman minority) בין המערכות הציבוריות והפרטיות הישראליות לבין האוכלוסייה הפלסטינית המזרח-ירושלמית. הזדמנות ייחודית זו בשוק העבודה הירושלמי היא גורם עיקרי לכוח המשיכה הגדל של ירושלים כיעד להגירה של אוכלוסייה פלסטינית-ישראלית. המחקר הסתמך על סקר של 201 פלסטינים-ישראלים שהיגרו לירושלים עד סוף שנת 2003, ושלא התכוונו לעזוב את העיר בשנים הקרובות, כאשר עם 20 מתוכם נערכו גם ראיונות עומק. הסקר והראיונות נערכו בין יולי 2007 לפברואר 2008. לא ניתן להעריך במדויק את גודלה של האוכלוסייה הפלסטינית הישראלית שהיגרה לירושלים מיישובים אחרים בישראל, אך סביר לאמוד את מספרה בין 6,000 ל-10,000.

המחקר מראה שגורם המשיכה הראשוני, שהביא את הרוב המכריע של הפלסטינים הישראלים לירושלים, היה ההחלטה ללמוד במוסדות ההשכלה הגבוהה בעיר. גורם משיכה זה מסביר את הדומיננטיות יוצאת הדופן של בעלי השכלה גבוהה בקרב הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים. הזדמנויות התעסוקה היו גורם המשיכה הדומיננטי בהחלטה להישאר בירושלים ולהשתקע בה אחרי תום הלימודים. בקרב בוגרי האוניברסיטאות היהודים, שוק העבודה המוגבל בירושלים בהשוואה לזה של מטרופולין תל אביב גורם לרבים לעזוב את העיר; אך עבור הסטודנטים הערבים, התמונה שונה בתכלית וירושלים היא יעד אטרקטיבי להשתקעות.

הפלסטינים הישראלים בירושלים הם אליטה משכילה ומודרנית, השונה במידה קיצונית מחתך האוכלוסייה המאפיין את יישובי מוצאה. העלייה בשיעור הנשים הפלסטיניות-הישראליות בקרב המהגרים לירושלים היא סממן בולט של המאפיין המודרני של זרם הגירה זה, אם כי רוב הנשים עדיין מוגבלות לעבוד במקצועות הנחשבים נשיים.

הפלסטינים הישראלים בירושלים אכן משמשים מעמד מתווך בין המערכות הישראליות לאלו המזרח ירושלמיות. יותר מרבע מיליון הפלסטינים המזרח ירושלמים סובלים מאי ידיעה מספקת של השפה העברית, ומהיעדר השכלה והסמכה מוכרות על ידי המדינה לעיסוק בתחומים שונים. בתנאים אלה נוצרות לפלסטינים הישראלים הזדמנויות עבודה רבות. במקצת המקרים מדובר בתחומים המהווים נישות תעסוקתיות של פלסטינים-ישראלים בכל הארץ, כמו הוראה, מקצועות פרה-רפואיים ועריכת דין, ובמקרים אחרים מדובר במילוי צרכים ייחודיים של האוכלוסייה המזרח-ירושלמית, כמו עובדי רווחה ועובדי מדינה אחרים המשרתים את הציבור המזרח-ירושלמי. התחום העיקרי בו משרתים פלסטינים-ישראלים את האוכלוסייה המזרח-ירושלמית הוא במערכת החינוך הערבי בתחומי החינוך המיוחד,

במקצועות פרה-רפואיים, הוראת עברית, ייעוץ חינוכי וניהול בתי ספר. עבודה סוציאלית היא עוד תחום, לצד שירותים ציבוריים ועסקיים נוספים.

הנטייה להתרכז בעבודות המזהות עם "המעמד המתון" בולטת במיוחד בקרב נשים, המתרכזות בהוראת עברית, חינוך מיוחד ועבודה סוציאלית – מקצועות המתאפיינים בשכר נמוך ובאופק קידום מוגבל. המוביליות החברתית-הכלכלית של הפלסטינים הישראלים בירושלים תלויה ביכולתם לפרוץ את מגבלות השוק האתני ולשרת גם אוכלוסייה יהודית בתחומי התמחותם. יש ניצנים לפריצה כזו, בעיקר בעבודות נוספות להשלמת הפרנסה, בתחומים כמו חינוך מיוחד ומקצועות פרה-רפואיים. קליטה מוגברת של ערבים לשירות המדינה עשויה, אם תתממש, להציע הזדמנויות עבודה נוספות לפלסטינים-ישראלים בירושלים. ואולם, בשלב זה עדיין רבה תלותם של הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים במקומות עבודה המשרתים את הפלסטינים המזרח-ירושלמים, שהשכר בהם נוטה להיות נמוך יחסית.

איכות החיים שמציעה ירושלים היא עוד גורם משיכה של פלסטינים-ישראלים לעיר, אם כי השפעת גורם זה אינה חד משמעית, בפרט בכל הנוגע לחינוך הילדים ולדירור. חינוך הילדים נתפס בעבר ואולי גם כיום כגורם דחייה מירושלים, כאשר הפלסטינים הישראלים נדרשים לבחור בין חלופות שונות שאף אחת מהן אינה אופטימלית. עם זאת, ריבוי החלופות החינוכיות מחליש את משקלו של חסם החינוך בהחלטה להגר. הדירור הוא גורם הדחייה הראשון במעלה של ירושלים: שטח הדירות קטן והמחירים גבוהים בהשוואה ליישובי המוצא. כמחצית מהפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים בוחרים להשתקע בשכונות יהודיות וכמחצית בשכונות ערביות. הפלסטינים הישראלים נוטים להתקבץ בשכונות מסוימות בירושלים – יהודיות וערביות – אם כי אין מדובר ברמה גבוהה מאוד של היבדלות מרחבית, אולי משום שמדובר בקבוצה שהיא עדיין קטנה מאוד. ריכוז גדול שלהם בולט בשתי שכונות: בית צפאפא הערבית והגבעה הצרפתית היהודית, המתאפיינות בהיותן בתוך בין ירושלים היהודית לירושלים הערבית, בכל הנוגע למיקומן ומעמדן כשכונות מעמד בינוני (אך לא שכונות יוקרה). מיעוט ההזדמנויות לרכוש דירות בשכונות הערביות והיעדר אפשרות לקבל משכנתא לרכישת דירה במזרח העיר, מביאה לכך שההחלטה לעבור ממגורים בשכירות לרכישת דירה כרוכה פעמים רבות במעבר לשכונה יהודית, למעט בקרב מי שהתחתנו עם בת או בן זוג ממזרח העיר.

הפלסטינים הישראלים עדיין סובלים משוליות כפולה בעת בחירת מקום המגורים בירושלים. הבחירה להתגורר בשכונה ערבית נובעת לעתים משיקולים של זהות ושייכות, על אף שגם שם הם צפויים להרגיש זרים, אם משום שסגילו אורחות חיים המושפעים יותר מהחברה הישראלית ואם משום שאינם מתקבלים בעין יפה על רקע טענות שהם תופסים לפלסטינים המזרח-ירושלמים מקומות עבודה ושכניסתם גורמת לעלייה בדמי השכירות. בשכונות היהודיות הבעיות יכולות להתבטא ביחס מסתייג ודחייה על ידי התושבים היהודים.

הגירת פלסטינים-ישראלים לירושלים היא דוגמה לתהליך הגירה פנימית של קבוצת מיעוט, שמקורה בגורמי דחייה מתחזקים ביישובי המוצא, החוברים לגורמי משיכה המתפתחים במוקד עירוני מרכזי. מה שייחד את הפלסטינים הישראלים היה עוצמתם של החסמים החיצוניים והפנימיים להגירה, כאשר גורמי המשיכה לירושלים ייחודיים עוד יותר לקבוצת מיעוט: הזדמנויות לשמש כמעמד מתווך לאוכלוסיית מיעוט שאיננה נהנית ממעמד של אזרחות במדינה בה היא מתגוררת. בנישה תעסוקתית זו יצרו הפלסטינים הישראלים מעין שוק עבודה מוגן מתחרות. אפשרויות התעסוקה במתן שירותים לפלסטינים המזרח-ירושלמים אמנם רבות, אך ספק אם ימשיכו לצמוח במידה ניכרת לאורך זמן, והמשך התפתחותה של הקהילה הפלסטינית הישראלית בירושלים תלוי ביכולתה לפרוץ אל מחוץ לנישה תעסוקתית זו, בתחומים כמו המגזר הממשלתי ושירותי הרפואה, לצד חדירה למגזר העסקים הקטנים. עולה גם השאלה באיזו מידה מצביע תהליך הגירה זה על התפתחותה של תופעה רחבה יותר של התגברות על חסמים להגירת פלסטינים-ישראלים מיישובי מוצאם למרכזים המטרופוליניים הגדולים בישראל. השתלבותם של הפלסטינים הישראלים בשווקי העבודה המטרופוליניים מתבטאת בעיקר ביוממות מהיישובים הערביים למוקדי התעסוקה הגדולים באזור תל אביב, בחיפה ובירושלים, אך האינטראקציה הגדלה עם מוקדים אלה, בשילוב עם מצוקת דיור גוברת ביישובי המוצא, עשויה בסופו של דבר לשכנע פלסטינים-ישראלים לעבור להתגורר בהם.

מבוא

החברה הערבית בישראל, שמעמדה הוא של מיעוט לאומי ואתני, לא זכתה עד היום להתייחסות מחקרית מספקת בנושא ההגירה, על אף שתהליכי השינוי שחברה זו עוברת הם מן המהירים ביותר במזרח התיכון במישור החברתי, הכלכלי, הפוליטי, התרבותי והמשפחתי (מאיר-ברודנין, 2009; Al-Haj, 1989). מחקר זה מתמקד בפלסטינים-הישראלים שהגירו מיישובים ערביים בישראל (במרכז הארץ, במשולש ובגליל) לירושלים ובוחן את השאלות האלו: מה מניע את הפלסטינים הישראלים להגר לירושלים? מה הם מאפייניהם הייחודיים של המהגרים לירושלים? ומה מניע פלסטינים-ישראלים להמשיך לגור בירושלים ולא לחזור ליישובי המוצא שלהם? המחקר עומד על תופעה ייחודית של מיעוט לאומי/אתני שמתאפיין בנטייה נמוכה להגר אל מחוץ ליישובי מגוריו בגלל חסמים משני סוגים עיקריים: חסמים פנימיים תרבותיים וחברתיים, הנובעים מהיותה של חברה זו חברה פטריארכלית, סמכותית והיררכית, וחסמים חיצוניים, שמקורם בסכסוך היהודי-ערבי, בקיומם של אי-שוויון, קיפוח והדרה של הערבים בישראל ובמגמות של התרחקות לאומית בין שתי הקבוצות. חסמים אלו מקשים על הפלסטינים הישראלים להגר ליישובים יהודיים, ובכלל זה לערים המטרופוליניות הגדולות.

בשני העשורים האחרונים מסתמן בישראל תהליך של הגירה פנימית מיישובים ערביים לירושלים, כאשר המהגרים מתגברים על החסמים הפנימיים והחיצוניים שמקשים על תהליך זה. רוב המהגרים לירושלים הם זוגות צעירים, מרביתם נשואים ואפשר לאפיין כ"קרייריסטיים", רובם בוגרי האוניברסיטה העברית ומוסדות להשכלה גבוהה בירושלים (כמו סמינר דוד ילין ומכללת הדסה), או מוסדות אחרים להשכלה גבוהה בישראל ובעולם. תהליך הסוציאליזציה שעברו הפלסטינים הישראלים בירושלים עוזר להם להשתלב בשוק העבודה בעיר, על אף היותו מורכב ומסובך מבחינות רבות: פוליטיות, פיסיות, דמוגרפיות, חברתיות, דתיות וכלכליות, באופן שמעמיד בפני חברי הקבוצה אתגרים מיוחדים (חושן ואחרים, 2004). לתופעה זו כמעט ואין התייחסות במחקרים, למעט מחקרו של מנאע (1997), שדן בבעיית השיכון ובעיית החינוך של ילדיהם של פלסטינים-ישראלים שהגירו לירושלים בשנות ה-90, מחקרם של Weingrod and Manna (1998) שדן במאפייניהם של הפלסטינים הישראלים בירושלים ומחקרה המוקדם של מסרי-חרזאללה (2004), שדן בתופעת הגירתן של רווקות פלסטיניות-ישראליות לירושלים. המחקר בא, אם כן, לנתח תהליך הגירה ייחודי זה וללמוד על משמעויותיו לחברה הפלסטינית-ישראלית, לירושלים ולתאוריות של הגירה פנימית של קבוצות מיעוט.

המחקר הסתמך על סקר של פלסטינים-ישראלים שהיגרו לירושלים, שנערך בשיטת "כדור השלג", לפיה מגיעים למרואיין אחד דרך מרואיין אחר. הבחירה בשיטה זו קשורה במחסור במאגרי מידע בהם רשומים הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים. המדגם כלל 201 מרואיינים, כאשר ל-20 מתוכם נערכו גם ראיונות עומק שמטרתם חיזוק ממצאי השאלונים והעשרת המחקר בהיבטים שלא זכו להתייחסות בשאלון המובנה. ממצאי המחקר מתייחסים תחילה לפרופיל משקי הבית הפלסטינים הישראלים המהגרים לירושלים, למאפייניהם החברתיים, הכלכליים והדמוגרפיים, ולשאלה אם הם נבדלים בתכונותיהם משאר האוכלוסייה הערבית בישראל. בהמשך מוצגים הגורמים לעזיבת יישובי המוצא וגורמי המשיכה לירושלים. דיון נפרד עוסק בבחירת בתי הספר עבור ילדי הפלסטינים הישראלים בירושלים, מכיוון שסוגיה זו נתפסת על פי רוב כגורם דחייה, המקשה על השתקעות האוכלוסייה הפלסטינית הישראלית בעיר. בהמשך נדונה שאלת שכונות המגורים המועדפות על ידי הפלסטינים הישראלים במזרחה ובמערבה של העיר, הבדלי מאפיינים בין מי שבחרים לגור בשכונות ערביות למי שבחרים לגור בשכונות יהודיות והשיקולים המשפיעים על בחירת מקום המגורים. פרק מרכזי בחשיבותו עוסק בפרופיל התעסוקה של הפלסטינים הישראלים בירושלים, בתחומי העיסוק שלהם, במיקום העבודה בשכונות הערביות או היהודיות בעיר ובנטייה לעבוד במגזר הכללי או במתן שירותים לתושביה הפלסטינים של ירושלים. הניתוח גם עוסק בפרופיל הנשים הפלסטיניות הישראליות בירושלים, בהשוואה לגברים, כממד שעשוי להצביע על קשר בין הנטייה להגר לירושלים לתהליכי מודרניזציה העוברים על החברה הפלסטינית הישראלית. חלקו האחרון של המחקר כולל דיון, הערכה וניתוח ההשלכות התיאורטיות והמעשיות של תופעת השתקעותם של פלסטינים-ישראלים בירושלים, בדגש על מעמד המיוחד כ"מיעוט מתווך" (middleman minority) בין החברה, הכלכלה והממסד הישראלי לבין האוכלוסייה הפלסטינית המזרח-ירושלמית הגדולה, הפוטנציאל הגלום במעמד זה, מגבלותיו, וההשלכות הצפויות על ירושלים ועל הפלסטינים הישראלים.

1. תיאוריות של הגירה

תיאוריות של הגירה עוסקות בשאלות כגון: מי הם המהגרים? מדוע הם מהגרים? איך ולאן הם עוברים? מתי? ומה ההשפעות של ההגירה על המהגרים, על הנשארים במקום המוצא ועל אוכלוסיית היעד (אלפנדרי ושפר, 1992)? שתי השאלות האחרונות עוסקות בהשלכות חברתיות, פוליטיות וכלכליות של זרמי הגירה על המקומות מהם יצאו ועל היעדים אליהם הגיעו (Clark, 1986).

תיאוריית "כוחות המשיכה והדחיפה" (push-pull) מטפלת בשיקולי המהגר הפוטנציאלי, המשווה בין יעדי ההגירה האפשריים לבין המוצא – מקום מגוריו הנוכחי. על פי תפיסה זו קיימים שני סוגי כוחות המשפיעים על תהליך ההגירה: כוחות שליליים הנקראים "כוחות דחיפה", הדוחפים אנשים לעזוב את מקום מגוריהם, וכוחות חיוביים הנקראים "כוחות משיכה", המושכים אנשים ליעדים אחרים (אלפנדרי ושפר, 1992; Weiner, 1980).

הגישה הכלכלית להגירה (Show, 1975) מתבססת על ההנחה לפיה ההגירה מושפעת בעיקר מגורמים כלכליים, ועל הנחות כי הפרט פועל באופן רציונלי, שואף להגיע להכנסה מרבית, נהנה ממידע מלא על אפשרויות התעסוקה במרחב, ואינו מוגבל על ידי מכשולים חברתיים או כלכליים המעכבים את ההגירה. מודל התחלופה בין שטח לבין גישות מציע הסבר כלכלי לבחירת מקום המגורים ברמה הפנים-מטרופולינית, על פיו משק הבית ישאף להשתקע בדירה שתענה על צרכיו מבחינת המאזן שבין נגישות (הוצאות נסיעה לעבודה ולמטרות אחרות) לבין רווחת דיור. הגישה ההתנהגותית, לעומת זאת, נשענת על הנחות לפיהן הפרט אינו שואף בהכרח להשיג את המרב, אלא מסתפק בהחלטה משיבית רצון, וגם אינו מגיב בהכרח באופן ישיר לנסיבות כלכליות, אלא יכול להסתגל לתמורות, לנסות להישאר במקום מגוריו ולדחות את ההחלטה להגר. הגישה ההתנהגותית מדגישה את השונות בין בני אדם בטעמים ובערכים, המתבטאים בשאיפות מגוונות ובתפיסות שונות של המאמצים הכרוכים בהגירה לעומת התועלות שאמורות לנבוע ממנה.

עוד תיאוריה כוללת של הגירה מתמקדת בהיבט הסוציו-פסיכולוגי, ובמיוחד בהבנת השפעתו של המניע להגירה על הקליטה ביעד (Eisenstadt, 1954). הגירה כרוכה במעבר מסביבה חברתית אחת לסביבה חברתית אחרת, שעשויה להיות שונה במאפייניה. שלב ראשון בתהליך ההגירה עוסק במניע להגר, דהיינו בצרכים ובשאיפות שגורמים לאנשים לעבור ממקום למקום. שלב שני עוסק בהיבט החברתי של המעבר מחברת המקור לחברה חדשה ביעד, ושלב שלישי עוסק בקליטת המהגרים במסגרת התרבותית והחברתית של החברה החדשה. החלטה להגר מונעת על ידי תחושה כלשהי של חוסר ביטחון וחוסר סיפוק

במסגרת החברתית והכלכלית של המהגר במקום המוצא, תסכול שיכול לנבוע מחוסר יכולת להשיג רמה מסוימת של מימוש עצמי בחברת המקור, בגלל מחסור בהזדמנויות כלכליות, חשיפה לאופקים תרבותיים וכלכליים חדשים בעזרת ערוצי תקשורת, לחץ פוליטי, וכדומה. המהגר עשוי לחוש שהחברה המקורית אינה מספקת די אמצעים ואפשרויות להישרדות פיזית שלו או של בני משפחתו. לעתים מהגר יכול גם להרגיש שהוא אינו יכול לממש במלואה כמיהה לסולידריות, כלומר, להזדהות עם אנשים אחרים ועם הקהילה בכללותה, ויכול גם להרגיש שחברת המקור אינה מקנה לו הזדמנות לחיות חיים משמעותיים ובעלי ערך, או על פי אידאולוגיה מסוימת. תחושת תסכול מייצרת רצון להגר וקיומן של הזדמנויות במקומות אחרים הופך את מימוש הרצון לאפשרי. ציפיות לגבי אופי ההשתלבות ביעד יוצרות אצל המהגר עמדות ראשוניות ביחס למקום מגוריו החדש. עם זאת, גם לאחר המעבר, המהגר יכול להישאר קשור לחברה ולתרבות המקורית שלו בדרכים רבות.

מניעי ההגירה

מלחמות, סכסוכים אתניים ולאומיים או אסונות טבע, הם גורמי דחיפה רבי עוצמה המניעים לעתים זרמי הגירה בהיקף גדול. עם זאת, זרמי הגירה בהיקפים גדולים הם תהליך מתמשך, גם ללא נסיבות קיצוניות דוגמת אלו שהוזכרו לעיל. סיבות עיקריות להגירה – גורמי דחיפה מיישוב המוצא וגורמי משיכה ליעד – כפי שהן משתקפות מתיאוריות וממחקרים עיקריים (חושן, 1989; רדיין, 2002; Clark, 1986; Greenwood, 1985; Hsin-Chum, 2004; Krumm, 1983; Rossi, 1980; Show, 1975; Stapelson, 1980; הן אלה:

1. **גורמים כלכליים:** רמת הכנסה, שיעורי אבטלה והזדמנויות תעסוקה באזורי המוצא והיעד.
2. **מוביליות חברתית:** אפשרות להתפתחות אישית, או היעדרה בגלל אפליה, קיפאון כלכלי ועוד; רכישת השכלה גבוהה או התמחות מקצועית; ושאיפות הנוגעות להתקדמותו של דור הילדים בתחומי ההשכלה והתעסוקה.
3. **קשרים חברתיים ומשפחתיים:** נישואין, או רצון להימצא בקרבה גאוגרפית לחברים או לבני משפחה, היכולים לסייע במידע ובקשרים בתהליך הקליטה. מהגרים נמשכים לקרבתם של חברים וקרובים שכבר נמצאים ביעד ההגירה, במקרים רבים כאלה שהיגרו קודם לכן מאותו יישוב מוצא.
4. **רמת דיוור:** מאפייני יחידת המגורים, שמהווה מניע להגירה בראש ובראשונה ברמה הפנים-אזורית, דהיינו הגירה שאיננה מחייבת לשנות את מקום העבודה.
5. **איכות חיים:** שיפור ברמת השירותים ובאיכות החיים. אלה כוללים בין היתר את מאפייני סביבת המגורים: צפיפות, פרטיות, רעש, מאפיינים חברתיים-קהילתיים, ביטחון אישי, נגישות לשירותים, רמת מערכת החינוך, פעילויות בתחום התרבות והבילוי, אקלים ועוד.

מן הראוי לציין שהנטייה להגר וכוח המשיכה של יעדים מסוימים גדלים הודות לשיפור בטכנולוגיות התקשורת, שמאפשר לקבל מידע מלא יותר על יעדים פוטנציאליים ומקטין את אי הוודאות הכרוכה בהגירה.

מאפייני המהגרים

הנטייה להגר מושפעת מאוד ממאפייני הפרט/משק הבית, דהיינו בהינתן גורמי דחיפה ומשיכה זהים, אנשים בעלי מאפיינים שונים יקבלו החלטות שונות אם להגר ולכן (חושן, 1989).

מאפיין ראשון בחשיבותו הוא הגיל (רדיין, 2002; Rogers and Willekens, 1975; Shaw, 1975; Findley, 1977; Clark and Dieleman, 1996; Adams, 1976; Poulain, 1996). הנטייה להגר גבוהה ביותר בקרב צעירים בגילאי 20-30. לעומת זאת, צעירים מתחת לגיל 20 הם בעלי שיעורי ההגירה הנמוכים ביותר, מכיוון שבני קבוצה זו עדיין תלויים בהוריהם וכמעט ואינם מהגרים בכוחות עצמם. גילאי 30-60 מתאפיינים בשיעורי הגירה בינוניים ונמוכים, אך בארצות מפותחות עולה הנטייה להגר בקרב גמלאים בעלי אמצעים, בני 55 ומעלה. הגיל משפיע גם על יעדי ההגירה. בגיל צעיר בולט שיקול מיקומם של מוסדות ההשכלה הגבוהה, בעוד שבקרב משפחות בולטים יותר שיקולי תעסוקה, רווחת דיור ואיכות חיים לילדים (Gordijn and Eichperger, 1996). צעירים גם נוטים להגר למרחקים גדולים יותר מאשר משפחות עם ילדים בגיל בית ספר.

שלב במחזור החיים, דהיינו נישואין, לידת ילדים, עזיבת הילדים את הבית, גירושין, או פטירת בן או בת הזוג, הוא גורם שכיח למעבר לדירה חדשה, ומשפיע על המשקל היחסי שניתן לשיקולים של העדפת השטח ורווחת הדיור על פני הנגישות לתעסוקה ולשירותים.

רמות ההשכלה וההכנסה משפיעות גם הן על הנטייה להגר. ככלל, ככל שרמות ההשכלה וההכנסה גבוהות יותר עולה נטיית הפרט ומשק הבית להגר (Clark, 1986; Shaw, 1975; Wolpert, 1967; Mueler, 1982). בעלי השכלה גבוהה ועובדים מקצועיים ניידים יותר מאחרים ונוהגים לחפש הזדמנויות בטווח גאוגרפי רחב יותר, כולל הגירה ליעדים חדשים. על פי רוב יש להם גישה טובה יותר למידע על הזדמנויות ביעדים שונים ומרחב גדול יותר של היכרויות, והם פחות מחויבים למקום מוצאם בקשרי תעסוקה, כלכלה וחברה. יכולת כספית של בעלי אמצעים גם מקלה עליהם להתגבר על המכשולים הכספיים להגירה. חאג' יחיא-חמדאן (2003) מצאה כי רמת ההשכלה של התושבים הערבים שהיגרו מנצרת לנצרת עילית גבוהה במידה ניכרת בהשוואה להשכלה הממוצעת של ערביי ישראל ושל תושבי נצרת. ל-32% מהם 13 שנות לימוד ויותר ול-13% היו 16 שנות לימוד ויותר. חושן ואחרים (2000) הצביעו על כך שרמת ההשכלה של המהגרים לירושלים גבוהה, כאשר 42% מהם בעלי תואר ראשון ו-26% בעלי תואר שני. עם זאת, בנסיבות מסוימות דווקא בעלי השכלה נמוכה נוטים יותר להגר להזדמנויות עבודה בשכר נמוך, כגון בבניין או בחקלאות. במחקר על הגירה במצרים נמצא ש-54% מהמהגרים היו בני 20-30, אך 31% מהם לא ידעו קרוא וכתוב, רובם היו ממעמד

חברתי-כלכלי נמוך, לא הייתה להם קרקע בבעלותם והם עבדו כשכירים בחקלאות (עבד אל-מועטי, 1990). אבטלה, שכרוכה ברמות הכנסה נמוכות, גם היא גורם מדרבן להגירה. במדינות מפותחות, ופחות מכך במדינות מתפתחות, זוהה קשר ברור למשלח היד על הנטייה להגר. ככל שמשלח היד מתמחה יותר הנטייה להגר עולה. עובדי הצווארון הלבן זוהו כמופיליים ביותר באנגליה, בעוד שאיכרים ועובדי תעשיות עתירות עבודה בלתי מיומנת היו בעלי שיעורי המופיליות הנמוכים ביותר (Willis, 1974). הקשר בין מין לנטייה להגר משתנה ממקום למקום. על פי רוב, גברים, במיוחד רווקים, נוטים להגר יותר מנשים, בפרט בחברות מסורתיות, אך קיימים יוצאי דופן רבים לכלל זה. שוכרי דירות ניידים יותר מאשר משפחות המתגוררות בדירה או בבית שבבעלותם (Rossi, 1980). ניסיון קודם בהגירה משפיע גם הוא. מי שהיגר בעבר, נטייתו להגר פעם נוספת גבוהה יותר מהנטייה של מי שמעולם לא היגר בעבר (Mueler, 1982). ככל שגרים במקום אחד זמן ממושך יותר, גדלה ההשקעה המצטברת במקום המגורים, ההיכרות עם המקום והקשרים החברתיים המקומיים חזקים יותר, ולפיכך מחיר העזיבה צפוי להיות גבוה יותר.

2. הגירה של קבוצות מיעוט

הגירה פנימית של קבוצות מיעוט – בין אם מדובר בקבוצות מהגרים מחו"ל ובין אם מדובר במיעוטים אתניים, דתיים, או לאומיים – היא סוגיה ייחודית בתיאוריות ההגירה. חלק מגורמי המשיכה והדחייה המאפיינים קבוצות מיעוט הם ייחודיים, כאשר בראש ובראשונה קיימים חסמים חברתיים, פוליטיים ואפילו חוקיים שיכולים להגביל את אפשרויות ההגירה ואת מגוון יעדי ההגירה הפתוחים בפניהם. מחקרים שנערכו בארצות הברית מצביעים בעיקר על נטיית קבוצות מיעוט להתקבץ במרחב. הניסיון לפזר פליטים מדרום מזרח אסיה בין מספר רב של מדינות בארצות הברית הוביל לדגם הגירה פנימית מנוגד בכיוון הריכוז העיקרי של אוכלוסיית מהגרים זו בדרום קליפורניה (Desbarats, 1985). גם בקרב מהגרים קובנים שיושבו מחוץ לריכוז העיקרי של קהילה זו בדרום פלורידה בלטה הנטייה להגר לכיוון מיאמי ולהתקבץ במרחב (Portes and Stepik, 1993). עם זאת, בקרב קבוצות מהגרים ותיקות יותר, הנטמעות בחברה החדשה, צפוי להתפתח תהליך מנוגד של עזיבת הריכוז האתני והתפזרות מסוימת במרחב.

מיעוטים אתניים בסין התרכזו באזורים משלהם ולא השתלבו באוכלוסיית הרוב. לאורך זמן זוהו בסין תהליכי הגירה מנוגדים, בעיקר לאחר הקלת החסמים המוסדיים להגירה. מצד אחד התפתחו מובלעות של קבוצות מיעוט בערים גדולות אליהן היגרו בני הקבוצה, ומנגד הייתה הגירה של בני אוכלוסיית הרוב הסיני לטריטוריות המזוהות עם קבוצות מיעוט, כדי לנצל הזדמנויות כלכליות ותמריצים ממשלתיים להגירה לאזורים המזוהים עם קבוצות המיעוט (Iredale et al., 2001). הגירה פנימית של קבוצות מיעוט המזוהות עם טריטוריה מסוימת מוגבלת אפילו יותר מאשר הגירת קבוצות מיעוט שמוצאן בחו"ל, הן בגלל חסמים פנימיים לעזיבת המרחב הטריטוריאלי המזוהה עם בני הקבוצה והן בגלל חסמים חיצוניים שעלולים להגביל את ההגירה למספר מוגבל של יעדים.

דפוסי הגירה של קבוצות מיעוטים מושפעים מאוד מדפוסי השתלבותם בשוק העבודה. התיאוריות העוסקות בדפוסי ההשתלבות התעסוקתית של מיעוטים ומהגרים מבחינות בין כמה שווקי עבודה:

1. **ראשוני.** שוק עבודה זה כולל בעיקר תעסוקה בחברות ובארגונים גדולים בעלי סולמות קידום פנימיים. דפוסי הגירה של מיעוטים המשתלבים בשוק עבודה זה צפויים להיות דומים לאלה של כלל האוכלוסייה, אם כי בני קבוצת המיעוט עשויים לסבול מחסמים למוביליות תעסוקתית שמקורם במגבלות שפה או ב"תקרות זכוכית" מסוגים שונים.

2. **שניוני.** שוק עבודה זה כולל בעיקר חברות קטנות הפועלות בתנאים של תחרות חופשית. הדבר מחייב אותן לתור אחר כוח עבודה שעלותו מינימלית לביצוע עבודות שנחשבות בעלות סטטוס נמוך ומתאפיינות בשכר נמוך ובהיעדר תנאים סוציאליים. קבוצות מיעוט וקבוצות מהגרים המתרכזים בנישות שונות בשוק עבודה זה יטו להגר למקומות בהם הוא מפותח, בראש ובראשונה ערים גדולות וסביבתן (למעט חקלאות ולפעמים בנייה).
3. **מובלעת אתנית/כלכלה אתנית.** שוק עבודה זה מאופיין בנטייה של בני קבוצת המיעוט להתרכז בעסקים בתחומים מסוימים – עסקים המשרתים את בני הקבוצה ועסקים בהם הם נהנים ממיומנות מיוחדת – כיזמים ובעלי עסקים וכשכירים באותם עסקים. המובלעת האתנית תלויה מאוד ברשתות קהילתיות לגיוס כוח אדם, ליצירת קשר עם ספקים, קבלני משנה ולקוחות ולגיוס מימון. המובלעות האתניות מתאפיינות בריכוזיות רבה במרחב, בדרך כלל באזורים מטרופוליניים מסוימים ומהוות גורם מכריע המשפיע על דפוסי ההגירה של בני הקבוצה.
4. **Middleman minority.** במצב זה קבוצת המיעוט משמשת כמתווך בין החברה הכללית, או הקבוצה הדומיננטית בחברה, לבין קבוצות מיעוט חלשות (קבוצות שסובלות ממצוקות שונות כמו רמת פשיעה גבוהה, או שקיימים חסמים אחרים, כמו שפה או עוינות הדדית, לקשר בינן לבין קבוצת הרוב. על פי המודל הקלאסי בולט המיעוט המתווך בראש ובראשונה במסחר ובשירותים מסוימים. הוא מתאפיין בתלות פוליטית בקבוצת הרוב ועלול להיות מתויג כשנוא על ידי הקבוצה החלשה אותה הוא משרת (Bonacich, 1980; Bonacich and Modell, 1980). דפוסי ההגירה של אלה המשמשים כמיעוט מתווך תלויים במיקומן של ההזדמנויות לעסוק בפונקציה התיווך. בניגוד למובלעת האתנית, לא נדרש ריכוז גדול של בני הקבוצה באזור אחד.

בחירת מקום מגורים בקרב מיעוטים

בחירת מקום מגורים על ידי משק בית הנמנה עם קבוצת מיעוט יכולה לשקף מגמות של היבדלות מרחבית (segregation) והדרה מרחבית (exclusion) על בסיס אתני. ההפרדה המרחבית יכולה להתקיים ברמות שונות: בניין, רחוב, שכונה או יישוב (חמדאן, 2006). רווחות שתי גישות מנוגדות שמסבירות את בחירת מקום המגורים בקרב קבוצות מיעוט (חמדאן, 2006). "אסכולת האילוצים" מניחה שקבוצות מיעוט סובלות מהדרה חברתית ומרחבית ובחורות את מקום מגוריהן בהשפעת גורמים חיצוניים, כמו אפליה וגזענות, הדוחקים אותן לאזורים מוגדרים במרחב העירוני. על פי גישה זו, הגורמים העיקריים לבחירת מיקום המגורים הם גורמים חיצוניים, שאינם תלויים בהעדפותיו וביכולותיו של משק הבית (Rosenbaum and Schill, 1999). על אלה יש להוסיף את המחסור במידע שמקשה על אפשרויות המגורים של בני קבוצת המיעוט במרחב העירוני. הרשת החברתית שלהם

צפויה להיות מוגבלת במידה רבה לבני אותה קבוצה, ומגבילה אפוא את כמות המידע ואת איכותו, ומנציחה דפוסים של הפרדה מרחבית (חמדאן, 2006).
"אסכולת האתניות" מניחה שבחירתו של הפרט, גם כאשר הוא נמנה עם קבוצת מיעוט, קשורה להעדפותיו ולתקציבו ולא דווקא לאילוצים חיצוניים (Peach, 2000). בני הקבוצה האתנית מעדיפים להתגורר בקרבת בני אותה קבוצה ממניעים של שמירה על זהותם, תרבותם וקיום ערכים משותפים לבני הקבוצה. בחירת מקום המגורים תלויה גם במחירי הדיור, דהיינו באפשרויותיהם הכלכליות של בני קבוצות מיעוט שונות (Owusu, 1999).

3. הקונטקסט הישראלי

הגירה פנימית בישראל ובירושלים

מחקרים בנושא ההגירה הפנימית בישראל עסקו בהגירה בין-אזורית, בהגירה אל ומאזורים וצורות יישוב מסוימות, כאשר תשומת לב מיוחדת ניתנה להגירה מערי הפיתוח ומאזורי הפריפריה אל מרכז הארץ, ולהגירה פנים-עירונית. בכל המקרים נמצא שהמהגרים נטו להיות צעירים, בעלי השכלה גבוהה והכנסה גבוהה. המניעים העיקריים להגירה היו כלכליים: תעסוקה ודיר. הדגם המרחבי הדומיננטי של ההגירה בקרב יהודים היה מאזורי הפריפריה למרכז הארץ ומלב המטרופולינים של תל אביב, ירושלים וחיפה לפרבריהם (שחר וליפשיץ, 1980; ליפשיץ, 1993; ברוידא ונבון, 2006; Gabriel, Justman, and Levy, 1987). Hasson (1996), שבחן את יוצאי ארצות חבר העמים הדגיש את משקלם של היצע הדיר והזדמנויות התעסוקה על דפוסי הגירה פנימית בקרבם.

כמה מחקרים עסקו בסוגיית ההגירה לירושלים וממנה. קמחי (1987) הצביע על שני זרמי הגירה עיקריים של היוצאים מירושלים בשנות ה-80: האחד לערי מרכז הארץ (52%) והשני לפרברי ירושלים (מבשרת ציון, מעלה אדומים, גבעת זאב ועוד, 35%). לערי מרכז הארץ עזבו בדרך כלל צעירים יהודים, בעוד שלפרברים עברו מבוגרים ובעלי משפחות. מרבית העוזבים היו בעלי השכלה אקדמית ומשלח ידם היה בתחום המקצועות האקדמיים והחופשיים. המניעים העיקריים להגירה היו כלכליים – תעסוקה ודיר – ואילו לגורמים תרבותיים-חברתיים היה משקל קטן בלבד בשיקולי העזיבה. קמחי, חושן ועוזיאלי (1989) מציינים כי העוזבים את ירושלים היו בעיקר בני 30-35, נשואים, אשכנזים, משכילים ובעלי מקצועות אקדמיים וחופשיים, וכי מרביתם שכירים. שיעורי עזיבה גבוהים במיוחד אפיינו את תושבי שכונות היוקרה של ירושלים ושיעורים נמוכים במיוחד את תושבי השכונות הדתיות. כמו כן נמצא שמשפחות נטו להגר ליישובים בקרבת ירושלים ורובן המשיכו לעבוד בה. לעומת זאת, לא נשואים, צעירים ומשכילים נטו לעבור למקומות רחוקים יותר, בעיקר לאזור המרכז. המניע העיקרי בקרב העוזבים את אזור ירושלים היה דיר והמניע השני בחשיבתו היה תעסוקה. גם הרשקוביץ ואחרים (2000) מצאו ששתי הסיבות העיקריות להגירה מירושלים היו יוקר הדיר והיצע תעסוקה מוגבל. מבנה התעסוקה בעיר אינו מציע מגוון מספיק גדול ומספיק אטרקטיבי של מקומות עבודה לאנשי מקצוע ואקדמאים בענפים יצרניים ועסקיים. עוד נמצא שכ-11% מהנכנסים לירושלים בשנת 1999 היו חרדים. ואולם גם בקרב חרדים בלטה יותר ויותר מגמה של הגירה שלילית מירושלים לפרבריה בגלל יוקר הדיר בעיר.

ממצאי מחקר שעסק במקומות המגורים של עובדי המינהל הציבורי של המדינה המועסקים בירושלים (רזין וישראל, 2009), מצביעים על שינוי מסוים בכיווני ההגירה מירושלים ובמניעיה. בשנות ה-90 בלטה ירידה במשקלם של עובדים אלה המתגוררים בירושלים ועלייה חדה במשקלם של המתגוררים בפרברי ירושלים. ואולם בתחילת שנות ה-2000 נבלמה מגמה זו ובמקומה חל גידול חד במשקלם של עובדי המינהל הציבורי העובדים בירושלים ומתגוררים במטרופולין תל אביב. מגמה זו בלטה באופן מיוחד בקרב בעלי השכלה גבוהה, שיותר מרבע מהם התגוררו בשנת 2005 מחוץ למטרופולין ירושלים. בחלקו משקף שינוי זה את אכלוסה של העיר מודיעין, הסמוכה יחסית לירושלים, אך מוגדרת כחלק ממטרופולין תל אביב, אך בחלקו הוא משקף מצב לפיו עזיבת ירושלים או ההימנעות מלעבור אליה איננה נובעת משיקולי תעסוקה, כאשר גם מקרב המועסקים בירושלים יותר ויותר בוחרים להתגורר באזור תל אביב (ולאו דווקא משיקולים של יוקר הדיור, שהרי הדיור באזור תל אביב יקר לא פחות מאשר בירושלים).

בניגוד למאזן ההגירה השלילי לירושלים בקרב יהודים היה מאזן ההגירה של פלסטינים לעיר חיובי. בניית גדר ההפרדה סביב ירושלים בתחילת שנות ה-2000 בלמה את מגמת הפרבור בקרב פלסטינים והגדילה את זרם הפלסטינים בעלי תעודות זהות כחולות (ישראליות) ששבו והיגרו לירושלים (חושן, 2008).

תמורות בחברה הערבית בישראל

המיעוט הערבי שנותר בגבולות ישראל בשנת 1948 היה חלש וחסר עילית חברתית. הרובד העליון נקטם ממנו כליל: בעלי אחוזות, סוחרים, תעשיינים, מהנדסים, רופאים ושופטים, עורכי דין, ראשי דת, סופרים ועיתונאים נעקרו, ויחד אתם נעקרו מוקדי הפעילות בכל מישוריה (שטנדל, 1992). רוב הנותרים היו כפריים מעוטי השכלה ומנושלים מרכוש. מחציתם היו עקורים, פליטים פנימיים שקהילותיהם חרבו ושמצאו עצמם אורחים חסרי רכוש וחסרי מעמד בקהילות פלסטיניות שכנות בתוך גבולות ישראל (רבינוביץ ואבו בקר, 2002).

החברה הערבית בת ימינו, הן במדינת ישראל והן במדינות ערב, מוגדרת על פי רוב כחברה פטריארכלית מסורתית (שראבי, 1992), דהיינו חברה שבמרכזה הגבר, אבי המשפחה, או זקן השבט. במבנה כזה כל עמדת כוח בפירמידה אחראית על אלה שמתחתיה. הגדרה זו מתייחסת הן לחברה בכללותה, על מוסדותיה המדיניים והכלכליים, והן למרכיביה המקומיים, דהיינו המשפחה והמשפחה המורחבת. במובן זה קיים בחברה זו קשר חזק בין הזהות האינדיבידואלית לזהות הקולקטיבית של הפרט. החוקרים חלוקים בדעתם בנוגע להגדרתה של החברה הערבית הפלסטינית בישראל כחברה מסורתית או כחברה שנמצאת במצב של מעבר ממסורתיות למודרניות.

לאחר הקמת המדינה, ובמשך יותר מחמישה עשורים, עברה החברה הערבית בישראל שינויים מואצים במבנה החברתי והכלכלי, שחלקם נכפו עליה. החברה הערבית החלה לעבור

תהליכי מודרניזציה עם קום המדינה (סמוחה, 2001; Azaiza, 1996), שהתבטאו בנטישת העבודה החקלאית למען עבודה ביישובים היהודיים, בעלייה ברמת ההשכלה, בירידה במרכזיות המסורת והדת, במגע עם החברה היהודית ובחשיפה מוגברת לאמצעי התקשורת המערביים (אלחאג', 1983; חשיבון, 1997). תמורות אלו התבטאו בשינוי בהרגלי הצריכה, בדפוסי הבילוי, בחיי המשפחה ואפילו בשינוי בתכונות האישיות ובדרכי החשיבה (סמוחה, 1998), ואף תרמו להיחלשות החמולה והמשפחה המורחבת ולהתחזקות של היחידה המשפחתית הגרעינית (Al-Haj, 1989).

הביטויים החיצוניים של החברה הערבית בישראל יכולים להוביל למסקנה שתהליך ה'התמערבות' כמעט הושלם ומסורת של דורות הפכה לנחלת העבר. לבד מן השינוי התעסוקתי, ההשכלה הפכה למאפיין חברתי רב עוצמה. תהליך של צבירת כוח בקרב צעירים משכילים החל, אך, אלה הבינו עד מהרה שאין הם יכולים להתעלם מהכוחות המסורתיים בחברה. המפגש בין הערבי ליהודי נדחה לשלב מאוחר יותר, אחרי בית-הספר התיכון, כאשר היסודות הבסיסיים של הזהות התרבותית של התלמיד הערבי כבר היו מגובשים (אבו-עסבה, 1995). על פי דוירי (1997), החברה הערבית עשתה צעדים קטנים בלבד לכיוון ערכים של אינדיבידואליזם והמשיכה לשמר ערכים שאבדו לחברה המערבית, כמו קשרי משפחה חזקים, שהתבטאו בעזרה הדדית ומיתנו תופעות חברתיות לא-רצויות שליוו את התפתחות האינדיבידואליזם בחברה המערבית. ואולם, שימור המסגרות המסורתיות מנע מימוש הזדמנויות שניתן להשיגן בחברה המערבית.

הגירה פנימית של ערבים בישראל

במחצית הראשונה של המאה ה-20 התחולל בפלשתינה-ארץ ישראל תהליך עיור משמעותי בקרב האוכלוסייה הערבית, שהתבטא בהגירה מהכפר לעיר (קימרלינג ומגדל, 1999; אסף, 1970). הגירה מכפר לעיר לפני 1948 הייתה וולונטרית וקשורה לאי שביעות רצון של משקי הבית מהתנאים הכלכליים והחברתיים בכפרם. לעומת זאת, ההגירה המסיבית שהתרחשה בשנים 1947-1949 נבעה מהנסיבות שנכפו בעקבות מלחמת 1948, שאילצו את הפלסטינים לעזוב את יישוביהם בהמוניהם, למדינות ערב השכנות (כ-725 אלף ערבים עזבו את הארץ בתקופה זאת) וליישובים אחרים בארץ. בישראל נותרו כ-20 עד 50 אלף פליטי פנים (ג'בארין וחמדאן, 1995; כהנא וברזילי, 1996). מדינת ישראל אימצה תקנות לשעת חירום על פיהן מנע הצבא הישראלי את שובם של הפלסטינים לכפריהם או לעריהם ונשללה מהם כל זכות על נכסיהם. הממשל הצבאי שלט בתקופה זו בכל תחומי החיים ביישובים הערביים (ג'ריס, 1996; Said, 1978).

בניגוד למגמה הרווחת במדינות מתפתחות, בהן ההגירה מהכפר אל העיר מתרחשת במקביל לתהליכי מודרניזציה, החברה הפלסטינית בישראל חששה להגר מיישוביה אחרי אירועי 1948. מדיניות פיזור האוכלוסייה היהודית קיבלה עדיפות ראשונה אחרי קום המדינה (Khamaisi, 2005). מדיניות זו, לצד הממשל הצבאי שהוטל על האוכלוסייה הערבית בשנים

1948-1966, הקשו על ניידותה (אייל, 2005). ההכרזה על אזורי הממשל הצבאי כאזורי ביטחון אפשרה להגביל את תנועת הפלסטינים בתוכם ומחוצה להם באמצעות "משטר הרישיונות". התושבים היו זקוקים לאישור מיוחד כדי להיכנס או לצאת משטחי הממשל הצבאי, ובדרך זו האוכלוסייה הפלסטינית הוצמדת לכפרים ונמנע ממנה הדפוס המקובל של הגירה מכפר לכפר ומכפר לעיר.

לאחר הסרת הממשל הצבאי (1966), ולמרות השתלבותה של האוכלוסייה הערבית בשוק העבודה בערים יהודיות, העדיפו העובדים לנסוע בכל יום לעבודה, ולא לעזוב את יישוב מגוריהם. במקביל, החלה הגירה דלילה של ערבים בעיקר לחמש הערים המעורבות: חיפה (בן-ארצי ושושני, 1983), עכו, יפו, לוד ורמלה. במהלך שנות ה-70 וה-80 גדל במעט זרם הגירה זה והערבים עברו להתגורר ביישובים רבים יותר, כולל ערי פיתוח, ובהם באר שבע ונצרת עילית ובמידה פחותה אילת, אשקלון, דימונה וצפת (חאג' יחיא-חמדאן, 2003). עם זאת, הסכסוך היהודי-ערבי שיחק תפקיד בבלימת זרמי הגירה של ערבים לערים יהודיות בעיקרן. הנטייה להגר הייתה חזקה יחסית ביישובים שחלק גדול מאוכלוסייתם היה חדש ופחות מעורב בקהילה המקומית, כאשר האוכלוסייה הייתה משכילה יותר וכאשר שיעור גבוה בה היה נוצרי (Meyer-Brodnitz, 1983).

העיר היהודית לא הסבירה פנים בדרך-כלל לתושב ערבי, ובכל זאת נראה שלא דחייה יהודית אלא העדפה ערבית, המבוססת על קשר למשפחה, לאדמה המשפחתית ולמסגרת המקומית, היא הגורם המסביר העיקרי של תופעת ההגירה הדלילה ליישובים עירוניים גדולים, שרובם הגדול יהודיים. העדפה זו גם מסבירה את מיעוט ההגירה בין יישובים ערביים בישראל לבין עצמם, להוציא מעבר של נשים, ההולכות בעקבות בעליהן (חאג' יחיא-חמדאן, 2003).

מחקרים שבדקו את תופעת ההגירה בחברה הערבית יחסו את שיעורי ההגירה הנמוכים בעיקר לערכים חברתיים, על פיהם הערבים מעדיפים להתגורר בקרבת המשפחה המורחבת, שהתמסדה כיחידה הסולידרית העיקרית התומכת בתהליך המודרניזציה והעירור מבחינה חומרית ומורלית, לתחושת סולידריות עם בני המקום ולקשר חזק לטריטוריה המקומית, לאורח החיים ולסביבה הפיזית. הקשר החזק למסגרת המשפחתית נבע גם מכך שהמשפחה סיפקה תמיכה כלכלית לפרט, במיוחד לבניית בית מגורים, כולל בקרקע ובתהליך הבנייה עצמו. בעלות המשפחה על קרקע מהווה גורם דומיננטי בקביעת תפוצת המגורים בקרב האוכלוסייה הערבית ומהווה גורם משמעותי בהחלטה היכן להתגורר. עוד צוינו הרצון להתגורר בקרבת בני העדה ולקבל שירותי חינוך ודת ייחודיים (Meyer-Brodnitz, 1983; Khamaisi, 2005; שניל, 1980, 1994; לו-יון ומאיר-ברודניץ, 1994; אלעזר וקלכהיים, 2001; מאיר-ברודניץ, 2009). מחסור בשירותים בערים, בעיקר שירותים בשפה הערבית בתחומי חינוך ותרבות, היווה מחסום לניידות בקרב קבוצות צעירים ערבים. מחקר שבחן את עמדות תושבי אכסאל (כרמון, מאיר-ברודניץ, יוניש ואלפנדרי, 1992) המחיש את עוצמת הקשר של התושבים לכפרם ואת אי רצונם להגר ממנו. עם זאת,

מיעוט של צעירים בעיקר, ציינו שאינם מתכוונים לחיות בכפר בעוד עשר שנים, ושארטרקטיביות הכפר כמקום מגורים לצעירים הולכת וקטנה. מצוקת המגורים בנצרת וביישובים הערביים הסובבים אותה משכה פלסטינים-ישראלים לנצרת עילית הסמוכה. הגירת הפלסטינים לנצרת עילית נבעה מפערי פיתוח תהומיים בין נצרת עילית, שנהנתה מהעדפות ממשלתיות בהקצאת משאבים, לסביבתה הערבית (חמדאן, 2006). עיר זו הציעה אפשרות לחיות ולגדל ילדים בתנאי מגורים משופרים ובסביבה מטופחת, שאינה מחייבת אותם להתנתק מסביבתם הקודמת ובה בעת מאפשרת להם פרטיות רבה יותר, אותה התקשו להשיג בביתם הקודם.

מתקבל הרושם שבשנים האחרונות מסתמנת תפנית בכל הנוגע לדפוסי ההגירה של האוכלוסייה הערבית וזו שוב אינה נרתעת כבעבר מלעזוב את יישובי מוצאה. עיקר תשומת הלב ניתנת בשנים האחרונות להגירת ערבים לערי פיתוח סמוכות, המציעות דיור ושירותים משופרים, כמו נצרת עילית, כרמיאל, ערד ובאר שבע. ואולם, תהליך שני, שטרם נחקר, הוא הגירתם של פלסטינים-ישראלים מיישוביהם לאזורים המטרופוליניים ובפרט לגלעיניהם, דהיינו לחיפה, לתל אביב-יפו ולירושלים.

ההשכלה הגבוהה כמניע להגירה בחברה הערבית בישראל

קיומם של מוסדות להשכלה גבוהה בערים מטרופוליניות גדולות מהווה גורם חשוב ואולי עיקרי להגירת צעירים ערבים אל מחוץ ליישוביהם. לטענת אלחאג' (1999), ההשכלה הגבוהה נמצאת בראש סדר העדיפויות של האזרחים הערבים בישראל. המיעוט הערבי משנה את תמהיל המשאבים שברשותו, וההון האנושי תופס מקום חשוב בתמהיל זה. על פי חידר (2005), ההון האנושי הוא תחום שחלה בו התפתחות רבה במשך השנים. בשנת 2000 היו כ-20% מהאוכלוסייה הערבית הבוגרת בעלי השכלה על-תיכונית, לעומת 8% בלבד בשנת 1980. אינטלקטואלים ובוגרי אוניברסיטאות נתפסים כעמוד התווך של תהליך השיקום הפוליטי, החברתי, החינוכי והתרבותי של המיעוט הערבי, כמו בחברות מתפתחות אחרות. מודעות האוכלוסייה הערבית לחשיבות ההשכלה וההישגים החינוכיים גדלה כאשר היא נפגשת בחברה הביורוקרטית המערבית הישראלית. החינוך משמש אפוא מסלול עיקרי למוביליות חברתית ובעיקר כלכלית בחברה הערבית בישראל. המשכילים הערבים נחשבים לסוכני שינוי, שיכולים למלא שליחות חשובה בהכוונת הכלל ובמאבק לשיפור מעמדו של המיעוט הערבי בישראל, באמצעות שינוי התפיסה הסטריאוטיפית ה'אורינטליסטית' הרואה בערבים 'מפגרים', חסרי תודעה וידע (אלחאג', 1999).

רוב המוסדות להשכלה גבוהה בישראל ממוקמים ביישובים יהודיים ומתנהלים בשפה העברית, למעט מכללות ספורות שהחלו להתפתח רק בשנים האחרונות ביישובים ערביים או שפיתחו תוכניות לתואר בהוראה (B.Ed.) בשפה הערבית. אוניברסיטאות המחקר ממוקמות כולן בערים הגדולות: ירושלים, תל אביב, רחובות, חיפה ובאר שבע. הלימודים במוסדות אלה, ובפרט במוסדות הממוקמים בירושלים, תל אביב ורחובות, אינם מאפשרים לרוב רובה

של האוכלוסייה הפלסטינית הישראלית להתגורר ביישוב מגוריהם המקורי בזמן הלימודים ומחייבים מעבר לערים הגדולות היהודיות (או המעורבות), לפחות לתקופת הלימודים. המעבר עשוי להיות גורם משמעותי, המשפיע על נטיית חלק מאוכלוסייה זו להשתקע בעיר הגדולה ולא לחזור ליישוב המגורים הקודם בתום הלימודים.

4. הגירת פלסטינים-ישראלים לירושלים: השערות ושיטת המחקר

טענה מרכזית של המחקר עוסקת במעמד הפלסטינים הישראלים כמתווכים בין המערכות הציבוריות והפרטיות הישראליות לבין האוכלוסייה הפלסטינית המזרח-ירושלמית. הזדמנות ייחודית זו בשוק העבודה הירושלמי מהווה גורם מפתח לתמורה המתחוללת בכוח המשיכה של ירושלים כיעד להגירה של אוכלוסייה פלסטינית-ישראלית. השערות המחקר העיקריות הן אלה:

יתרונות בתעסוקה:

1. הזדמנויות התעסוקה וההזדמנויות למוביליות חברתית-כלכלית בירושלים הן גורמי משיכה עיקריים עבור הפלסטינים הישראלים מחד גיסא, ושוק עבודה מצומצם בצפון הארץ הוא גורם דחיפה מאידך גיסא.

- כתוצאה מהעלייה ברמת ההשכלה בחברה הערבית גוברת התחרות על מקומות עבודה בצפון והופכת קשה יותר ויותר. לעומת זאת, בירושלים, הפלסטינים הישראלים נהנים משוק עבודה מפותח ומתחרות פחותה, בהיותם מיעוט משכיל בעיר גדולה ואזרחים ישראלים (לעומת התושבים במזרח ירושלים שהם רק תושבי קבע). כמו כן, תהליך הסוציאליזציה של הפלסטינים הישראלים בירושלים קרוב לישראלים היהודים וכתוצאה מכך נסללת קבלתם למקומות עבודה יותר מאשר של תושבי מזרח ירושלים.
- המגבלות בקבלה למשרות בכירות בצפון גורמות לחלק מהסטודנטים הערבים שמסיימים את לימודיהם האקדמיים בירושלים להשתקע בעיר ולהשתלב במקומות עבודה שהולמים את רמת השכלתם וכישוריהם.
- חלק גדול מהפלסטינים הישראלים מעדיף ללמוד מקצועות חופשיים כמו עריכת דין, ראיית חשבון והוראה, ושיעור גבוה מהמשכילים עוסקים בתחומים אלה. שוק העבודה בחברה הערבית רווי ואינו מסוגל לקלוט עובדים נוספים. לעומת זאת, ירושלים כמטרופולין שבה יש ריבוי של מוסדות ממשלה ומוסדות חברתיים וחינוכיים, פותחת בפני קבוצה זו הזדמנויות תעסוקה מגוונות ומאפשרת לה להתקדם ולפתח מוביליות חברתית מיוחדת.

- בעלי המקצועות החופשיים בירושלים כמו עורכי דין, רואי חשבון, מורים ועוד, משמשים כמתווכים בין המוסדות הישראליים ותושבי מזרח ירושלים. ירושלים מציעה אפוא ניהול תעסוקתי ייחודי של "מעמד מתווך" (middleman minority), שאינה קיימת בערים גדולות אחרות בארץ.

יתרונות חברתיים:

2. ירושלים, בשל ריחוקה מהיישובים הערביים, היא יעד מועדף עבור הפלסטינים הישראלים, מכיוון שהיא מאפשרת להשתחרר מפיקוח חברתי של החברה הערבית המסורתית.

- ירושלים מהווה מוקד משיכה בשל מגוון מקומות הבילוי והפנאי שבה, שאינם קיימים ביישובים הערביים בצפון.
- בשל סגנון החיים המסורתי המאפיין את החברה הערבית, הפיקוח החברתי, הקשרים החברתיים והמשפחה המורחבת, חלק מהפלסטינים הישראלים מעדיפים להתרחק מסגנון חיים זה ולשמור על רמת פרטיות מסוימת באמצעות השתקעותם בירושלים.

יתרונות בתחום ההשכלה:

3. המוסדות להשכלה גבוהה בירושלים, כמו מכללת דוד ילין, האוניברסיטה העברית, מכללת הדסה, מכללת אורט ועוד, מהווים גורמי משיכה ראשוניים ועיקריים עבור הפלסטינים הישראלים בירושלים.

- המוסדות להשכלה גבוהה מספקים מקורות תעסוקה והכנסה ישירה עבור חלקם בירושלים.
- המשך הלימודים לתארים מתקדמים מהווה גורם בעל השפעה על השתקעותם בירושלים.

מאפייני המהגרים:

4. ככלל, פלסטינים-ישראלים בירושלים צפויים להיות קבוצה בעלת מאפיינים ייחודיים: רמת השכלה גבוהה ומעמד סוציו-אקונומי גבוה. הם צפויים אפוא להיות קבוצת אינטלקטואלים המשתייכת לאליטה של החברה הערבית בכלל, והמתאפיינת בסגנון חיים מודרני יותר מאשר ביישובי מוצאם.

- הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים הם קבוצה הטרוגנית בדתם (מוסלמים, נוצרים, דרוזים), במידת הדתיות שלהם (המושפעת מאזור המוצא שלהם), בסגנון החיים (מודרני, מסורתי), במצבם המשפחתי (נשואים, רווקים), במינם (נשים, גברים) וביישובי מוצאם (המשולש, הגליל, המרכז: יפו, לוד, רמלה). אולם, בניגוד למהגרים למקומות כמו לוד, יפו ונצרת עילית, ההנחה היא שההזדמנויות

הכלכליות, החברתיות וההשכלתיות הייחודיות של ירושלים, כולל אלו הכרוכות בתיווך בין המערכות הישראליות לאוכלוסייה הפלסטינית המזרח-ירושלמית, מהוות יותר ויותר מוקד משיכה לאוכלוסיות בעלות הון אנושי גבוה יחסית.

העדפות המגורים של המהגרים:

5. הפלסטינים הישראלים עשויים להעדיף מגורים בשכונותיה הערביות של ירושלים (בצפון העיר או בדרומה) או בשכונות יהודיות בקו התפר (בעיקר בצפון-מזרח העיר). בחירת אזור המגורים תושפע ממאפיינים של משק הבית, כגון מצב משפחתי ומידת דתיות. ניתן לשער שקיימת גלישה של פלסטינים-ישראלים משכונות ערביות לשכונות יהודיות סמוכות, המציעות דיור מתאים ושירותים עדיפים.

▪ השערה עיקרית הנוגעת להעדפת המגורים של הפלסטינים הישראלים בירושלים מניחה כי האוכלוסייה המודרנית יותר, הפתוחה יותר וזו המשמשת "כמעמד מתווך" תהיה בעלת נטייה גבוהה יותר להתגורר בשכונות יהודיות.

המחקר התבסס על שאלון מובנה שהועבר בקרב 201 פלסטינים-ישראלים שעברו לירושלים מיישוביהם בגליל, במשולש ובמרכז הארץ (לוד, רמלה, יפו) עד סוף שנת 2003 והחליטו להשתקע בה. דהיינו, אנשים שאינם רואים את עצמם כתושבים ארעיים בעיר, אם משום שהיגרו אליה במודע לצמיתות, או שנשארו לגור בה משהתפוגג המניע הארעי להגעתם (לימודים ברוב המקרים של המקרים). המשיבים כללו 97 נשים נשואות ורווקות ו-104 גברים רווקים, נשואים וגרושים, בגילאי 22-63, המתגוררים בירושלים יותר משלוש שנים ושאינם מתכוונים לעזוב את העיר בשנים הקרובות. הראיונות נערכו בחודשים יולי-ספטמבר 2007. רוב האוכלוסייה שנדגמה היא של בוגרי האוניברסיטה העברית בירושלים ומוסדות להשכלה גבוהה אחרים כמו סמינר דוד ילין, האקדמיה למוסיקה, מכללת הדסה ומוסדות אחרים להשכלה גבוהה בארץ ובעולם.

בחירת המדגם נעשתה כאמור בשיטת "כדור השלג", בה מגיעים למרואיין אחד דרך מרואיין אחר. הסיבה לבחירה בשיטה זו על פני דגימה בשיטות אחרות נעוצה בכך שלא קיים מאגר מידע בו רשומים המהגרים הללו. עם זאת, גיבוש רשימת האוכלוסייה שהיוותה מסגרת למדגם התבססה על מקורות שונים, שהמרכזיים בהם היו:

1. נתוני העירייה על משפחות של פלסטינים-ישראלים שמתגוררות בירושלים (מערכת החינוך: גני ילדים, בתי ספר מוכרים שאינם רשמיים ועוד);
2. מערכת החינוך בירושלים (במיוחד בתי הספר הפרטיים המוכרים שאינם רשמיים);
3. מקורות אישיים. בהיותה של המחברת הראשונה אחת מהפלסטינים הישראלים המתגוררים בירושלים;
4. מרכזי התרבות, הביולוגי והחינוך בירושלים שמגיעים אליהם הפלסטינים הישראלים.

לבד מן הסקר המובנה, נערכו 20 ראיונות עומק מובנים למחצה עם פלסטינים-ישראלים שהשתפו במדגם. מרואיינים אלה נבחרו באופן שייצג את אוכלוסיית הנשים והגברים במדגם, דהיינו נשים נשואות ורווקות וגברים נשואים ורווקים בגילאים שונים, המועסקים במקומות עבודה שונים, והמתגוררים בשכונות מגורים שונות בירושלים. מטרת הראיונות הייתה לתת מענה לנושאים שלא קיבלו התייחסות נאותה או שלא עלו בשאלון המובנה. הראיונות הפתוחים התקיימו בין החודשים אוקטובר 2007 לפברואר 2008. איסוף הנתונים נעשה במלואו על ידי החוקרת (אסמהאן מסרי-חרזאללה). לאחר שהתקבלה הסכמתם של האנשים להתראיין, הגיעה החוקרת למקום המתאים להם (מקום העבודה, הבית, בית קפה) וערכה ראיון פנים אל פנים עם כל מרואיין בנפרד.

שאלוני הסקר המובנה קודדו ונותחו באמצעות תוכנת SPSS. הראיונות הפתוחים תומללו מיד לאחר עריכתם בשפה הערבית. כאשר הופיעו בריאיון מלים או ביטויים בשפה העברית הם תומללו בהתאם. לאחר תמלול כל ראיון צוינו הרעיונות והנושאים שהעלה המרואיין בדבריו. אלה קובצו לקטגוריות כלליות בהתאם לשאלות המחקר. בניתוח מוצגים קטעים רלוונטיים מדברי המרואיינים והמרואיינות על ידי ציטוט מדויק ככל האפשר של דבריהם. המחקר כולל גם אזכור מגמות שינוי בשנים 2008-2010, אחרי ביצוע הסקר ועריכת ראיונות העומק.

5. פרופיל הפלסטינים הישראלים המהגרים לירושלים

פרק זה עוסק במאפיינים הדמוגרפיים, החברתיים והכלכליים של משקי הבית הפלסטינים הישראלים בירושלים, ודן בשאלה האם אלה ייחודיים בתכונותיהם בהשוואה לכלל האוכלוסייה הפלסטינית הישראלית, בהשוואה לאוכלוסיית ירושלים ולאוכלוסייה הפלסטינית המזרח-ירושלמית.

מאפיינים דמוגרפיים

אין אומדן מדויק לגודלה של קהילת הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים מיישובים אחרים בישראל. על פי נתוני הלמ"ס, שעודכנו על פי תוצאות מפקד האוכלוסין 2008, התגוררו בשכונותיה היהודיות של ירושלים בסוף 2009 כ-7,900 ערבים.¹ אוכלוסייה זו כוללת גם סטודנטים השוהים בירושלים למטרות לימודים, שלא ניתן לראות בהם מהגרים, וכוללת גם פלסטינים מזרח-ירושלמים, בהם כאלה השוכרים דירות בשכונות מסוימות, משת"פים ששוכנו בעיר ובתי שכונות פלסטיניות הנמצאים באזורים סטטיסטיים שעיקרם שוכנה יהודית. מנגד, לא ברור עד כמה הצליח המפקד לאתר באופן מלא פלסטינים-ישראלים שהיגרו לירושלים אך לא שינו את כתובתם במרשם התושבים. אפשר אפוא להעריך שמספר הפלסטינים הישראלים המתגוררים בשכונותיה היהודיות של העיר נע בין 3,000 ל-5,000. ממצאי המחקר הנוכחי (ראו בהמשך) מצביעים על כך שכמחצית מהפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים מתגוררים בשכונות יהודיות וכמחציתם בשכונות ערביות (כולל בית צפאפא). אפשר אפוא לאמוד את מספרם של הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים והתגוררו בה בסוף 2009 בכ-6,000 עד 10,000 תושבים, אם כי יש להדגיש שמדובר בהערכה ראשונית בלבד.

בדומה לקבוצות מהגרים רבות במקומות אחרים, גם הפלסטינים הישראלים שהגיעו לירושלים הם צעירים: מחצית מהמרואיינים במדגם היו בני 22 עד 30 (לוח 1). מספר הגברים והנשים במדגם דומה; דהיינו, על אף שהחברה הערבית נחשבת לחברה פטריארכלית ומעמד הנשים בה שולי יחסית, תופעת ההגירה לירושלים איננה מאפיינת גברים יותר מאשר נשים. מאפיינים דמוגרפיים אלה קשורים באופן הדוק לגורם העיקרי להגעתם של פלסטינים-ישראלים לירושלים: לימודים במוסד ירושלמי להשכלה גבוהה. מן הראוי לציין שגיל צעיר

¹ עיבוד שנעשה במכון ירושלים לחקר ישראל.

אפיין גם את המהגרים היהודים לירושלים (חושן ואחרים, 2007), ומאפיין זה של הפלסטינים הישראלים שהיגרו לעיר איננו אפוא ייחודי להם.

לוח 1

הפלסטינים הישראלים בירושלים לפי גיל ומין, 2007
(אחוזים מסך כל המשתתפים בסקר)

גיל	גברים	נשים	סה"כ	סה"כ במספרים מוחלטים
25-22	7.9	3.5	11.4	23
30-26	23.9	13.0	36.8	74
35-31	9.0	14.0	23.0	46
40-36	3.5	7.2	10.8	22
45-41	4.0	7.0	11.0	22
46 ומעלה	0	7.0	7.0	14
סה"כ	48.3	51.7	100	201

הגברים הפלסטינים הישראלים המשתקעים בירושלים נוטים להיות צעירים יותר מאשר הנשים (לוח 1). רוב המשתקעים בירושלים נשואים, ודווקא בקרב הגברים, שהם בממוצע צעירים יותר מהנשים, שיעור הנשואים גבוה יותר (לוח 2). שיעור הנשים הרווקות בירושלים גבוה במידה ניכרת מאשר שיעורן של הרווקות בחברה הערבית. יתכן שהדבר מעיד על כך שהנשים המשתקעות בירושלים הן קבוצה מודרנית, של מי ששואפות להתרחק מהפיקוח החברתי ביישוב מוצאם, כאשר ההשתקעות בירושלים מקטינה את הלחץ להינשא ואולי גם מצמצמת את ההזדמנויות לכך, בעוד שבפני גברים עומדות כל האפשרויות להתחתן ללא קשר למקום מגוריהם בירושלים או ביישוב הולדתם.

הפלסטינים הישראלים שהשתקעו בירושלים הגיעו אליה מיישובים ערביים רבים, רובם מהגליל ומיעוטם מהמשולש (לוח 2), בהתאם לגודלן היחסי של אוכלוסיות אלו. אין הגירה של פלסטינים-ישראלים מהנגב (בדווים) לירושלים, מכיוון שמדובר באוכלוסייה מסורתית יותר שפתוחה בפניה האפשרות ללמוד באוניברסיטת בן גוריון שבבאר שבע. אין גם כמעט הגירה מאזור המרכז לירושלים, אם בגלל הקרבה הגאוגרפית שאיננה מחייבת שינוי מקום מגורים, ואם משום ששיעור הפלסטינים הישראלים הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה בערי המרכז המערבות הוא נמוך.

לוח 2

הפלסטינים הישראלים בירושלים לפי אזור מוצא ומצב משפחתי, 2007
(באחוזים)

אזור מוצא	נשים רווקות	נשים נשואות	גברים רווקים	גברים נשואים	גברים גרושים	סה"כ
משולש	29.3	32.1	30.3	47.0	33.3	36.3
גליל	68.3	66.1	69.7	51.5	66.7	62.2
מרכז	2.4	1.8	0	1.5	0	1.5
סה"כ	100	100	100	100	100	100
סה"כ במספרים מוחלטים	41	56	33	68	3	201

מספר הילדים במשפחות הפלסטיניות הישראליות שהיגרו לירושלים קטן (לוח 3). לכ-18% מהן אין ילדים, אם כי רובן משפחות צעירות, בשנות ה-20 לחייהן. בגילאים 26-40 היה לרוב המכריע של המשפחות ילד אחד או שניים, אם כי בקרב גילאי 36-40 כבר בלט מספר כמעט שווה של משפחות בנות שלושה ילדים ויותר. רק בקרב המשפחות שגיל המרואיינים בהן היה 41-45 היה רוב לאלו עם שלושה ילדים ויותר, כאשר בקרב בני 46 ויותר בלטו שוב המשפחות הקטנות, ולארבע משפחות בגיל זה היו שני ילדים לכל היותר. למשפחה אחת בלבד במדגם היו חמישה ילדים. המהגרים לירושלים מתאפיינים אפוא במשפחות קטנות בהשוואה לאוכלוסייה הפלסטינית הישראלית כולה (מנאע, 2008), וזאת בניגוד מסוים למשפחות פלסטיניות-ישראליות שהיגרו לנצרת עילית, שגודל משק הבית שלהן היה זהה לזה של תושבי נצרת ושל כלל הערבים בישראל (חמדאן, 2003).

רמת הפריון של הנשים המוסלמיות בקרב האוכלוסייה הערבית גבוהה מזו של שאר קבוצות הדת בישראל: יהודים, דרוזים ונוצרים, וגבוהה יותר מזו שבמדינות ערביות סמוכות לישראל, כמו ירדן, סוריה, מצרים ולבנון.² לעומת זאת, בקרב הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים לא נמצאו הבדלים בין קבוצות הדת השונות בגודל משק הבית. ניתן לקשור ממצא זה לשינויים החברתיים הכרוכים במעבר לירושלים, דהיינו למעבר מחברה מסורתית כפרית לחברה מודרנית עירונית בעלת מאפיינים שונים, בפרט בתחומי הדיור וחינוך הילדים. לגורם הכלכלי, כלומר לעלויות הדיור והחינוך, עשויה להיות השפעה ישירה על שיקולי הפלסטינים הישראלים בירושלים בתחום גודל המשפחה, ללא קשר לדת או לאזור המוצא.

² אם כי בולטת מגמת ירידה ברמת הפריון גם בקרב נשים מוסלמיות.

לוח 3

הפלסטינים הישראלים הנשואים בירושלים לפי גיל ומספר ילדים, 2007
(במספרים מוחלטים)

מספר ילדים				
גיל	אין ילדים	1-2	3 ומעלה	סה"כ
25-22	2	3	3	8
30-26	14	21	1	36
35-31	3	28	5	36
40-36	1	13	12	26
45-41	1	4	9	14
46 ומעלה	1	3	0	4
סה"כ	22	72	30	124

דת ורמת דתיות

הפלסטינים הישראלים המהגרים לירושלים כוללים מוסלמים, נוצרים ודרוזים (לוח 4), כאשר שיעור המוסלמים מביניהם (86.6%) מעט גבוה יותר מאשר בכלל החברה הערבית בישראל (81.6% על פי ח'מאסי, 2010) ואחוז הנוצרים דומה למשקלם בחברה הערבית, שעומד כיום על 8.5%. מצב זה משקף ככל הנראה שינוי מהותי שהתחולל מאז שנות ה-90 של המאה ה-20. במחקר שנערך בשנות ה-90 בקרב הפלסטינים הישראלים בירושלים (Weingrod and Manna, 1998) היה שיעור המוסלמים 66% בלבד, בעוד הנוצרים היו 30%. ריכוז גבוה זה של נוצרים בירושלים שיקף ככל הנראה את יתרונם הבולט בתחום ההשכלה, והעלים שינויים שהתחוללו בקרב האוכלוסייה המוסלמית בתחום ההשכלה הגבוהה, במיוחד בקרב נשים, ואולי גם את היווצרותה של "מסה קריטית" של מוסלמים בירושלים, שהקלה על קבלת החלטה להישאר בעיר בתום הלימודים. בעבר, כאשר הקהילה הפלסטינית הישראלית בירושלים הייתה קטנה מאוד בלטו בה הנוצרים, שחלקם גם התחתנו עם בנות זוג נוצריות ממזרח ירושלים. הגידול הבולט בקהילה הפלסטינית הישראלית משקף דווקא שינוי בהתנהגותה של האוכלוסייה המוסלמית – שחיקת חסמים פנימיים וחיצוניים לקבלת ההחלטה להגר לירושלים. שיעור הדרוזים נותר נמוך ויציב (4%) ומהווה פחות ממחצית ממשקלם באוכלוסייה הערבית בישראל (8.3%). מיעוט הדרוזים בירושלים קשור אולי למאפייני האוכלוסייה הדרוזית שהינה מסורתית מאוד ולריחוק מיישוביה הממוקמים כולם באזור חיפה והגליל.

בקרב המוסלמים והדרוזים בלט רוב מסוים של גברים, בעוד שבקרב הנוצרים שהיגרו לירושלים היו הנשים רוב גדול. ניתן להסביר ממצא זה במאפיינים המסורתיים של החברה המוסלמית והדרוזית, לעומת הפתיחות והמודרניות של החברה הנוצרית.

לוח 4

הפלסטינים הישראלים בירושלים לפי דת, אזור מוצא ומין, 2007

	מוסלמי	נוצרי	דרוזי	סה"כ	סה"כ במספרים מוחלטים
אזור מוצא					
משולש	36.3	0	0	36.3	73
גליל	48.8	9.4	4.0	62.2	125
מרכז	1.5	0	0	1.5	3
סה"כ	86.6	9.4	4.0	100	201
מין					
זכר	47.3	2.0	2.5	51.8	104
נקבה	39.3	7.4	1.5	48.2	97
סה"כ	86.6	9.4	4.0	100	201

קרוב ל-60% מהפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים מגדירים עצמם כלא דתיים,³ עוד שליש בקירוב כמסורתיים ורק מעט יותר מ-10% כדתיים (לוח 5). על פי נתוני הסקר החברתי (למ"ס, 2006), 5.5% מהערבים בישראל מגדירים את עצמם כדתיים מאוד, 44.1% כדתיים, 25.1% כלא כל כך דתיים, 25.2% כלא דתיים. הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים הם אפוא הרבה פחות דתיים מאשר כלל האוכלוסייה הפלסטינית הישראלית. ההגירה לירושלים מאפיינת אפוא אוכלוסייה מודרנית ביחס לכלל האוכלוסייה הערבית. סביר גם להניח שרמת דתיות גבוהה היא גורם המקשה על הגירה אל מחוץ ליישוב המגורים, שלא במסגרת חתונה, בפרט בקרב נשים. ממצא זה מאפיין את המוסלמים, אך בולט עוד יותר בקרב הדרוזים והנוצרים, שאיש מהם לא הגדיר את עצמו כדתי, ורובם המכריע ראו את עצמם כלא דתיים.

³ בחברה הערבית לא משתמשים במושג חילוני.

לוח 5

הפלסטינים הישראלים בירושלים לפי דת ורמת דתיות, 2007

רמת דתיות	מוסלמי	נוצרי	דרוזי	סה"כ
לא דתי	57.5	73.7	75.0	59.7
מסורתי	29.3	26.3	12.5	28.4
דתי עד דתי מאוד	12.6	0	0	10.9
לא ענו	0.6	0	12.5	1.0
סה"כ	100	100	100	100
סה"כ במספרים מוחלטים	174	19	7	199
לא ענו	1	0.0	1	2
סה"כ	175	19	8	201

השכלה

לצד היכולת לעמוד בתנאי הקבלה לתחומים השונים בהשכלה הגבוהה, אפשרויות התעסוקה לאחר סיום הלימודים הם שיקול עיקרי המשפיע על בחירת תחום הלימוד בקרב פלסטינים-ישראלים (איילון ויוגב, 2001), עוד יותר מאשר בקרב הציבור היהודי. התנהגות זו דומה להתנהגות של בני מיעוטים אחרים, שהשיקול העיקרי שלהם בבחירת נושא הלימוד הוא החשש מפני אבטלה והרצון להשתלב בתעסוקה (Maddood and Shiner, 1994; Connor et al., 2004). מדעי הרוח והחברה הם עדיין תחומי הלימוד העיקריים של הערבים באוניברסיטאות ואחריהם מתמטיקה, מדעי הטבע והנדסה. מראשית המאה ה-21, מסתמנת פופולריות גדולה יותר לתחומי רפואת העזר, בזכות אפשרויות התעסוקה הניכרות בהן. ירידה חלה בשיעור הסטודנטים למשפטים באוניברסיטאות, בגלל האפשרות הקלה להשתלב בתחום במכללות ובשל מצב הרוויה אליו נקלע המקצוע בשנים האחרונות, במדינה בכלל ובחברה הערבית בפרט. הסטודנטים הערבים הטובים לומדים בעיקר מקצועות חופשיים ורפואה, ולעומתם הסטודנטים הערבים שהישגיהם הלימודיים בינוניים נוטים לפנות למדעי החברה והרוח (חאג'י-יחיא, 2007). היעדר מדינת לאום של המיעוט גורמת לו להתמקד על פי רוב בשאיפות לרכישת מקצוע ומקטין את האטרקטיביות של מדעי הרוח והחברה.

הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים מתאפיינים בחתך השכלה גבוה מאוד וכל מי שנדגמו הם בעלי תואר אקדמי, מהם יותר מ-40% בעלי תואר שני או שלישי (לוח 6). לשם השוואה, ל-7.8% מהאוכלוסייה הערבית הבוגרת בישראל היה תואר ראשון בשנת 2004/5 ול-7.0% היה תואר שני או שלישי (מנאע, 2008; ח'מאסי, 2010). מדובר בחיזוק של מאפיין שבלט בקרב הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים כבר בשנות ה-90 (Weingrod and Manna, 1998), אז נמצא שלכשליש מהפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים לא היה תואר אקדמי, ל-40% היה תואר ראשון, ול-25% תואר שני או שלישי. גם בנצרת עילית נמצא כי

רמת ההשכלה של הערבים שהיגרו אליה גבוהה במידה ניכרת מאשר בקרב כל האוכלוסייה הערבית בישראל (חמדאן, 2003). ממצאי הסקר מצביעים על כך שהנשים נוטות להיות משכילות יותר מהגברים, בפרט מגברים רווקים, ששיעור בעלי תואר שני ושלישי בקרבם נמוך יחסית, אולי גם בשל גילם הצעיר יחסית (לוח 6).

רמת ההשכלה הגבוהה בקרב הפלסטינים הישראלים בירושלים נובעת במידה רבה מהמניע הראשוני הדומיננטי למעבר לירושלים: לימודים במוסד ירושלמי להשכלה גבוהה, ומהימצאותם של המוסדות להשכלה גבוהה בעיר. אחת המרואיינות הוסיפה בנושא:

למדתי לתואר הראשון שלי במכללת דוד ילין בחינוך המיוחד. את התואר שני שלי סיימתי באוניברסיטה העברית בבית ספר לחינוך לפני שלוש שנים והיום אני מעוניינת להתחיל וללמוד עוד תואר שני, כי הקרבה הגאוגרפית למוסדות להשכלה גבוהה מעודדת אותי להמשיך. אני לא צריכה לנסוע שעה בכדי לעשות את זה, סך הכול אני נוסעת 5 דקות ברכב וכבר אני מגיעה לאוניברסיטה. (מורה במזרח ירושלים)

מרואיין שני מוסיף:

אני אישית מנצל את ירושלים לא רק כמקום מגורים ותעסוקה, אלה גם בשל הקרבה הגאוגרפית שלי למוסדות להשכלה גבוהה בעיר. יש לי תואר שני בחינוך ואני מעוניין להמשיך לתואר שלישי כי אני יכול לנצל גם את הספרייה מבלי לנסוע מעיר אחת לשנייה.

(מנהל בית ספר במזרח העיר)

מרואינת אחרת הוסיפה בנושא של המשך הלימודים לתארים מתקדמים:

לי כאישה ערבייה ההשכלה הגבוהה היא נשק. רמת ההשכלה בחברה הערבית בשנים האחרונות הולכת ועולה, והתחרות לקבלה למקומות תעסוקה הולכת וגוברת, לכן אני רואה שאם אני ממשיכה בלימודים שלי לתארים יותר מתקדמים זה מעלה את הסיכויים לקבלה לתפקידים טובים.

(עובדת סוציאלית מאזור המשולש)

לוח 6

הפלסטינים הישראלים בירושלים לפי רמת השכלה, מין ומצב משפחתי, 2007
(באחוזים)

רמת השכלה	תואר ראשון	תואר שני או שלישי	סה"כ	מספרים מוחלטים
נשים רווקות	51.2	48.8	100	41
נשים נשואות	53.6	46.4	100	56
גברים גרושים	--	100.0	100	3
גברים רווקים	72.7	27.8	100	33
גברים נשואים	56.0	44.0	100	68
סה"כ	56.2	43.8	100	201

רוב מוחלט של הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים סיימו את לימודיהם האקדמיים באוניברסיטה העברית ומספר ניכר סיים את לימודיו במכללה האקדמית דוד ילין (לוח 7). ככלל, ככל שעולים ברמת התארים שיעור הסטודנטים הערבים בישראל הולך ויורד. שאר המרואיינים סיימו את לימודיהם במוסדות השכלה גבוהה אחרים בארץ, מחוץ לירושלים, ומעטים מאוד בחו"ל.

לוח 7

הפלסטינים הישראלים בירושלים לפי מוסד להשכלה גבוהה
בו למדו תואר אחרון, 2007
(באחוזים)

המוסד	סה"כ
האוניברסיטה העברית בירושלים	64.7
דוד ילין	16.9
סה"כ מוסדות להשכלה גבוהה בירושלים	81.6
אוניברסיטת חיפה	4.5
מכללת נתניה	2.5
מוסד בחו"ל	2.5
טכניון	2.0
אחר	7.0
סה"כ מוסדות להשכלה גבוהה מחוץ לירושלים	18.4
סה"כ	100
סה"כ במספרים מוחלטים	201

ותק בירושלים

הגירת פלסטינים-ישראלים לירושלים היא תופעה שהתרחבה בהדרגה מאז שנות ה-90 של המאה ה-20 (לוח 8). כחמישית מהפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים הגיעו אליה עד סוף שנות ה-80, יותר מ-50% הגיעו בשנות ה-90 ומעט יותר מרבע בשנים 2000 עד 2004. ההרכב הדתי של המהגרים נותר דומה במשך כל התקופה: רוב מכריע של מוסלמים ומיעוט קטן של נוצרים ודרוזים. אחוז המוסלמים מבין הערבים שהיגרו לירושלים גבוה משיעורם בחברה הערבית, ואחוז הנוצרים נמוך בהרבה מאשר בחברה הערבית בישראל כולה. בולטת העובדה כי רוב הדרוזים היגרו לירושלים רק מאז תחילת שנות ה-2000, אך בהתחשב במספרם המצומצם מוקדם להסיק מסקנות בדבר התפתחותה האפשרית של קהילה דרוזית בירושלים בעתיד. בהתפלגות המהגרים לפי מין בולט מהפך. שיעור הנשים המגיעות לירושלים גדל במשך השנים. בין אלה שהשתקעו בירושלים עד 1989 הגברים הם רוב מכריע,

בין המשתקעים בירושלים בשנים 1994-1990 הגברים הם רוב קטן, אך בין מי שהשתקעו בירושלים מאז 1995 הנשים הן רוב. לוח 8 איננו נותן תמונה מדויקת על היקף ההגירה לירושלים, אלא רק על מי מהמהגרים שהיו בירושלים בשנת 2007. תיאורטית אפשר להעלות השערה על פיה לנשים שהיגרו לירושלים יש נטייה גבוהה יותר מאשר לגברים לעזוב כעבור פרק זמן, ולכן מספרם הזעום יותר של נשים שהגיעו לירושלים לפני שנות ה-90. ואולם ספק אם יש בטענה זו כדי להסביר את הפער בין שיעור הנשים מבין המהגרים לירושלים לפני עשרות שנים לבין משקלם בקרב המהגרים בשנים האחרונות. ההסבר הסביר יותר הוא שהעלייה ברמת ההשכלה של הנשים הערביות בישראל הביאה לכך שנשים רבות יותר מגיעות לירושלים למטרות לימודים ולאחר מכן משתקעות בעיר.

לוח 8

הפלסטינים הישראלים בירושלים לפי שנת מעבר לירושלים, דת ומין, 2007
(אחוזים)

שנת מעבר לירושלים	דת				מין		
	מוסלמי	נוצרי	דרוזי	סה"כ מספרים מוחלטים	זכרים	נקבות	סה"כ
2000 ואילך	22.2	2.0	3.0	27.2	55	12.0	27.5
99-95	34.8	1.5	0	36.3	73	14.0	36.5
94-90	11.5	3.5	0	14.9	30	8.5	14.9
89-85	9.5	1.5	0.5	11.5	23	8.0	11.0
84-80	5.5	1.0	0.5	7.0	14	6.5	7.0
עד 1979	3.0	0	0	3.0	6	3.0	3.0
סה"כ	86.5	9.5	4.0	100	201	52.0	100

מעמד כלכלי

שיעור הבעלות על רכב בקרב הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים גבוה מאוד. רק כחמישית מביניהם אינם בעלי רכב, כמעט כולם רווקים. השאר הם בעלי רכב, כאשר לרבע מהם – כולם כמובן נשואים – יש יותר מרכב אחד (לוח 9). בעלות על רכב היא סממן המצביע על רמת חיים, אם כי היא נפוצה כיום ברוב שדרות החברה הישראלית. לכאורה, דווקא מגורים בעיר גדולה כמו ירושלים מקטינים את הצורך להחזיק מכונית, בהשוואה למגורים ביישוב ערבי שהשירותים בו מוגבלים ושירותי התחבורה הציבורית ממנו לערים הגדולות הם ברמה נמוכה. החזקת רכב בירושלים, בפרט על ידי צעירים ורווקים היא אפוא

סממן של רווחה כלכלית יחסית. עם זאת, בעוד שפלסטינים-ישראלים המתגוררים בשכונות יהודיות נהנים מתחבורה ציבורית מפותחת, אלה המתגוררים בשכונות ערביות אינם נהנים משירותים ברמה דומה והחזקת מכונית על ידם יכולה אפוא להיות גם אילוף. דוגמה לכך היא שכונת בית צפאפא, שבה מתגוררים פלסטינים-ישראלים רבים. התחבורה הציבורית בשכונה איננה מפותחת ולמרכז השכונה כלל לא מגיעים קווי תחבורה ציבורית. כתוצאה מכך, הפלסטינים הישראלים המתגוררים בשכונה מחזיקים בבעלותם רכב.

אומר מרואיין:

החלטתי להתגורר בשכונת בית צפאפא. הבעיה הראשונה שנתקלתי בה היא שאין תחבורה ציבורית בשכונה, למרות שהשכונה נחשבת שכונה טובה יחסית לשאר השכונות הערביות בירושלים. אין לי רכב, הפתרון היחיד שעמד מולי הוא לעבור להתגורר בשכונת הגבעה הצרפתית, בשל הנגישות של השכונה לתחבורה הציבורית הערבית והיהודית, למרות עלות השכירות הגבוהה.

(עובד סוציאלי במזרח העיר)

לוח 9

הפלסטינים הישראלים בירושלים לפי בעלות על רכב ומצב משפחתי, 2007
(באחוזים)

מצב משפחתי	מס' רכבים	מס' מרואיינים	אחוז
גרוש	אחד	3	100
רווק	אין	41	55.4
	אחד	30	44.6
	סה"כ	74	100
נשוי	אין	2	1.6
	אחד	72	58.1
	יותר מאחד	53	40.3
	סה"כ	126	100
סה"כ	אין	46	23.0
	אחד	102	50.5
	יותר מאחד	53	26.5
	סה"כ	201	100

רמת ההכנסה של משקי הבית הפלסטינים הישראלים בירושלים גבוהה יחסית (לוח 10), ככל הנראה בזכות רמת השכלתם הגבוהה והזדמנויות התעסוקה שמציעה להם ירושלים: משרדי ממשלה, מוסדות לאום, מערכת חינוך ערבי גדולה ושוק עבודה ערבי פתוח לבעלי מקצועות

חופשיים. השכר הממוצע של יותר מ-70% ממשקי הבית היה מעל 7,000 ₪ נטו לחודש – גבוה יותר מהשכר הממוצע לחודש במשק אשר עמד בשנת 2008 על 8,610 ₪ ברוטו (למ"ס, 2009), ומהשכר הממוצע בחברה הערבית, שעמד בשנת 2005 על 6,382 ₪ נטו למשק בית (ח'מאיסי, 2010). רמת ההכנסה גבוהה יותר בקרב זוגות נשואים, שהם מבוגרים יותר, כאשר בכל המקרים שני בני הזוג עובדים. רובם המכריע של משקי הבית הנשואים משתכר יותר מ-10,000 ₪, בעוד שרובם המכריע של הרווקים משתכר עד 10,000 ₪, אך מדובר בהשתכרות של אדם בודד.

רק 5% מהפלסטינים הישראלים במדגם הגדירו את מצבם הכלכלי כרע או רע מאוד. 52% הגדירו את מצבם הכלכלי כבינוני ו-43% כטוב וכטוב מאוד. שיעור גבוה של משקי בית ששני בני הזוג בהם עובדים ונטיית הפלסטינים הישראלים לעבוד ביותר ממקום עבודה אחד, כמו בעמותות פלסטיניות או פרטיות במזרח ירושלים או בערים פלסטיניות סמוכות, מסבירים את שביעות הרצון הרבה יחסית ממצבם הכלכלי.

לוח 10

הכנסה נטו של משק הבית בקרב הפלסטינים הישראלים בירושלים
לפי מצב משפחתי, 2007 (באחוזים)

הכנסה	רווק	נשוי	גרוש	סה"כ	סה"כ במספרים מוחלטים
עד 3,500	4.0	0.0	0.0	4.0	8
3,501-7,000	20.4	0.5	0.0	20.9	42
7,001-10,000	10.4	8.0	0.0	18.4	37
10,001-15,000	0.5	25.3	1.0	26.8	54
מעל 15,000	1.5	27.9	0.5	29.9	60
סה"כ	36.8	61.7	1.5	100.0	201

כל הפלסטינים הישראלים בירושלים שנכללו במדגם עבדו, והשתתפותם המלאה בשוק העבודה מעידה על מגוון הזדמנויות התעסוקה בירושלים. מקצוע ההוראה בבתי ספר הוא הדומיננטי ביותר, ויותר משליש מהמרואיינים עסקו בו (לוח 11). המחסור במקומות עבודה בתחום ההוראה ביישובים הערביים בצפון הארץ ובמשולש הוא גורם שמעודד את הפלסטינים הישראלים להשתקע בירושלים, ולהשתלב במערכת החינוך המזרח-ירושלמית. תחומי עבודתם העיקריים של המורים הם חינוך מיוחד והוראת העברית. ריכוז הפלסטינים הישראלים בירושלים בתחום החינוך בולט גם במספר הניכר של המועסקים כמנהלי בתי ספר וכסגני מנהלים.

עריכת דין הוא עוד תחום בולט שעוסקים בו פלסטינים-ישראלים רבים בירושלים (קרוב ל-15% מהמרוויינים), במידה רבה בגלל המחסור בעורכי דין פלסטינים ממזרח ירושלים. מקורו של מחסור זה בבחינות ההסמכה של לשכת עורכי הדין, שהן חסם גבוה ביותר עבור מי שלא למד משפטים בישראל, וחסם שפה במזרח ירושלים – אי ידיעה מספקת של השפה העברית. הפלסטינים הישראלים בירושלים בולטים גם בתחום העבודה הסוציאלית, תחום שגם בו יש דרישה לשליטה בשפה העברית כתנאי הכרחי במקצת ההתמחויות, כמו פקידות סעד וקציני מבחן. בשנת 1992 הפסיקו הרשויות בישראל להכיר בתעודות ההסמכה של אוניברסיטת אלקודס בתחום העבודה הסוציאלית, ובמקומם שולבו בעבודה פלסטינים-ישראלים בוגרי אוניברסיטאות ישראליות, ובפרט האוניברסיטה העברית. בתחום העבודה הסוציאלית קיים קושי למצוא עבודה ביישובי המוצא של הפלסטינים הישראלים בגליל ובמשולש, וגם כאשר מצליחים למצוא עבודה מדובר במשרה חלקית, מצב שמגדיל את אטרקטיביות ההזדמנויות בתחום בירושלים. אחוז לא מבוטל מהפלסטינים הישראלים בירושלים עוסק בתחומים פרופסיונליים (לבד מעריכת דין), כמו ראיית חשבון, פסיכולוגיה ורפואה, במקומות עבודה במזרח העיר ובמערבה. בשירות הפסיכולוגי במזרח העיר קיים מחסור גדול בפסיכולוגים ומקצת מהפסיכולוגים שסיימו את לימודיהם האקדמיים באוניברסיטאות בחו"ל כמו בירדן ומדינות אחרות מגיעים לירושלים למטרת עבודה. גם מוסדות להשכלה גבוהה בירושלים, כמו האוניברסיטה העברית ומכללת דוד ילין, מעסיקים חוקרים פלסטינים-ישראלים (לוח 11).

בשנים האחרונות חלה בישראל גם עלייה במספר הפלסטינים הישראלים המועסקים במקצועות פרה-רפואיים (פיזיותרפיה, ריפוי בעיסוק, קלינאות תקשורת). מקצועות אלה אינם נלמדים באוניברסיטאות הפלסטיניות הקרובות לירושלים וקיים מחסור בכוח האדם בתחום זה במזרח העיר, כאשר הביקוש למקצוע גדל בהתאם לגידול במספר התלמידים בבתי ספר לחינוך מיוחד במזרח העיר, ובגלל גידול במספר התקנים בתחומים פרה-רפואיים בבתי הספר לחינוך מיוחד. בשנים האחרונות מסתמן עודף בבוגרים אשר סיימו את לימודיהם בתחום זה בירדן, כאשר נבצר משוק העבודה בחברה הערבית ובישראל לקלוט את כולם. שוק העבודה המזרח הירושלמי מציע אפוא הזדמנויות גם בתחום זה, אף כי הדבר עדיין כמעט ואיננו בא לידי ביטוי בלוח 11, מכיון שמדובר בתופעה שהתרחבה אחרי 2007.

לוח 11

הפלסטינים הישראלים בירושלים לפי משלח יד, 2007 (באחוזים)

סוג התעסוקה	מס' מרואיינים	אחוז
מורים	73	36.3
עורכי דין	29	14.4
פרופסיונלים (פסיכולוגיים, רופאים, רואי חשבון וכד')	26	12.9
אחרים בתחום חינוך (עוזרי מחקר, רכזים במכוני מחקר, יועצים חינוכיים)	21	10.4
עובדים סוציאליים	17	8.5
מרצים באקדמיה	13	6.5
מנהלי בתי ספר וסגנים	12	6.0
מקצועות פרה-רפואיים	3	1.5
אחרים	7	3.5
סה"כ	201	100

מקומות המגורים של הפלסטינים הישראלים בירושלים

הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים מתחלקים לשתי קבוצות דומות בגודלן, אלה המתגוררים בשכונותיה הערביות של העיר (52.8%) ואלה המתגוררים בשכונות היהודיות (47.2%). עם זאת, הפלסטינים הישראלים מתרכזים במספר מצומצם של שכונות ואינם מתפזרים בכל העיר. בשכונות הערביות בצפון ירושלים, בהן מתגוררים יותר מרבע מהפלסטינים הישראלים במדגם, הם מעדיפים את בית חנינא ושועפאט וכן את עיסאווייה הצמודה לגבעה הצרפתית. ריכוז שני נמצא בשכונת בית צפאפא בדרום העיר, בה מתגוררים יותר ממחצית הפלסטינים הישראלים המתגוררים בשכונות ערביות. מבין השכונות היהודיות, כשליש מהפלסטינים הישראלים בחרו בשכונת הגבעה הצרפתית כמקום מגורים מועדף בזכות קרבתה לשכונות ערביות ולאוניברסיטה העברית ולמוסדות חברה ותרבות אחרים בירושלים. הריכוז השני הוא בשכונת פסגת זאב הצמודה לבית חנינא, בה מתגורר חלק קטן בלבד מהפלסטינים הישראלים במדגם. בחירתם בשכונה נובעת מדמי השכירות הסבירים ומהקרבה לשכונות הערביות בצפון העיר. מספר סטודנטים פלסטינים-ישראלים, שממשיכים את לימודיהם האקדמיים לתארים מתקדמים ועובדים במקומות שונים במרחב ירושלים, מתגוררים בכפר הסטודנטים השוכן בין הגבעה הצרפתית להר הצופים.

בתי הספר של ילדי הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים
 בתי הספר המועדפים על הפלסטינים הישראלים במדגם הם בתי הספר הפרטיים הממוקמים
 במזרח העיר (לוח 12). בתי ספר אלה מועדפים על פני בתי הספר הממלכתיים הערביים
 והממלכתיים היהודיים בעיר, על אף שחוק חינוך חובה חינם אינו תקף בהם ועלותם גבוהה.
 כחמישית מהפלסטינים הישראלים בירושלים בחרו בבית הספר הדו-לשוני.

לוח 12

בתי הספר בהם לומדים ילדי הפלסטינים הישראלים בירושלים, 2007
 (באחוזים)

סוג בית הספר	מס' מרואיינים	אחוז
ממלכתי ערבי	3	3.0
ממלכתי יהודי	6	5.9
דו-לשוני	20	19.8
פרטי כולל מוכר שאינו רשמי	72	71.3
סה"כ	101	100

סיכום

הפלסטינים הישראלים המהגרים לירושלים הם אליטה צעירה, משכילה ומודרנית, שרחוקה
 מאוד במאפייניה מהחתך האופייני של האוכלוסייה הפלסטינית הישראלית. כל הנדגמים הם
 בעלי השכלה גבוהה, וגם אם באוכלוסייה כולה יש כאלה שאין להם השכלה גבוהה (שלא
 אותרו במחקר), הרי שמדובר בקבוצה שכמעט כולה בעלת תארים אקדמיים – מאפיין חריג
 לא רק באוכלוסייה הפלסטינית הישראלית. הנוטים להגר הם בעלי משפחות קטנות יחסית,
 רובם לא דתיים, משכילים ויזמים. רמת ההשכלה החריגה של המהגרים לירושלים מתבטאת
 גם בחתך תעסוקה המתאפיין במשלחי יד של צווארון לבן ובמשכורות סבירות.

רובם המכריע של הפלסטינים הישראלים המהגרים לירושלים הם מוסלמים, והתכונות
 שתוארו לעיל מאפיינות גם אותם. ההגירה לירושלים שוב איננה אפוא תופעה המאפיינת את
 בני המיעוט הנוצרי המשכיל, שאולי קל להם יותר לעזוב את יישוב מוצאם ואולי הם אפילו
 נדחקים במקרים מסוימים מיישוביהם, אלא את הרובד המשכיל של הזרם המרכזי –
 המוסלמי – בחברה הפלסטינית הישראלית, גברים כנשים כאחד.

לכאורה, מאפייני הפלסטינים הישראלים בירושלים דומים לאלה של קבוצות מהגרים
 רבות, בהן הבוחרים להגר הם רובד משכיל, מודרני ויזמי של האוכלוסייה במקום המוצא,
 ובודאי שכך הדבר כאשר המניע הראשוני למעבר הוא לימודים במוסד להשכלה גבוהה. סביר
 להניח, שבמשך הזמן, ככל שתגדל הקהילה הפלסטינית הישראלית בירושלים, כך תהפוך

ליותר מגוונת ודומה יותר לחתך אופייני של האוכלוסייה הערבית בארץ. ואולם אין מדובר במקרה "רגיל" של "סלקציה חיובית" באמצעות הגירה. המאפיינים החריגים של קהילת הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים עשויים להיות קשורים הן לחסמי הגירה לערים בעלות רוב יהודי הנובעים מהסכסוך היהודי-ערבי (חסמים בתחום החינוך, הדיור והתעסוקה), הן למאפיינים החברתיים המסורתיים של יישובי המוצא, והן למאפייניה הייחודיים של ירושלים. מוסדות ההשכלה הגבוהה בירושלים מהווים גורמי משיכה ראשוניים עבור הפלסטינים הישראלים לעיר, נשים וגברים כאחד, כאשר הזדמנויות תעסוקה מתאימות לבעלי השכלה גבוהה הן ככל הנראה גורם להישארותם בירושלים לאחר תום לימודיהם. בסוגיות אלה של גורמי ההגירה וגורמי המשיכה לירושלים מטפלים הפרקים הבאים.

6. גורמי ההגירה לירושלים

מדוע מגיעים פלסטינים-ישראלים לירושלים?

הרוב המוחלט של הפלסטינים הישראלים שהשתקע בירושלים – יותר מ-80% – הגיע אליה למטרת לימודים במוסדות להשכלה גבוהה: האוניברסיטה העברית, המכללה האקדמית דוד ילין ומכללת הדסה (לוח 13). פלסטינים-ישראלים (למעט דרוזים) הגיעו לירושלים בראש ובראשונה כדי ללמוד באוניברסיטה או באחת המכללות הנמצאות בעיר. אחרים הגיעו למטרת עבודה בירושלים ונשים בודדות הגיעו לירושלים בעקבות נישואין לבן זוג המתגורר בירושלים. הדרוזים המעטים שהיגרו לירושלים בלטו כחריג – רובם הגיעו לירושלים מלכתחילה למטרת עבודה ולא ללימודים. אחד המרואיינים הדרוזים סיפר:

סיימתי את לימודי באוניברסיטת חיפה והתחלתי לעבוד במשרד החינוך בחיפה. לאחר שנתיים קיבלתי תפקיד באותו משרד אבל באזור ירושלים, לכן, נאלצתי לעבור ביחד עם משפחתי לירושלים.

(עובד בכיר במשרד החינוך)

חלק מהדרוזים מגיעים לירושלים כתוצאה מקבלתם לעבודה במגזר הציבורי, שהנגישות למשרות בו הייתה באופן מסורתי מעט נוחה יותר עבורם מאשר לאוכלוסייה הערבית שאיננה משרתת בצבא. אחרים מועסקים כעורכי דין במזרח ירושלים. רוב הנשים הדרוזיות מועסקות כמורות במערכת החינוך במזרח ירושלים, אך מספרן קטן. יתכן גם שהתרבות הדרוזית השמרנית והקרבה של כמה מהיישובים הדרוזים למוסדות להשכלה גבוהה בצפון, כמו אוניברסיטת חיפה והטכניון, מקטינים את הסיכוי שצעירים ובפרט צעירות דרוזיות יבחרו ללמוד רחוק מהבית, בירושלים. הואיל והחברה הדרוזית נחשבת לחברה שמרנית כלפי הנשים, כמעט כולן לומדות במכללות ובאוניברסיטאות בצפון.

הפלסטינים הישראלים המעטים יחסית שהגיעו לירושלים מלכתחילה למטרת עבודה ולא למטרת לימודים היו ברובם גברים תושבי המשולש. שוק העבודה ברוב היישובים הערביים הגיע בשנים האחרונות לרוויה ואינו מסוגל עוד לקלוט משכילים ערבים במספר רב. רמת ההשכלה של התושבים הערבים בישראל הולכת ועולה וכתוצאה מכך גוברת התחרות על מקומות העבודה, במיוחד במקצועות ההוראה והמשפטים. הלחץ לנסות למצוא מקום עבודה מחוץ ליישוב המגורים גובר והולך לפיכך. בין המהגרים לירושלים יש אפוא קבוצה – עדיין לא גדולה – שהגיעה לירושלים רק אחרי סיום הלימודים.

לוח 13

סיבת המעבר של פלסטינים-ישראלים לירושלים לפי מין,
מצב משפחתי, דת ואזור מוצא, 2007
(באחוזים)

סיבת מעבר	לימודים	נישואין	עבודה	סה"כ	סה"כ במספרים מוחלטים
סה"כ	82.6	3.5	13.9	100	201
מין					
זכר	81.7	0	18.3	100	104
נקבה	83.5	7.3	9.2	100	97
מצב משפחתי					
רווק	87.8	0	12.2	100	74
נשוי	79.0	5.6	15.4	100	124
גרוש	100.0	0	0	100	3
דת					
מוסלמי	85.0	3.5	11.5	100	174
נוצרי	78.8	5.2	16.0	100	19
דרוזי	37.5	0	62.5	100	8
אזור מוצא					
משולש	82.0	3.0	15.0	100	73
גליל	82.4	13.6	4	100	125
מרכז	100.0	0	0	100	3

אחד מעורכי הדין שהגיעו לירושלים למטרת עבודה אמר:

סיימתי את הלימודים שלי במשפטים בחו"ל. לאחר שעברתי את המבחנים והתחלתי לחפש עבודה באזור המשולש תקופה ארוכה גיליתי שהשוק כבר מוצף בעורכי הדין, ואינו מסוגל לקלוט עוד חדשים. לאחר התייעצות עם חברים שמתגוררים בירושלים המליצו לי לעבור לירושלים כי שוק התעסוקה בירושלים פתוח בפני בוגרי המקצוע.

(עורך דין מאזור המשולש)

שיעור הגברים שהגיעו למטרת עבודה לירושלים גבוה פי שניים משיעור הנשים. חלקם ניצלו את מגוריהם בירושלים והמשיכו את לימודיהם לקראת תארים מתקדמים יותר במוסדות להשכלה גבוהה הממוקמים בעיר. רק מיעוט הגיע לעיר למטרות נישואין, כולן נשים

מוסלמיות ונוצריות, שהגיעו בעקבות נישואין לבן זוג שמתגורר בירושלים. אחת המרואיינות גם ציינה מעבר לירושלים בעקבות שינוי במקום עבודת הבעל.

גורמי דחייה מיישוב המוצא

ממצאי הסקר מלמדים שאפשרויות התעסוקה המוגבלות ביישובים הערביים היו הגורם הראשון במעלה שהשפיע על החלטתם של פלסטינים-ישראלים לעזוב את יישובי המוצא שלהם ולעבור לירושלים (לוח 14). אחת המרואיינות אמרה:

נכון שעברתי לירושלים למטרת לימודים, אבל לפני הכול ידעתי שאני לא חוזרת ליישוב הולדתי בשל המחסור האדיר במקומות התעסוקה.

(מורה מאזור הגליל)

שיעור גבוה מהמרואיינים הצביע גם על המוסדות להשכלה גבוהה כגורם חשוב בעזיבת יישובי המוצא שלהם. אחת המרואיינות הוסיפה:

הגעתי לירושלים למטרת לימודים במכללה האקדמית דוד ילין. לאחר שסיימתי את הלימודים התחלתי לחפש מקום עבודה באזור המגורים שלי בגליל ולא מצאתי. לכל בית ספר שהגעתי ענו לי שיש מאות בקשות לפני. בסופו של דבר החלטתי להישאר בירושלים ולא לחזור לצפון, מאז כבר עברו 12 שנים.

(מורה לחינוך מיוחד מאזור הגליל)

אורח החיים ביישובים הערביים בישראל שונה מזה שבירושלים. החברה הערבית בת ימינו, במדינת ישראל ובכל העולם הערבי, מוגדרת כחברה פטריארכלית מסורתית, דהיינו קהילה שבראשה עומד גבר, זקן השבט. במבנה זה כל עמדת כוח בפירמידה אחראית על העמדה הנמוכה ממנה, וכל המבנים האלה אחראים על הפרט. כאשר מדובר בחברה הערבית מתייחסת הגדרה זו הן למבנים הגדולים של חברה – מדינה וכלכלה – והן למבנים המקומיים – משפחה ופרט (שראבי, 1992). במובן זה קיים קשר חזק בין הזהות האינדיבידואלית ומרכיביה לבין הזהות הקולקטיבית. איכות החיים בלתי מספקת ביישוב המוצא, פרטיות מועטה ושאיפה להתרחק מפיקוח חברתי אכן השפיעו במידה ניכרת על החלטותיהם של פלסטינים-ישראלים לעבור לירושלים (לוח 14). איכות החיים הוזכרה גם בהקשר של מגוון ואיכות מוצרים שניתן לרכוש ביישוב המוצא, דהיינו השירותים המוגבלים המאפיינים את רוב היישובים הערביים ומיקומם הפריפרי.

מן הראוי לציין שרוב מכריע של הפלסטינים הישראלים מגיע לירושלים לאו דווקא כמטרת הגירה והשתקעות לתקופה ארוכה. גורמי הדחייה מתייחסים אפוא בראש ובראשונה לסיבות שלא לחזור ליישוב המוצא עם תום הלימודים ולא לעצם ההחלטה להגיע לירושלים למטרות לימודים.

לוח 14

הפלסטינים הישראלים בירושלים לפי מניעים לעזיבת יישוב המוצא

מניעים לעזיבת יישוב המוצא	חשוב עד חשוב מאוד	לא חשוב
אפשרויות תעסוקה מוגבלות ביישובים הערבים	96.5	3.5
קבלה למוסדות השכלה גבוהה	89.5	10.5
ריחוק ממקום העבודה	78.5	21.5
מגוון ואיכות המוצרים שניתן לרכוש באזור	62.7	37.3
איכות החיים ביישוב (מקום הלידה) לא הייתה מספיק טובה עבורי	61.7	38.3
אין מספיק פרטיות ביישוב המוצא	61.7	38.3
ההתרחקות מהפיקוח החברתי של החברה הערבית	61.5	38.5
סביבת המגורים הקודמת לא הייתה מספיק טובה עבורי	44.3	55.7
סיבות משפחתיות – נישואין	37.3	62.7

גורמי ההשתקעות בירושלים

מה מושך את הפלסטינים הישראלים שהגיעו לירושלים בעיקר למטרת לימודים להשתקע בה ולא לחזור ליישובי הולדתם? תשובות המרואיינים לשאלות בנושא זה (לוח 15) מצביעות על כך שהגורמים הדומיננטיים שהניעו אותם קשורים לתעסוקה: מקום עבודה, עבודה שהולמת את הכישורים, שיפור בתנאי שכר וסיבות אחרות הקשורות בעבודה. גורמי משיכה אלה צוינו על ידי קרוב ל-100% מהמרואיינים.

לוח 15

הפלסטינים הישראלים בירושלים לפי גורמי השתקעות

גורמי משיכה לירושלים	בכלל לא משך	לא כל כך משך	משך עד משך מאוד	סה"כ באחוזים
מניעים אידאולוגיים	77.7	6.0	16.3	100
חינוך הילדים	62.1	9.0	28.9	100
מחירי דיור	41.8	54.2	4.0	100
קרבה גאוגרפית למשפחה או לחברים	54.2	19.9	25.0	100
גודל הדירה	30.9	48.3	20.8	100
אפשרויות הצריכה בירושלים	8.5	20.9	70.6	100
אפשרויות הבילוי והבידור בעיר גדולה יותר	9.5	16.4	74.1	100

גורמי משיכה לירושלים	בכלל לא משך	לא כל כך משך	משך עד משך מאוד	סה"כ באחוזים
האווירה המיוחדת שיש בירושלים	6.0	9.0	85.0	100
איכות החיים באופן כללי	4.5	5.0	90.5	100
אפשרויות לימודים במוסד להשכלה גבוהה	7.0	4.0	89.0	100
שיפור בתנאי השכר	2.5	4.5	93.0	100
סיבות אחרות הקשורות בתעסוקה	3.0	5.0	92.0	100
מקום העבודה שלי / בן הזוג	1.5	1.5	97.0	100
עבודה הולמת יותר לכישורים	2.0	1.5	96.5	100

אפשרויות לימודים במוסדות להשכלה הגבוהה בעיר צוינו גם הם על ידי כ-90% מהמראיינים כמניע חשוב בבחירתם בירושלים כעיר מגוריהם, אם כי סביר להניח שהכוונה היא בראש ובראשונה לגורם המשיכה שהביא אותם לעיר, כאשר הגורמים הקשורים בתעסוקה הם אלה אשר השפיעו על החלטתם להשתקע בה. לדוגמה, אחד המראיינים מתאר את מסלול השתקעו בירושלים:

למרות שהסיבה העיקרית שהניעה אותי לבחור לעבור לירושלים הייתה דווקא עניין של לימודים באוניברסיטה העברית, עם סיום הלימודים החלטתי להמשיך בתואר שני. התחלתי לעבוד אצל רואה חשבון במזרח העיר ולאחר מכן התקבלתי לעבוד במשרד האוצר כרואה חשבון. מאז כבר עברו 10 שנים ואני עדיין מתגורר בעיר ולא חושב לעבור לצפון. פשוט, אם אני עובר אני לא אמצא מקום עבודה שיתאים להכשרה ולהשכלה שלי.

(רואה חשבון מאזור נצרת)

אחד המראיינים שמועסק במערכת החינוך במזרח העיר ציין:

עזבתי את מקום מגורי הקודם והגעתי לירושלים על מנת ללמוד באוניברסיטה העברית. נשארתי בירושלים כי לאחר סיום הלימודים לתואר ראשון החלטתי להמשיך לתאר שני ובו זמנית מצאתי משרת הוראה במזרח העיר. החלטתי להשתקע בעיר כי ביישוב הולדתי אין לי מה לחפש. הרבה מורים אינם מועסקים. למרות יוקר המחיה בעיר עדיין שווה לנו להתגורר בעיר. נוסף על כך אני חושב שבירושלים, איכות החיים שונה לגמרי כי יש פחות פיקוח חברתי.

(מורה מאזור הגליל)

איכות החיים והאווירה המיוחדת בירושלים צוינו גם הם כגורמי משיכה חשובים על ידי כ-85%-90% מהמראיינים ולמעלה מ-70% ראו באפשרויות הבילוי, הבידור והצריכה בעיר גדולה גורם משיכה (לוח 15). ככלל, המראיינים מדגישים כי איכות החיים בירושלים בשילוב עם גורם התעסוקה הם גורמים חשובים בהחלטתם להשתקע בעיר ולא לחזור ליישובי הולדתם עם סיום לימודיהם.

מרואיינת שעובדת במשרד ממשלתי בירושלים טענה:

נכון שהגעתי לירושלים למטרת לימודים לפני יותר מעשרים וחמש שנים. ידעתי מהיום הראשון שלי בירושלים שאני לא אחזור לגור בצפון, אפילו אם נולדתי בעיר. נכון שירושלים היא עיר מורכבת ולא קלה אבל בעיניי היא יפה מאוד. עבורי היא מהווה מרכז תרבותי וניתן ליהנות בה גם אם זה מבתי הקפה, מרכזי תרבות שונים כמו תיאטרון, מוזיאונים ומוזיקה. היום הילדים שלי משתתפים בהרבה חוגים במזרח ומערב העיר. גם העבודה של בן הזוג שלי היא גורם חשוב ומחזק את עמדתנו להישאר בעיר.

(מנהלת מאזור נצרת)

מרואיין אחר הוסיף:

הגעתי לירושלים אחרי הנישואין עם בת זוג מירדן. היא בחרה את ירושלים כעיר מגורים בשל הייחודיות של העיר כעיר מעורבת. איכות החיים בעיר שונה מהיישובים הערביים במשולש, העיר פתוחה גם מהצד הערבי וגם מהצד היהודי, אפשר לנצל את מקומות הבילוי והבידור הקיימים בשני צדדי העיר.

(רופא מאזור המשולש)

הדיור הוא גורם בולט שאינו מושך לירושלים וכנראה להיפך. שיעור מזערי ביותר מקרב המרואיינים ציינו גורמים הקשורים בדיור כמושכים (לוח 15). יוקר הדיור בירושלים הוא גורם דחייה משמעותי. מחסור גובר בדיור בשכונות הערביות של העיר בלט כבר בשנות ה-90, והתבטא בעלייה ניכרת בשכר הדירה ובמחירי בתים וקרקעות לבנייה כתוצאה של מדיניות הפקעת האדמות בשכונות הערביות, הבנייה הציבורית המעטה לאוכלוסייה הערבית והקשיים הכרוכים בהשגת רישיונות לבנייה פרטית בשכונות הערביות (מנאע, 1997). לאחר הקמת גדר ההפרדה, מצוקת הדיור בירושלים הערבית החריפה בשל כניסתם של מספר רב של משפחות פלסטיניות בעלות תעודת זהות ישראלית לעיר. אמר אחד המרואיינים:

הגעתי לירושלים לפני 10 שנים למטרת לימודים באוניברסיטה העברית בירושלים. לאחר סיום הלימודים התגוררתי עם שותפים בשכונת הגבעה הצרפתית, וכשהחלטתי להתחתן, התחלתי לחפש דירה בשכונת הגבעה הצרפתית ובית צפאפא ולא מצאתי. לאחר שהתייאשתי מהמצב התחלתי לחפש דירה בשכונת עיסאווייה וגם שם בקושי מצאתי דירה קטנה שאינה עונה על הדרישות שלנו. נאלצנו לקבלה בגלל המחסור החמור בדירות בעיר.

(עורך דין מאזור הגליל)

גורמים כמו קרבה לבני משפחה או לחברים, אינם ממלאים תפקיד מרכזי במשיכת פלסטינים-ישראלים לירושלים (לוח 15), שהרי המהגרים השאירו על פי רוב את משפחתם ביישוב המוצא. עם זאת, חשוב לציין שיותר מעשירית מהפלסטינים הישראלים במדגם התחתנו עם בת זוג ממזרח ירושלים וגורם זה תרם להחלטתם להשתקע בעיר. אחד המרואיינים הוסיף בנושא:

זוגתי ירושלמית. היא מאוד קשורה למשפחה שלה ואינה מסכימה בכלל שנעבור להתגורר ליד ההורים ביישוב המוצא שלי. הסיבה הזו הייתה חשובה מאוד בהחלטה שלי לרכוש דירה ולהשתקע בעיר.

(מהנדס מאזור המשולש)

מרואיין אחר הוסיף:

הגעתי לירושלים למטרת לימודים. לאחר מכן הכרתי את אשתי שהיא ירושלמית וזה חיזק את ההחלטה שלי להשתקע בעיר. לאחר שקיבלתי את תפקיד ניהול בית ספר החלטתי שאני משתקע בירושלים ולא חוזר לצפון. מאז כבר עברו 25 שנה.

(מנהל בית ספר מאזור נצרת)

יתכן, שבמשך השנים תתפתח תופעה בה פלסטינים-ישראלים שהגרו לירושלים יהיו גורם משיכה לאחרים מבני משפחתם, אך כיום תהליך זה עדין בראשיתו.

גם חינוך הילדים נחשב לגורם דחייה בעייתי עבור הפלסטינים הישראלים השוקלים להשתקע בירושלים, אם כי יותר מרבע מהם דווקא ציינו אותו כגורם משיכה (לוח 15). מערכת החינוך במזרח ירושלים רחוקה מלענות על הצרכים הבסיסיים של הפלסטינים הישראלים: בתי הספר הממלכתיים במזרח העיר מלמדים על פי תוכנית לימודים פלסטינית ומקבלים תעודת "תוגיה" המקבילה לבגרות הישראלית. תכנים בתוכנית לימודים זו אינם מתאימים כלל לתרבותם ועולמם של הפלסטינים הישראלים ולמרחב הציבורי בו גדלו וחונכו. שיטות ההוראה הנהוגות בתוכנית הלימודים הפלסטינית מיושנות מאוד, דורשות שינון ואינן מפתחות חשיבה יצירתית בקרב התלמידים. מערכת החינוך הערבי אינה אטרקטיבית גם בשל רמת ההוראה הנמוכה, העזובה וההזנחה, ההפרדה בין בנים לבנות ויחס המורים לתלמידים, הכולל ענישה פיזית. בבתי הספר הפרטיים במזרח העיר מלמדים על פי תוכניות לימודים זרות שונות (אמריקאית, גרמנית, צרפתית), שאינן מתאימות לילדי הפלסטינים הישראלים המתגוררים בירושלים, לבד משכר הלימוד הגבוה שלא כל ההורים מסוגלים לעמוד בו. לבסוף, גם מניעים אידאולוגיים אינם גורם משמעותי להגירה לירושלים.

סיכום

לימודים במוסדות להשכלה גבוהה היו גורם המשיכה הראשוני שהביא את הרוב המכריע של הפלסטינים הישראלים לירושלים. מקום עבודה היה גורם דומיננטי למעבר הראשוני לירושלים רק בקרב הדרוזים הבוודים שהגיעו לעיר. עם זאת, בשלב השני, דהיינו בהחלטה להשתקע בעיר, אפשרויות התעסוקה וההזדמנויות למוביליות חברתית-כלכלית היו גורמי המשיכה העיקריים. מחד גיסא, הרוויה בשוק העבודה לבעלי השכלה אקדמית ביישובי המוצא הפלסטינים הישראליים היא גורם המרתיע את בוגרי המוסדות להשכלה גבוהה מלחזור ליישובי מוצאם. מאידך גיסא, הזדמנויות התעסוקה בירושלים דומיננטיות ביותר כגורם משיכה.

איכות החיים בירושלים, כעיר שמציעה הן רמות שירות ומרכיבי איכות חיים אחרים המאפיינים עיר יהודית גדולה והן שירותים ופעילויות הפונים לציבור פלסטיני של מאות אלפי תושבים, היא גורם משיכה ייחודי שני לעיר. גם גורם זה עומד בניגוד בולט לרמת שירותים ירודה ביישובי מוצא רבים, אליהם מתווספים כבלי המסורת בחברה הערבית והיעדר פרטיות המרתיעים צעירים ערבים שסיימו את לימודיהם האקדמיים מלחזור ליישוביהם. השתקעות בירושלים היא אפוא חלופה אטרקטיבית עבור פלסטינים-ישראלים המעדיפים לקיים אורח חיים מודרני.

יתרונותיה הייחודיים של ירושלים בתחומי התעסוקה ואיכות החיים לפלסטינים-ישראלים בעלי השכלה אקדמית, מאפילים על חסרונותיה בתחומי החינוך לילדים והדיר. מן הראוי גם לציין שתחום החינוך שוב אינו גורם דחייה כה חד משמעית, מכיוון שגם ביישובי מוצא רבים מערכת החינוך הציבורי איננה אטרקטיבית ואילו ירושלים מציעה מגוון חלופות בתחום זה. סביר לשער, שבשנים האחרונות בולטים יותר הן גורמי המשיכה לירושלים, גם כתוצאה מעצם הגידול באוכלוסייה הפלסטינית הישראלית בעיר, והן גורמי הדחייה מיישובי המוצא, כתוצאה מרוויה גדולה בשוק העבודה לבעלי השכלה אקדמית ביישובים הערביים.

7. בחירת בתי הספר עבור ילדי הפלסטינים הישראלים בירושלים

סוגיית בחירת בתי הספר לילדי הפלסטינים הישראלים המתגוררים בירושלים ראויה לבחינה מיוחדת, מכיוון שחינוך הילדים נחשב לאחד משני גורמי הדחייה המרכזיים של ירושלים מבחינתם של הפלסטינים הישראלים. פרק זה עוסק בחסמים השונים בתחום זה – תוכניות לימודים לא מתאימות, בתי ספר ברמה נמוכה, שכר לימוד גבוה, היעדר הכרה במבחני הסיום של בתי הספר התיכוניים – שהפלסטינים הישראלים בירושלים מתמודדים עמם ומאפיין את השיקולים לבחירת בתי הספר לילדיהם. לבד מן הסקר המשמש את המחקר כולו, מסתמך הפרק על ראיונות עומק עם עשרים הורים פלסטינים-ישראלים.

מערכת החינוך במזרח ירושלים

מערכת החינוך בירושלים היא הגדולה בישראל, עקב גודלה של העיר – כמעט פי שניים מזו של העיר השנייה בגודלה בארץ – תל אביב. המערכת גם מתאפיינת במורכבות רבה בגלל פיצולה של העיר לשלוש קבוצות אוכלוסייה מתבדלות – יהודים לא חרדים, חרדים וערבים, כאשר כל אחת משלוש הקבוצות מתפצלת לקבוצות משנה, שלהן דרישות שונות ממערכת החינוך. נכונותם של בני כל קבוצה ללמוד במוסדות חינוך משותפים עם בני קבוצות אחרות היא על פי רוב נמוכה ביותר, או שכלל איננה קיימת.

מערכת החינוך במזרח ירושלים כוללת את מערכת החינוך הציבורי (או העירוני), שבה נכללים מוסדות חינוך רשמיים ומוסדות חינוך מוכרים שאינם רשמיים, ואת מערכת החינוך הפרטית, שבה נכללים מוסדות שאינם מוכרים מטעם משרד החינוך, המופעלים בידי גופים פרטיים עסקיים ובידי גופים דתיים (כגון הווקף המוסלמי). ברוב בתי הספר במזרח-ירושלים יש הפרדה מלאה בין בנים ובנות (הכנסת, 2006).

רק כמחצית מהילדים הפלסטינים בירושלים המזרחית, כ-39,400 מתוך 79,000 תלמידים בשנת 2007, לומדים במערכת החינוך העירוני (לוח 16). הקצאתם לבתי הספר הממלכתיים העירוניים במזרח ירושלים נעשית על פי אזורי רישום. בין הלומדים במערכת החינוך העירוני יש אלפים שנאלצים ללמוד בכיתות שאינן אלא חדרי שינה צפופים, בדירות שנשכרו על ידי העירייה ובבתים שאינם ראויים לשמש ללימודים. שיעור לא מבוטל של הורים במזרח ירושלים מעדיף לשלוח את ילדיו לבתי ספר פרטיים בחסות זרה או בחסות הווקף בגלל הרמה הירודה של בתי הספר הממלכתיים העירוניים. בחירה כזו של ההורים כרוכה בתשלום

שכר לימוד גבוה לבתי הספר הפרטיים, או לתשלום לא מבוטל לבתי הספר של הווקף המוסלמי. הורי המחצית השנייה של הילדים הפלסטינים בעיר, אלה שלילדיהם לא נמצא מקום בחינוך העירוני, או שאינם רוצים בו, נאלצים לשלוח את הילדים לבתי ספר פרטיים או מוכרים שאינם רשמיים. אלה הם בתי ספר המופעלים על ידי כנסיות, על ידי הווקף, על ידי האו"ם ועל ידי גורמים פלסטיניים שונים. כ-9,000 תלמידים אינם רשומים באף אחת מהמסגרות האלה ולמערכת החינוך אין עליהם מידע (רודוגובסקי, 2007).

לוח 16

ילדים פלסטינים בגיל בית ספר בירושלים המזרחית בשנת 2007, לפי סוג בית ספר

סוג בית הספר	מספר תלמידים	% מסך כל התלמידים שבית ספרם ידוע
בתי ספר עירוניים	39,402	49.9%
בתי ספר מוכרים, בלתי רשמיים	17,279	21.9%
ווקף	11,000	13.9%
בתי ספר פרטיים	7,583	9.6%
אוני"א	3,741	4.7%
סך הכול תלמידים ידועים	79,000	100%
כל אוכלוסיית גיל ב"ס	87,940	
אוכלוסיית גיל ב"ס שאינה מוכרת לרשויות החינוך	8,940	10.1%

מקור: עיר עמים, ספטמבר, 2007.

בתי הספר הפרטיים במזרח ירושלים הם מסוגים שונים:

- בתי ספר פרטיים ששפת ההוראה בהם ערבית, ששייכים לגורמים פרטיים ונהוגה בהם תוכנית הלימודים הפלסטינית, בראש ובראשונה בתי הספר דאר אלטפל ואלנזאמיה.
- בתי ספר פרטיים יוקרתיים, הקשורים היסטורית, מאז שלהי המאה ה-19, בפעילות המיסיונרית האירופית. בתי ספר אלה נהנים מיוקרה בגלל הוראת שפות אירופיות לגיל הרך ויישום שיטות לימוד ותכנים שנחשבו בזמנו לחדשים. בראש רשימת המוסדות היוקרתיים עומדים בתי הספר פרייר ומוטראן לבנים, ורודזי ושמידט לבנות (מנאע, 1997). בשנים האחרונות קיבלו בתי ספר אלה הכרה ממשרד החינוך ועיריית ירושלים והפכו להיות בתי ספר מוכרים שאינם רשמיים, אך שמרו על תוכניות הלימודים הייחודיות שלהם, שאינן ישראליות ואינן כוללות תעודות בגרות ישראלית.
- בתי ספר פרטיים זרים: קיימים שלושה בתי ספר מסוג זה ושפת ההוראה בהם זרה. בית הספר האנגליקני ברחוב הנביאים הוא בית ספר יוקרתי ביותר, שמצטיין באווירה

חינוכית וחברתית נעימה. שיטות החינוך בו מודרניות והילדים מתנסים בחוויה מיוחדת של מגע עם אוכלוסייה פלורליסטית ואווירה רבת-תרבותית. לומדים בו רוב ילדי הקהילה הזרה בירושלים (מנאע, 1997). שכר הלימוד בו גבוה מאוד ומגיע ליותר מ-10,000 דולר לשנה. מלבד זאת, ההוראה בבית ספר זה היא באנגלית והילדים לומדים ערבית ועברית רק בבית הספר העל יסודי ואינם ניגשים לבחינות הבגרות הישראליות. עוד בית ספר פרטי שנחשב ליוקרתי הוא בית הספר הצרפתי ברחוב הנביאים. שפת ההוראה ותוכנית ההוראה בו היא צרפתית ושכר הלימוד מגיע ל-4,000 דולר לשנה. בית ספר יוקרתי שלישי הוא בית הספר האמריקאי, שממוקם מאז 2009 בשכונת דאחיית אלבריד (בית חנינא), אליה עבר משכונת שועפאט. שפת ההוראה בבית הספר היא אנגלית. ערבית משמשת כשפה שנייה ונלמדת מגיל ארבע ואילו עברית היא השפה השלישית וגם היא נלמדת מגיל חמש. שכר הלימוד בבית הספר יכול להגיע לכ-5,000 דולר לשנה. בשנתיים האחרונות בית הספר קיבל הכרה ממשרד החינוך ומעיריית ירושלים ונחשב לבית ספר מוכר שאינו רשמי (ללא בגרות ישראלית).

משפחות ערביות מזרח ירושלמיות ששולחות את ילדיהן לבתי ספר פרטיים זרים מתאפיינות בדרך כלל במעמד סוציו-אקונומי גבוה. המשפחות אשר מעדיפות לשלוח את ילדיהן לבתי הספר של הווקף הן בדרך כלל משפחות ברמה סוציו-אקונומית בינונית, והעדפתם את בתי-הספר האלה מקורה ברצונן של המשפחות שבניהן יקבלו חינוך דתי מתאים, על-פי עקרונות האסלאם.

בחירת בתי הספר בקרב הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים זכותם החוקית של הפלסטינים הישראלים בירושלים לקבל חינוך חובה חינם לילדיהם אינה מתממשת הלכה למעשה, מכיוון שמערכת החינוך לאוכלוסייה היהודית בירושלים אינה בנויה לקלוט תלמידים ערבים. משפחות פלסטיניות בודדות בחרו לנצל את הזכות לחינוך חובה חינם ולשלוח את ילדיהם ללמוד לפי תוכנית הלימודים הישראלית בבית-ספר עברי (לוח 17). דחייתה של חלופה זו, על אף הבעיות הקשות מהן סובלת מערכת החינוך הממלכתי במזרח ירושלים והעלות הגבוהה של בתי הספר הפרטיים, קשורה לזהות ולתרבות. הפלסטינים הישראלים בירושלים הם כאמור בעלי השכלה גבוהה וחיזוק המודעות לזהות ולתרבות חשוב עבורם. בתי הספר הממלכתיים היהודים מלמדים בשפה העברית ולרוב אינם מלמדים כלל את השפה הערבית, אינם מחנכים לזהות ולתרבות ערבית ותלמידים ערבים בהם יהיו מיעוט שעשוי להיתקל בבעיות השתלבות. הבוודים שבחרו לשלוח את ילדיהם לבית ספר ממלכתי יהודי עשו זאת בגלל המחסור בבתי ספר ממלכתיים ופרטיים המלמדים לפי התוכנית הישראלית בשפה הערבית, והמגישים את תלמידיהם לבחינות הבגרות הישראליות עם סיום בית הספר התיכון.

גם מערכת החינוך הממלכתי-ערבי במזרח ירושלים רחוקה מלענות על הצרכים הבסיסיים של הפלסטינים הישראלים. שיטות ההוראה בה מיושנות והלימודים מתנהלים על פי תוכנית הלימודים הפלסטינית, כאשר עם סיום בית הספר התיכון התלמידים ניגשים למבחני התוג'יה – המבחנים הפלסטיניים המקבילים לבחינות הבגרות הישראליות. אלה עלולים להקשות על בוגרי השיטה בקבלה ללימודים במוסדות להשכלה גבוהה בישראל. אין פלא אפוא שאף אחת מהמשפחות הפלסטיניות הישראליות שרואינו לא שלחה את ילדיה למערכת החינוך הממלכתי המזרח-ירושלמית.

לוח 17

בתי הספר שבהם לומדים ילדי הפלסטינים הישראלים בירושלים, 2007

שם בית הספר	מס' מרואיינים	אחוז
ממלכתי ערבי (בית צפאפא)	2	2%
ממלכתי יהודי	5	5%
דו-לשוני	20	20%
פרטי ומוכר שאינו רשמי		
אנגליקני	5	5%
צרפתי	8	8%
אמריקאי	34	34%
שמידט	2	2%
פריז	2	2%
מוטראן	5	5%
רוזרי (ראהבאת אל-ורדיה)	18	18%
סה"כ	101	100%

רק שניים מתוך 101 המרואיינים שלהם ילדים בגילאי בית הספר שלחו את ילדיהם לבית הספר הממלכתי הערבי תיכון בית צפאפא – בית הספר היחיד שבו נהוגה תוכנית הלימודים הישראלית, לצד הפלסטינית. תיכון זה מגיש את תלמידיו לבחינות הבגרות הישראליות, מה שמקנה לו יתרון על בתי ספר פרטיים במזרח העיר, המלמדים על פי תוכניות לימוד זרות, שאינן מתאימות להמשך לימודים באוניברסיטאות ובמכללות בישראל ומחייבות את בוגריהם ללמוד שנת מכינה לפני כניסתם לאוניברסיטה או לעמוד בבחינה הפסיכומטרית בציון גבוה. הפלסטינים הישראלים שבחרו לשלוח את ילדיהם לבית הספר התיכון בבית צפאפא עשו כן רק אחרי שילדיהם סיימו את לימודיהם היסודיים בבתי ספר פרטיים או מוכרים שאינם

רשמיים במזרח העיר. הם בחרו בבית הספר בבית צפאפא בגלל רמת הישגים נמוכה של ילדיהם בבתי הספר הפרטיים או בגלל מבחני הבגרות הישראליים הנהוגים רק בו, על אף הצפיפות בכיתות ורמת ההישגים הירודה בבית הספר. מאז בוצע הסקר בשנת 2007 גדל מספר ילדי הפלסטינים הישראלים שעברו לבית הספר בבית צפאפא. עם זאת, שיעור הזכאים לתעודות בגרות בבית הספר התיכון בית צפאפא הוא נמוך, ובית הספר אינו אטרקטיבי עבור הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים.

בית הספר הדו-לשוני – בית הספר יד ביד לחינוך דו-לשוני בירושלים ע"ש מקס ריין – נוסד ב-1998, ומהווה עוד חלופה העומדת מאז בפני הפלסטינים הישראלים. בית הספר ממוקם בשכונת פת הסמוכה לבית צפאפא וההוראה בו נעשית על פי תוכנית לימודים מיוחדת בשתי השפות. שיעור הילדים הערבים והיהודים בבית הספר היסודי כמעט זהה. עלות הלימודים בבית הספר סבירה יחסית (כ-5,000 ₪ לשנה). בית הספר הוקם על ידי עמותת יד ביד, המרכז לחינוך יהודי ערבי בישראל, המפעילה שלושה בתי ספר דו-לשוניים ורב-תרבותיים בישראל: ליד משגב בגליל, בכפר קרע שבוואדי עארה ובירושלים. עוד בית ספר נמצא בהקמה בבאר שבע. בתי הספר מוכרים על ידי משרד החינוך ומנוהלים במשותף על ידי מנהלים יהודים וערבים. המדיניות היא לשמור על איזון מספרי בין תלמידים יהודים לערבים ולחנך לדו-קיום ורב-תרבותיות.

בבית הספר הדו-לשוני בירושלים לומדים 400 תלמידים (בשנת 2009) וכ-20% מהפלסטינים הישראלים במדגם בחרו לשלוח את ילדיהם לבית ספר זה. ישנם גם פלסטינים-ישראלים בודדים השולחים את ילדיהם לבית הספר ביישוב היהודי-ערבי נווה שלום שבעמק איילון, שיש אליו הסעות מירושלים ומסביבתה; אך מבין המרואיינים למחקר הנוכחי לא היה איש ששלח את ילדיו לשם.

החלופות האחרות כוללות מגוון בתי ספר פרטיים, שחלקם קיבלו בשנים האחרונות מעמד מוכר שאינו רשמי, הזוכה למימון של משרד החינוך. יותר משני שלישים מהפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים במדגם בחרו את בתי הספר הפרטיים לילדיהם (לוח 17), על אף שכר הלימוד הגבוה בהם. מלבד זאת, שפות ההוראה בבתי הספר הפרטיים הן זרות. חלק מבתי הספר הפרטיים במזרח ירושלים גם ממוקמים במיקום לא נוח והנגישות אליהם נתקלה בקשיים בתקופה מסוימת בגלל המחסומים. (אלה אמנם הוסרו בעקבות פתיחת מעבר קלנדיה אך פקקי תנועה עדיין מכבידים על הנגישות למקום). לפלסטינים הישראלים ששלחו את ילדיהם לבתי הספר הפרטיים והמוכרים שאינם רשמיים לא ברור מה יהיה עתידם. כך למשל, בחלק מבתי הספר, כמו בית הספר האמריקאי, משרד החינוך אינו מכיר במבחני סיום כיתה י"ב (SAT2). הורים פלסטינים-ישראלים ששלחו את ילדיהם לבית ספר זה, שהם רוב התלמידים בבית הספר, אינם יודעים כיצד להתמודד עם בעיה זו, גם לאחר שבית הספר קיבל הכרה ממשרד החינוך הישראלי. עד היום, המבחן הפסיכומטרי הוא המבחן המכריע בעת כניסתם לאוניברסיטאות הישראליות ולמבחני סיום התיכון אין כל משקל.

בבתי הספר הפרטיים היוקרתיים יכול שכר הלימוד להגיע ליותר מ-10,000 דולר לשנה. דוגמה בולטת היא בית הספר האנגליקני ברחוב הנביאים, שמרבית תלמידיו הם ילדים זרים. בבית ספר זה לומדים 5% מילדי הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים (בולטים בקרבם ילדיהם של עורכי דין). בבתי ספר פרטיים שהפכו למוכרים שאינם רשמיים שכר הלימוד מגיע עד 5,000 דולר. כזה הוא בית הספר הצרפתי ברחוב הנביאים ששפת ההוראה בו היא צרפתית ו-8% מהפלסטינים הישראלים במדגם בחרו בו. בית הספר האמריקאי "ג'רוזלם" בדאחיית אלבריד נחשב לבית הספר המועדף על הפלסטינים הישראלים בירושלים, ולומדים בו 34% מילדיהם. בבתי הספר הפרטיים (מוכרים שאינם רשמיים), שרמת ההוראה בהם גבוהה והם נחשבים יוקרתיים, כמו רוזרי לבנות בבית חנינא ובדאחיית אלבריד, שכר הלימוד הוא בערך 2,000 דולר לשנה, ולומדים בהם 18% מילדי הפלסטינים הישראלים. בבית ספר שמידט לבנות בעיר העתיקה, שכר הלימוד נושק ל-2,000 דולר, ובחרו בו רק 2% מההורים. בבתי הספר לבנים פריר ומוטראן, שכר הלימוד מגיע ל-1,500 דולר, ובחרו בהם 7% מהפלסטינים הישראלים.

בשנות ה-80 עלו מפעם לפעם יוזמות לפתרון בעיית החינוך לאוכלוסיית הפלסטינים הישראלים בירושלים, שלא התממשו. ניסיון משמעותי ראשון היה בשנים 1984/5, כאשר ועד של כעשרה הורים ניסה להקים בית ספר ממלכתי חדש שיפעל על פי תוכנית הלימודים הנהוגה בקרב הערבים בישראל. פתרון אחר, שהוצע על ידי האחראים על מערכת החינוך הערבי בירושלים, היה לימודים בבית הספר היסודי בבית צפאפא, כאשר הסעות לתלמידים ימומנו על ידי העירייה. הוועד לא התלהב מהרעיון בגלל הצפיפות הרבה בכיתות, רמת ההוראה הנמוכה ודרך הניהול של המוסד בבית צפאפא, כאשר לא נראה היה שיש בכוחם של ההורים להשתלב כקבוצה ולהביא לשיפור מהותי במצבו של בית הספר. בשנת 1985 התקבלה החלטה במשרד החינוך על הקמת בית ספר ערבי חדש, צעד שהותנה על ידי העירייה ומשרד החינוך במספר מינימלי של 20 תלמידים בכל כיתה, אך מספר התלמידים הפוטנציאלי היה קטן מדי. כמו כן, ויכוח פוליטי חריף פרץ בקרב ההורים, שחלקם יצאו נגד רעיון הקמת בית ספר מיוחד ל"ערביי ישראל" במזרח ירושלים.

מאז תחילת שנות ה-90 עלו וירדו יוזמות שונות של קבוצות הורים מתוסכלים לבדיקת פתרונות של הקמת בית ספר פרטי או סיפוח ילדי הקבוצה לבית ספר קיים. ניסיונות אלה לא צלחו. באותן שנים נרשמו אחדים מהפעילים כעמותה בשם "אל-מורד", אך גם ניסיונותיהם לקדם פתרון לא צלחו (מנאע, 1997). מאז 1998 בית הספר הדו-לשוני, שבו לומדים יהודים וערבים, מהווה פתרון מסוים לילדי הפלסטינים הישראלים בירושלים שהוריהם מאמינים ברעיון. בשנים 2007/8 התפתחה יוזמה נוספת של קבוצת הורים, בשיתוף האגודה לזכויות האזרח, לפתרון בעיית החינוך לילדי הפלסטינים הישראלים בירושלים, אך גם זו לא הניבה עד כה תוצאות.

מן הראוי לציין שכל בתי הספר במזרח ירושלים – ממלכתיים ופרטיים כאחד – אינם פועלים בימי שישי וראשון, למעט בית הספר בבית צפאפא ובתי הספר לחינוך המיוחד. סוף

שבוע מפוצל זה, ובפרט אי קיום לימודים ביום א', שהוא יום עבודה רגיל בישראל, הוא בעיה נוספת המכבידה על הפלסטינים הישראלים, בפרט על אמהות עובדות, שאין להן מסגרת לילדים ביום זה.

השפעת מקום המגורים והדת על בחירת בתי הספר

מבין הפלסטינים הישראלים שהם הורים לילדים בגילאי בתי הספר, מספר המתגוררים בשכונות ערביות גדול פי שניים ממספר המתגוררים בשכונות יהודיות, ומצביע על נטייה גבוהה יחסית של משפחות עם ילדים להעדיף שכונה ערבית על פני יהודית. העדפה זו נובעת משטחן הקטן יחסית של הדירות בשכונות יהודיות, ומדמי השכירות או הרכישה הגבוהים שלהן.

רוב הפלסטינים הישראלים המתגוררים בכל השכונות, למעט פסגת זאב, העדיפו לשלוח את ילדיהם לבתי ספר פרטיים. הדבר נכון גם לשכונת בית צפאפא שבדרום העיר, למרות ריחוקה מבתי הספר הפרטיים במזרח העיר, כמו בית הספר האמריקאי בדאחיית אלבריד (שעד שנת 2008 פעל בשועפאט ובגלל אי התאמת המבנה עבר לדאחיית אלבריד שמצפון לשועפאט). בית ספר שני הוא בית הספר הצרפתי ברחוב הנביאים, שממוקם בבניין עתיק ללא חניה מסודרת וללא מקום שבו אפשר להוריד את הילדים בכניסה לבית הספר. מלבד זאת, שפת ההוראה בבית הספר היא צרפתית, כאשר לשפות הערבית והעברית אין חשיבות גדולה בתוכנית ההוראה. למרות הקשיים הללו הפלסטינים הישראלים מבית צפאפא עדיין רואים בו מקום מתאים לחינוך ילדיהם. חלק מההורים המתגוררים בשכונת בית צפאפא פתרו את בעיית המרחק הגאוגרפי מבתי הספר הפרטיים במזרח העיר על ידי ארגון הסעה מטעמם. עם זאת, רבע מהפלסטינים הישראלים המתגוררים בשכונת בית צפאפא בחרו בבית הספר הדו-לשוני, בזכות קרבתו לשכונה, ורק שניים מבין 40 שלחו את ילדיהם לבית הספר התיכון הממלכתי הערבי בשכונה (לוח 18).

מבין הפלסטינים הישראלים המתגוררים בשכונות יהודיות, ארבע משפחות העדיפו לשלוח את ילדיהם לבתי ספר ממלכתיים יהודיים, תשע לבית הספר הדו-לשוני בירושלים (רובם תושבי פסגת זאב) והשאר לבתי ספר פרטיים. פסגת זאב בצפון רחוקה מבית הספר הדו-לשוני בשכונת פת, ואף על פי כן העדיפו אותו מקצת ההורים על פני בתי ספר פרטיים אחרים באזור, מסיבות כלכליות או בגלל בחינות הבגרות הישראליות הנהוגות בו. אפשר לקבוע אפוא שלמקום המגורים יש השפעה מוגבלת בלבד על בחירת בתי הספר בקרב הפלסטינים הישראלים בירושלים. אמנם תושבי בית צפאפא גילו העדפה יחסית לבית הספר הדו-לשוני הסמוך, ותושבי שכונות ערביות, למעט אחד, לא שלחו את ילדיהם לבתי ספר יהודיים; אך ככלל, אזורי הרישום אינם תקפים עבור הפלסטינים הישראלים והעיר כולה היא מרחב בחירה עבורם.

לוח 18

בחירת בתי הספר על ידי הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים
לפי שכונת מגורים, 2007

סכ"כ	פרטי	דו-לשוני	ממלכתי יהודי	ממלכתי ערבי	שכונה בירושלים
21	19	1	1	0	בית חנינא ושועפאט
40	28	10	0	2	בית צפאפא
16	13	1	2	0	הגבעה הצרפתית
12	4	6	2	0	פסגת זאב
6	6	0	0	0	עיסאוויה
6	4	2	0	0	שכונות אחרות
101	74	20	5	2	סה"כ

גם הדת לא השפיעה במידה רבה על בחירת בתי הספר. שיעור המוסלמים הלומדים בבתי ספר פרטיים גבוה מאוד (76%). גם בקרב הנוצרים החינוך הפרטי הוא החינוך המועדף (64%) ואילו התנהגותם של הדרוזים המעטים היא שונה: מחציתם העדיפו את בית הספר הדו-לשוני (ארבעה מרואיינים) ורבע את החינוך הממלכתי היהודי.

שיקולים לבחירת בתי הספר

התלבטויות סביב בחירת בית הספר מתחילות כבר בשלב גן טרום חובה והשיקולים נחלקים לכמה סוגים: כלכליים, חינוכיים-הישגיים (סוג תעודה, מוניטין ורמת הישגים), חברתיים, אידאולוגיים וערכיים.

בכל הנוגע לשיקולים כלכליים, לימודים בבתי הספר הממלכתיים הערביים הם כמעט ללא עלות, והשתתפות ההורים היא מזערית ואינה עולה על 200 ₪ לשנה. בבתי הספר הממלכתיים היהודים השתתפות ההורים יכולה להגיע ליותר מ-1,000 ₪ לשנה ובבית הספר הדו-לשוני, ל-5,000 ₪ בשנה. בבתי הספר הפרטיים ובמוכרים שאינם רשמיים, העלויות יכולות להגיע ליותר מ-5,000 ₪ לשנה. הורים רבים בוחרים את בתי הספר לילדיהם בהתאם ליכולתם הכלכלית ולמספר הילדים שיש להם. אב לארבעה ילדים אמר:

לי יש ארבעה ילדים שלומדים בבית הספר האמריקאי בדאחיית אלבריד. בשל הנגישות הלא טובה לבית הספר בגלל המחסום המוצב לפני הכניסה חשבנו להעביר את הילדים לבית הספר האנגליקני ברחוב הנביאים. לא הצלחנו רק בגלל העלויות הגבוהות של בית הספר בהתחשב שיש לי ארבעה ילדים.

(מהנדס מאזור המשולש)

אם אחרת הוסיפה בנושא:

כשהילדים שלנו הגיעו לגיל ארבע, התחלנו לחפש בתי ספר טובים בירושלים. בכל בתי הספר הפרטיים הטובים העלויות בעיני מטורפות וקשה לנו כשכירים לעמוד בהם. בסופו של דבר החלטנו מחוסר ברירה לשלוח אותם לבית הספר הדו-לשוני בשל העלות הסבירה שלו.

(מורה מאזור הגליל)

אם שבחרה בבית ספר יהודי הוסיפה:

בשל המצב הכלכלי הקשה שלנו, ואי היכולת הכלכלית לעמוד בעלויות של בתי הספר הפרטיים בירושלים, החלטנו לשלוח את הילדים שלנו לבית ספר יהודי בגבעה הצרפתית. אני חייבת לציין שאנחנו לא שלמים עם ההחלטה הזו אבל אין לנו ברירה אחרת.

(עובדת סוציאלית מאזור הגליל)

בחירה בבתי ספר ממלכתיים יהודיים או בבית הספר בבית צפאפא עשויה לנבוע לא רק משיקולים כלכליים, אלא גם מהעדפת בחינות הבגרות הישראליות על פני מבחנים אחרים שאינם מוכרים בישראל. יש לציין שהבחירה בבית הספר התיכון בבית צפאפא נעשית רק לאחר שהילדים מסיימים את לימודיהם היסודיים ואפילו את חטיבת הביניים בבתי ספר פרטיים או מוכרים שאינם רשמיים. אחד ההורים טען:

הילדים שלי למדו בבתי הספר הפרטיים במזרח העיר עד כיתה ט'. החל מכיתה י' העדפתי לשלוח אותם לבית הספר התיכון בבית צפאפא למרות הרמה הנמוכה שלו והצפיפות בכיתות כי אני רוצה שיוגשו לבגרות הישראלית. חשוב לי שהילדים שלי ימשיכו את לימודיהם האקדמיים באוניברסיטאות ישראליות ולא ילמדו שנת מכינה.

(מנהל בית ספר מאזור הגליל)

תופעה אחרת היא העברת הילדים מבתי ספר פרטיים ומוכרים שאינם רשמיים לבתי ספר תיכוניים יהודיים בשלבי חינוך מתקדמים – בכיתה ח' או ט'. הסיבה להעברה קשורה אך ורק למבחני הבגרות בסוף התיכון:

הילדים שלי למדו עד כיתה ח' בבית הספר האמריקאי. לאחר חשיבה מחודשת לגבי המשך הלימודים שלהם בבית הספר או העברתם לבית ספר תיכון אחר שבו נהוגה תוכנית לימודים ישראלית, בסוף החלטנו להעבירם לבית ספר תיכון יהודי כדי שיבחנו בסוף התיכון במבחני הבגרות המאפשרים להם להמשיך את לימודיהם האקדמיים באוניברסיטאות ישראליות בלי עיכובים.

(רופא מאזור המשולש)

מנגד, גם לטיב החינוך ולמוניטין של בית הספר חשיבות רבה. פלסטינים-ישראלים רבים ציינו את חשיבות הקמתו של בית הספר הדו-לשוני בירושלים שנותן מענה הולם לצורכי ילדיהם. ואולם, משפחות ששלחו את ילדיהן לבית הספר בתחילת דרכו החליטו להעביר אותם משם לאחר תקופה מסוימת בגלל שיטות ההוראה הנהוגות בו, שאינן מספקות את צורכי אוכלוסיית הפלסטינים הישראלים. בריאיון עם אחד ההורים הוא טען:

הילדים שלנו למדו בבית הספר הדו-לשוני החל מגיל גן טרום חובה. עם השנים התחלנו להרגיש שבבית הספר אין הדגשה על הפן הלימודי לילדים, ורמת ההישגים שלהם בבית הספר הייתה נמוכה בהשוואה לבתי הספר הממלכתיים הערביים בחברה הערבית. לאחר חשיבה מעמיקה החלטנו להעביר אותם לבית ספר פרטי בירושלים.

(רופא מאזור הגליל)

הורים אחרים הדגישו את רמת ההוראה הגבוהה, במיוחד בשפות זרות, בבתי הספר הפרטיים והמוכרים שאינם רשמיים, כשיקול חשוב בעת בחירת בתי הספר עבור ילדיהם. בבתי הספר הפרטיים היוקרתיים, כמו האמריקאי, האנגליקני והצרפתי, שפת ההוראה היא אנגלית או צרפתית. חלק מההורים ייחסו חשיבות רבה לרכישת השפה האנגלית לילדיהם מהגיל הרך בעת בחירת בית הספר. יש לציין שרמת הוראת האנגלית בבתי הספר הממלכתיים הערבים בישראל איננה גבוהה, שכן היא נחשבת לשפה שלישית, וידע לא מספק באנגלית מהווה חסם בעת כניסתם של הערבים לאוניברסיטאות ישראליות. לחלק מההורים היה חשוב שילדיהם ירכשו את השפה בגיל צעיר, ידע שיקל עליהם להשתלב באקדמיה הישראלית או במדינות אחרות בעולם. בנושא זה הוסיפו שני הורים:

אני בוגר בית ספר ממלכתי ערבי שרמת הוראת האנגלית בו מאוד נמוכה. הגעתי לאוניברסיטה והיה לי מאוד קשה להתגבר על הקשיים בשפה האנגלית. לכן החלטתי לשלוח את הבן שלי לבית ספר בעל מוניטין טוב, רמת אנגלית גבוהה לפחות בשלבי החינוך המוקדמים כמו היסודי.

(מורה מאזור המשולש)

השנה אני מסיים את לימודי הדוקטורט שלי ומתכוון לנסוע לחו"ל ללימודי פוסט-דוקטורט. היה לי חשוב שהבן שלי ירכוש את האנגלית מגיל רך בכדי שיוכל להשתלב בבתי הספר בחו"ל בלי חסמי שפה.

(דוקטורנט מאזור הגליל)

ברוב בתי הספר הפרטיים והמוכרים שאינם רשמיים בירושלים יש הפרדה בין בנים לבנות, אם כי בבתי ספר בודדים, לרוב יוקרתיים, כמו האנגליקני, האמריקאי, הדו-לשוני והצרפתי, לא נהוגה הפרדה כזו. מאפיין זה הוא בעל חשיבות בעת בחירת בית הספר. הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים למדו ביישובי מוצאם בבתי ספר ממלכתיים ערביים שבהם לא הייתה הפרדה בין בנים לבנות. אחד ההורים אמר:

ברוב בתי הספר במזרח ירושלים יש הפרדה בין בנים לבנות. אנחנו למדנו בבתי ספר מעורבים, בנים ובנות ביחד, לכן חשוב לי גם שהילדים שלי ילמדו בבית ספר כזה שבו הבנים והבנות שווים. לכן בחרתי בבית ספר מעורב שבו רמת ההוראה טובה.

(עובד סוציאלי מאזור הגליל)

שיקול אחר לבחירת בית הספר הוא ילדי חברים ומכרים הלומדים בו. לפלסטינים הישראלים בירושלים חשוב להכיר את בתי הספר בהם מתחנכים ילדיהם, את אוכלוסיית התלמידים בהם ומעמד הוריהם. לדוגמה, בית הספר הצרפתי משרת לרוב אוכלוסיות זרות ומעט מאוד

ילדים ערבים. לעומת זאת, בית הספר האמריקאי בדאחיית אלבריד, משרת אוכלוסייה גדולה של ילדי הפלסטינים הישראלים בירושלים, לבד ממשפחות פלסטיניות מזרח-ירושלמיות ממעמד חברתי-כלכלי גבוה, ואלה משפיעים על בחירתן של משפחות פלסטיניות-ישראליות נוספות. אחת האמהות סיפרה:

כשהתחלנו לחפש בית ספר לבן שלי, קודם כל התחלתי לשאול חברים שכבר יש להם ילדים על בתי הספר שבהם לומדים ילדיהם. בחירת בית הספר עבור הבן שלי הייתה מושפעת מאוד מהימצאותם של חברים ומכרים באותו בית ספר, וזה למעשה מה שקורה בבית הספר האמריקאי בירושלים. רוב ילדי החברים שלנו לומדים באותו בית ספר.

(מרצה מאזור המשולש)

בכמה מקרים, פלסטינים-ישראלים נישאו למזרח-ירושלמיות, בוגרות בתי ספר פרטיים מסוימים, שמעדיפות לשלוח את ילדיהן לאותם בתי הספר בהם למדו, בזכות ההיכרות הטובה עם דרכי ההוראה והתרבות הבית ספרית:

אני ילידת ירושלים ולמדתי בבית הספר רוזרי בבית חנינא. בעת החשיבה על בחירת בתי ספר עבור הבנות שלי בירושלים לא חשבתי פעמיים. בחרתי באופן אוטומטי בבית הספר שבו למדתי מהגן עד כיתה י"ב. אני יודעת שהוא לא בית הספר הכי טוב שיש בעיר אבל הוא יכול לענות באופן חלקי על הצרכים של הבנות שלי.

(מורה ממזרח ירושלים)

גם השיוך הדתי משפיע על בחירת בית הספר. חלק ניכר מבתי הספר הפרטיים בירושלים שייכים לגופים נוצריים ולכנסיות, בהם מלמדים את עקרונות הדת הנוצרית מגיל רך ולא ניתן משקל לדת האסלאם, למרות שרוב התלמידים בבית הספר הם מוסלמים. נושא זה הטריד חלק מההורים:

למרות שאני נוצרי, היה לי חשוב שהבן שלי לא ילמד בבית ספר נוצרי דתי. אני מאמין שבתי הספר האלו הם גזעניים ואינם מחנכים לריבוי תרבויות.

(רואה חשבון מאזור הגליל)

אב מוסלמי הוסיף:

שלחתי את הבן שלי לבית ספר פרטי נוצרי. בבית הספר מאוד מדגישים את לימודי הדת הנוצרית ואת דת האסלאם מלמדים רק דרך סיפורים. הרגשתי שהבן שלי מאבד באופן הדרגתי את הזהות הדתית שלו בבית ספר כזה, לכן החלטתי להעביר אותו לבית ספר פרטי אחר שאינו דתי.

(מנהל בית ספר מאזור הגליל)

חינוך הילדים נתפס בעבר ואולי גם כיום כגורם דחייה, המקשה על פלסטינים-ישראלים להגר לירושלים. מערכת החינוך בירושלים מכילה זרמים שונים, שאף אחד מהם אינו עונה באופן מלא על צורכי האוכלוסייה הפלסטינית הישראלית.

רמתם של בתי הספר הממלכתיים במזרח ירושלים נמוכה, הם אינם מלמדים על פי תוכנית הלימודים הישראלית ואינם מגישים לבחינות הבגרות. במערב העיר קיים בית ספר ממלכתי ערבי יחיד – בית צפאפא – שרמתו אינה גבוהה. מערכת החינוך הממלכתי יהודי איננה מתאימה לפלסטינים הישראלים, מכיוון ששפת ההוראה בה היא עברית ונטייתה התרבותית היא יהודית. האפשרויות האטרקטיביות יותר מבחינת רמת הלימודים הן בחינוך הפרטי או הפרטי למחצה: בית הספר הדו-לשוני ומגוון בתי ספר פרטיים ומוכרים שאינם רשמיים. עלות הלימודים בבתי ספר אלה היא גבוהה על פי רוב, שפת הלימוד במקרים רבים היא זרה, והתלמידים אינם לומדים על פי תוכנית הלימודים הישראלית ואינם ניגשים לבחינות הבגרות הישראליות, למעט בבית הספר הדו-לשוני. רוב בתי הספר הפרטיים היוקרתיים הם נוצרים, חלקם שייכים לכנסיות, כך שהם אינם הולמים את התפיסות הדתיות והערכיות של רובם המכריע של הפלסטינים הישראלים, שהם מוסלמים. גם מיקום בתי הספר היוקרתיים אינו נוח ונגיש למקומות המגורים של הפלסטינים הישראלים, למעט בית הספר הדו-לשוני הסמוך לריכוז הפלסטינים הישראלים בבית צפאפא.

בהיעדר היצע של חינוך ציבורי נגיש לפלסטינים הישראלים בשפה הערבית ועל פי התוכנית הישראלית, בהתאם לחוק חינוך חובה, הם נאלצים לאזן בין שיקולים כלכליים, שיקולים של איכות ההוראה, הגשה לבחינות הבגרות הישראליות, ושיקולים ערכיים של שפה, דת ותרבות. הואיל ואין בנמצא מסגרת שתציע שילוב אופטימלי של כל השיקולים, כל בחירה מחייבת ויתור על מקצתם. במצב זה, לשיקולי מיקום נוח אין כמעט משקל בבחירת בית הספר, מכיוון שהם משניים בהשוואה לשיקולים האחרים שפורטו, שגם בהם נדרשות כאמור פשרות.

ניסיונות לפתור את בעיית החינוך הממלכתי לאוכלוסיית הפלסטינים הישראלים בירושלים נכשלו, מסיבות שונות, ומשרד החינוך ומינהל החינוך בעיריית ירושלים נוטים עד כה להתעלם מצורכיהם של הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים. עם זאת, ריבוי החלופות החינוכיות המוצעות לילדיהם מחליש את משקלו של חסם החינוך בהחלטה להגר. הפלסטינים הישראלים בירושלים אפילו "זוכים" במבחר גדול של בתי ספר לבחירה שאינם קיים בחברה הערבית בישראל. הגידול במספרם של בני הקהילה עשוי ליצור לחץ להפעלת מסגרות חינוך ממלכתי מתאימות, ועשוי גם להפוך את הפלסטינים הישראלים ל"מסה קריטית" בבתי ספר מסוימים ולהביא להתפתחות מסגרות חינוך מותאמות יותר לצורכיהם בעתיד.

8. בחירת מקום המגורים על ידי פלסטינים-ישראלים בירושלים

מבוא

הפלסטינים בישראל הם מיעוט לאומי שלא נטמע ברוב היהודי, ונבדל ממנו בשפה, תרבות ודת. ההיבדלות המרחבית בין יהודים לפלסטינים מתבטאת בראש ובראשונה במגורים ביישובים נפרדים, כאשר גם בערים מעורבות, הנטייה היא להתבדל בשכונות נפרדות, אם כי ההיבדלות ברמה השכונתית רחוקה מלהיות מלאה (חמדאן, 2006). על המתח האתני, החברתי והפוליטי המאפיין יחסים בין קבוצות אוכלוסייה בערים מעורבות רבות, בישראל נוסף מתח הנובע מהסכסוך המתמשך בין יהודים לערבים. ערבים העוברים להתגורר בערים יהודיות בישראל נתקלים בקשיים בשכירת דירות, אפילו כסטודנטים, ועוד יותר מכך ברכישת דירות בבתי דירות שרוב דייריהם יהודים. אולם קשיים אלה לא מנעו מידה מסוימת של הגירת ערבים לערים כמו חיפה, נצרת עילית, יפו, כרמיאל, ערד וירושלים.

מספר הפלסטינים הישראלים שהתגוררו בשכונותיה היהודיות של ירושלים היה נמוך עד אמצע שנות ה-90. שנות האינתיפאדה (1987-1994) חידדו את המתח הפוליטי והביטחוני בין יהודים לערבים, שהיה חסם להשתקעות ערבים בשכונות יהודיות. מגורים בשכונות יהודיות היו קשים במיוחד למשפחות עם ילדים. מי שבכל זאת התגוררו במערב העיר – בדרך כלל בשכירות – עשו זאת מטעמי נוחות (קרבה למקום העבודה) או רצון לפרטיות. בשנות ה-80 רכשו משפחות פלסטיניות ישראליות דירות בשכונת נווה יעקב, צעד שלא התקבל בעין יפה על ידי חלק מדיירי השכונה והביא לעימותים קשים. בעקבותיהם, ובשל האווירה העוינת שנוצרה בנווה יעקב, עזבו המשפחות הפלסטיניות הישראליות את השכונה (מנאע, 1997). הפלסטינים הישראלים שהתגוררו בירושלים סבלו משוליות כפולה: מחד גיסא, הם נדחו על ידי הפלסטינים תושבי מזרח ירושלים בטענות לפיהן מחירי הדיור האמירו בשכונות הערביות בגלל כניסתם, ומאידך גיסא, גם יהודים לא קיבלו אותם בעין יפה לשכונותיהם (מנאע, 1997). נטיית הפלסטינים הישראלים להתגורר בשכונות יהודיות מסוימות גדלה ככל הנראה בעשור האחרון ומספרם התקרב בשנת 2007 למספר המתגוררים בשכונות ערביות (לוח 19).

לוח 19

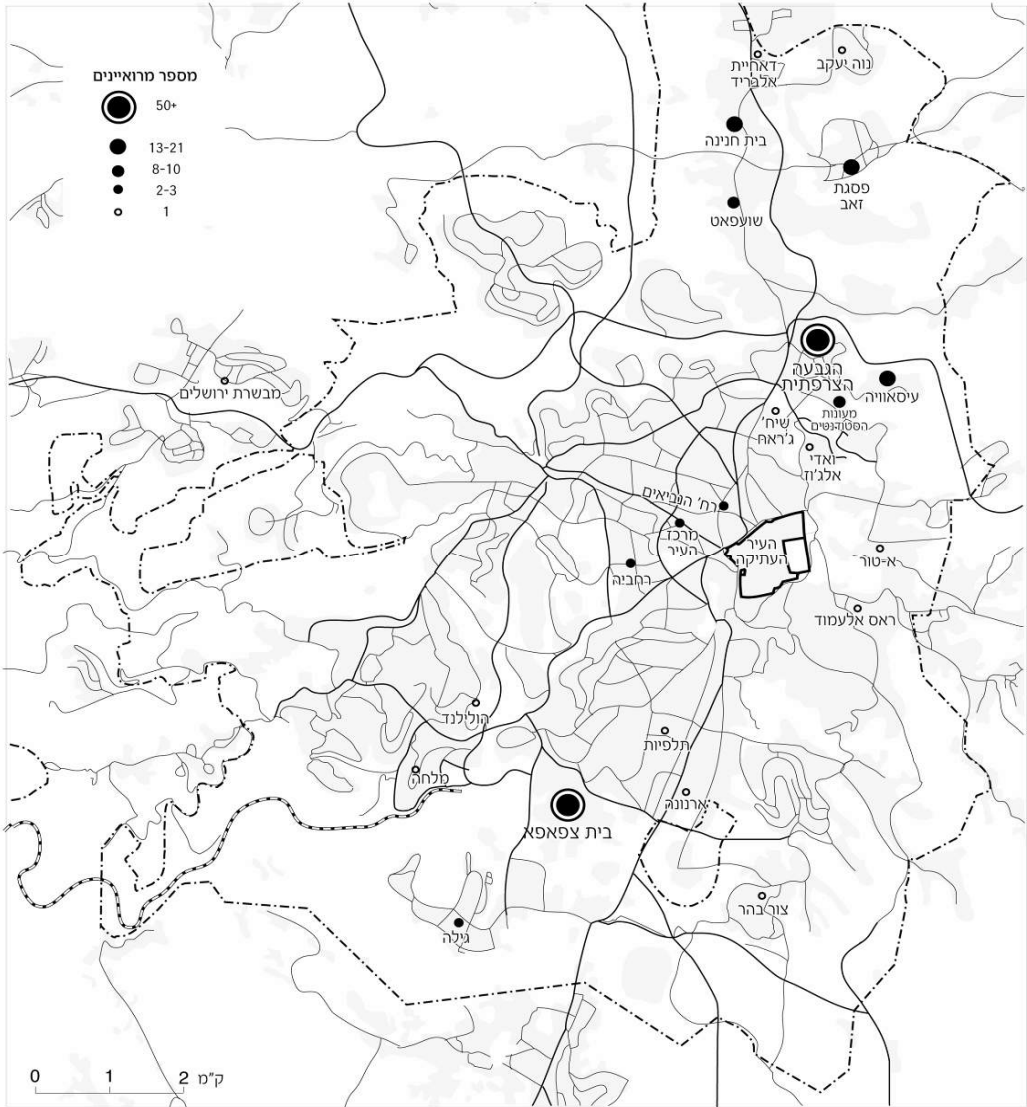
הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים לפי שכונת מגורים, 2007
(אחוזים)

שכונה	מספר מרואיינים	אחוז
שכונות יהודיות		
הגבעה הצרפתית	58	28.8
פסגת זאב	13	6.4
מעונות הסטודנטים	8	4.0
רחביה	3	1.5
מרכז העיר	2	1.0
רח' הנביאים	2	1.0
גילה	2	1.0
אחר	7	3.5
סה"כ	95	47.2
שכונות ערביות		
בית צפאפא	53	26.4
עיסאווייה	21	10.4
בית חנינא	16	8.0
שועפאט	10	5.0
אחר	6	3.0
סה"כ	106	52.8

הפלסטינים הישראלים המתגוררים בשכונות ערביות מבין השכונות הערביות בצפון ירושלים, הפלסטינים הישראלים מעדיפים את השכונות שועפאט ובית חנינא, שמצפון לגבעה הצרפתית. ביחד מתגוררים בהן 13% מהמרואיינים למחקר זה (לוח 19 ואיור 1), רובם בני מעמד חברתי-כלכלי בינוני וטוב. הבחירה בשועפאט ובבית חנינא נובעת למעשה מהיותן שכונות של מעמד בינוני מבוסס, ותואמת את מאפייני הפלסטינים הישראלים שהם אקדמאים צעירים המעוניינים באיכות חיים ובדיור ההולמים את מעמדם. שתי השכונות נגישות לתחבורה הציבורית הערבית והיהודית, ויש בהן ריכוז גדול של חנויות, מסעדות ומסחר. מלבד זאת יש באזור ריכוז גדול של בתי ספר פרטיים טובים. עוד גורם משיכה הוא הקרבה לאוניברסיטה העברית, למרכז העסקים של מזרח ירושלים ולשאר השכונות הערביות באזור.

איור 1

שכונות המגורים של הפלסטינים הישראלים בירושלים, 2007

בשנות ה-70 בנה קבלן ממזרח העיר, בתמיכת משרד השיכון, ארבעה פרויקטים של יחידות דיור באזור בית חנינא, הנקראים "שיכוני נוסיה". חלק גדול מהפלסטינים הישראלים שהגיעו לירושלים בשנות ה-80 רכשו את דירותיהם בשכונה זו. הפרויקט משך אליו פלסטינים-ישראלים עד שנות ה-90, אך מאז מכרו רוב התושבים המקוריים את דירותיהם בגלל הצפיפות והפערים החברתיים-כלכליים והתרבותיים בין הפלסטינים הישראלים לבין הפלסטינים תושבי מזרח העיר שהגיעו לשכונה. זאת ועוד, המשפחות הפלסטיניות הישראליות שהתגוררו במקום סבלו בתקופת האינתיפאדה משירותים עירוניים גרועים ומפעילותן של חברות נוער שוליים, שהאיצו את יציאתן משיכוני נוסיה (מנאע, 1997).

כתוצאה מקשיים במציאת פתרונות דיור בשכונות האטרקטיביות במזרח העיר, במחצית שנות ה-90, מצאו משפחות פלסטיניות ישראליות פתרונות דיור בשכונות פריפריה מחוץ לגבולות המוניציפליים של ירושלים, בראש ובראשונה דאחיית אלבריד וא-ראם שמצפון לשכונת בית חנינא. פלסטינים-ישראלים רכשו או שכרו דירות בשכונות אלו וברמאללה בגלל המחירים הנמוכים יחסית, היעדר תשלומי ארנונה וקירבה למקומות העבודה בירושלים. ואולם, בעקבות אינתיפאדת אלאקצא והקמת גדר ההפרדה, נאלצו הפלסטינים הישראלים לעזוב את השכונות הללו ולחזור להתגורר בתוך ירושלים. הביקוש לדירות שכורות בעיר גדל אפוא.

הירידה בשיעור הפלסטינים הישראלים המתגוררים בשכונותיה הערביות של ירושלים בשנים האחרונות נובעת מצפיפות הדיור הגבוהה בהן, כתוצאה מהקמת גדר ההפרדה ומשיבתם לירושלים של מספר גדול של משפחות מזרח ירושלמיות מפרברים שמעבר לגדר. פלסטינים-ישראלים צעירים שמחליטים להתגורר בירושלים מתקשים מאוד בשנים האחרונות למצוא דירה מתאימה בבית חנינא ובשועפאט:

לאחר שסיימתי את הלימודים שלי והחלטתי להתחתן, חיפשתי דירה בשכונת בית חנינא או שועפאט ולא מצאתי דירה מתאימה לתקציב שלנו. המחירים שמבקשים שם לא נסבלים. קיימת צפיפות דיור בשכונות.

(מורה מאזור הגליל)

פלסטינים-ישראלים המתגוררים בשכונות בית חנינא ושועפאט הם על פי רוב מבוגרים, בני מעמד סוציו-אקונומי גבוה, שהגיעו לירושלים והשתקעו בה לפני יותר מעשרים שנה, בתקופה שהשכונות יכלו לקלוט יותר תושבים, לא סבלו מצפיפות דיור ומחירי הדיור בהן לא האמירו. כיום, עלויות השכירות בשכונות אלו עלו מאוד, ומקצת המשפחות הצעירות שמתקשות לעמוד בהן העדיפו להתגורר בשכונות במעמד סוציו-אקונומי נמוך כמו עיסאווייה.

ריכוז גדול יותר של פלסטינים-ישראלים בשכונה ערבית נמצא בבית צפאפא, שם מתגוררים למעלה מרבע מהפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים. הכפר, אשר חולק ב-1948 בין ישראל לירדן, הפך אחרי מלחמת יוני 1967 לשכונה בגבולותיה המוניציפליים

המורחבים של העיר – שכונה ערבית בעלת צביון כפרי, הכוללת הן אזרחים ישראלים והן תושבי קבע מזרח ירושלים. פלסטינים-ישראלים שמוצאם מחוץ לירושלים החלו להיכנס לשכונה בתחילת שנות ה-80, ומתחילת שנות ה-90 גדל מספרם באופן בולט, בזכות היצע הדירות והקרקעות לבנייה בשכונה. מינהל מקרקעי ישראל מכר חלקות אדמה לתושבי בית צפאפא, מה שאפשר בניית מספר רב של דירות להשכרה במיקום טוב בכפר. נישואין של פלסטינים-ישראלים לנשים מבית צפאפא שמעדיפות להתגורר בקרבת המשפחה הביאו גם הם פלסטינים-ישראלים לא ירושלים לשכונה/כפר. עד תחילת שנות ה-2000 עדיין היו בבית צפאפא קרקעות המיועדות לבנייה ופלסטינים-ישראלים שרצו להקים את ביתם בירושלים העדיפו לרכוש קרקעות ביישוב, בגלל מחירן הסביר, המיקום בירושלים ושוליותו בדיון הפוליטי בנושא עתיד מזרח העיר. עם זאת, מבין יותר מ-50 המרואיינים שהתגוררו בבית צפאפא רק כ-10% בנו או רכשו בית בשכונה.

רוב הפלסטינים הישראלים המתגוררים בבית צפאפא נשואים – מבין הגברים רק 15% הם רווקים ואחוז הרווקות נמוך עוד יותר. בית צפאפא מושכת זוגות נשואים בזכות הדירות המרווחות ועלות השכירות הסבירה, ולעומת זאת עבור רווקים ורווקות, שמרביתם אינם בעלי רכב, הנגישות הגרועה לתחבורה ציבורית היא חסם המקשה להתגורר בשכונה. המתגוררים בשכונה צעירים בהשוואה למתגוררים בבית חנינא ושועפאט (שהגיעו לירושלים בשנים מוקדמות יותר). יותר ממחציתם מועסקים במערכת החינוך הערבי בירושלים. צמוד לבית צפאפא וסמוך לשכונת גילה ממוקמת שכונת שרפאת, שנחשבת פחות אטרקטיבית בשל מיקומה הפחות נגיש. מאז תחילת שנות ה-2000 היא החלה למשוך פלסטינים-ישראלים, כתוצאה מהעלייה בדמי השכירות והמחסור בדירות להשכרה בבית צפאפא, ומהאפשרות לבנות בית או לרכוש דירה במקום. אחד המרואיינים תאר:

רכשנו חלקת אדמה לפני שבע שנים ומיד לאחר מכן התחלנו בתהליך הנפקת היתר בנייה, שהוא למעשה תהליך מאוד קשה, והיום אנחנו בסוף תהליך הבנייה. המחשבה על רכישת חלקת אדמה בירושלים והקמת בית נובעת מכך שמצד אחד אנחנו לא חושבים על חזרה ליישובי הולדתנו, ומצד שני הקמת בית הוא בסופו של דבר נכס שאפשר למכור אותו בעת החשיבה על חזרה ליישובי הולדתנו.

(מהנדס מאזור הגליל)

בשנים האחרונות התפתחה גם תופעה של התארגנות פלסטינים-ישראלים לצורך רכישת חלקת אדמה משותפת והקמת בית משותף בבית צפאפא ושרפאת. בהתחשב באחוזי הבנייה המותרים בירושלים היו מי שיזמו גם הקמת בניינים בני מספר קומות במטרה להשכיר חלק מהדירות בבניין לפלסטינים-ישראלים אחרים. התארגנות כזו אפשרית רק בשכונות ערביות, בהן אפשר לרכוש מגרשים לבנייה. תהליך זה החל עוד בשנות ה-80, במיוחד בשכונות בית חנינא ושועפאט, בהן היה היצע של קרקעות באותה עת, ועבר, בסוף שנות ה-90, לבית צפאפא.

מהפלסטינים הישראלים שנדגמו כ-10% התגוררו בעיסאווייה הסמוכה לגבעה הצרפתית ולהר הצופים (לוח 19), שהיא חריגה מבין השכונות הערביות המושכות פלסטינים-ישראלים בכך שהיא מתאפיינת במעמד חברתי-כלכלי נמוך. הבחירה בעיסאווייה כשכונת מגורים קשורה לרוב במחסור בדירות מתאימות לפלסטינים הישראלים מאז הקמת גדר ההפרדה, שהביאה לעלייה דרסטית במחירי השכירות בשכונות הערביות. בעקבות הקמת גדר ההפרדה נכנס מספר רב של משפחות פלסטיניות, שהתגוררו מעבר לגדר, לשכונות ירושלים, ובפרט לשכונות אלטור (הר הזיתים) ועיסאווייה. שילוב של מחירי דור נמוכים יחסית לשכונות אחרות בירושלים, בצד נגישות טובה לאוניברסיטה העברית הסמוכה, לגבעה הצרפתית ולשכונות הערביות המבוססות של צפון העיר הם שמשכו פלסטינים-ישראלים לעיסאווייה. דיירי השכונה הם צעירים, רובם בעלי משפחות וכמחציתם מועסקים במערכת החינוך במזרח ירושלים. רבים מהם מועסקים במקומות עבודה קרובים לשכונה וממשיכים את לימודיהם לתארים מתקדמים באוניברסיטה העברית. רובם שכירים, שאין ביכולתם לעמוד במחירי הדירה הגבוהים בשכונות בעלות מעמד חברתי-כלכלי גבוה, כמו בית חנינא ושועפאט, בית צפאפא או הגבעה הצרפתית. מלבד זאת מתגוררות בעיסאווייה צעירות דתיות, שמעדיפות להתגורר בשכונה ערבית על פני שכונות יהודיות.

אחת הרווקות הפלסטיניות הישראליות אמרה:

לאחר סיום לימודי באוניברסיטה העברית התחלתי לחפש מקום מגורים בשכונות שונות בירושלים. בהתחלה מצאתי דירה בשכונת הגבעה הצרפתית. התגוררתי בה יותר מחודש ונאלצתי לעזוב את הדירה כי השכנים לא קיבלו אותי מכיוון שאני דתייה והולכת עם לבוש דתי מוסלמי. בסוף חיפשתי דירה בשכונת עיסאווייה הצמודה, למרות שלא קל לי לגור בה בשל רמת התושבים הקשה.

(מורה מאזור הגליל)

בריאיון עם אחת המשפחות הפלסטיניות הישראליות נאמר:

התגוררנו בשכונת בית חנינא בדירה מאוד קטנה שלוש שנים. בשל המחסור הקיים בדירות בירושלים בעלי הבית התחילו להעלות את השכירות בשנה האחרונה למחירים שקשה לנו לעמוד בהם. לכן החלטנו לעבור לשכונת עיסאווייה לדירה יותר גדולה ובעלות שכירות יותר נמוכה.

(מורה מאזור המשולש)

עוד מרואיינים סיפרו:

התגוררתי במעונות הסטודנטים שבע שנים. כשהחלטתי להתחתן התחלנו לחפש דירה בשכונת הגבעה הצרפתית או בית צפאפא ולא מצאנו. בסופו של דבר ומחוסר ברירה התחלנו לחפש דירה בשכונת עיסאווייה ובקושי מצאנו דירה שיכולה להתאים לנו רק לתקופה קצרה.

(רופא מאזור המשולש)

כשהחלטתי להתגורר בירושלים לאחר סיום לימודי האקדמיים חיפשתי דירה בעלות שכירות סבירה בשכונות הערביות הטובות ולא מצאתי בכלל. בשכונות היהודיות העדפתי את הגבעה הצרפתית בגלל הקרבה הגאוגרפית למקום העבודה שלי, וגם שם נתקלתי בקושי למצוא דירה. בכל הדירות שמצאתי עלות השכירות הייתה גבוהה מדי עבורי. האופציה היחידה שעמדה מולי היא לחפש בשכונת עיסאווייה הצמודה לגבעה הצרפתית מחוסר ברירה, וגם שם, בגלל גדר ההפרדה וכניסת משפחות מזרח ירושלמיות לשכונה יש צפיפות יתר, בנוסף לעלייה במחירי הדירות בשכונה.

(מורה מאזור הגליל)

הפלסטינים הישראלים המתגוררים בשכונות יהודיות

הגבעה הצרפתית היא שכונה יהודית בצפון-מזרח ירושלים, שנוסדה בשנת 1971 – אחת השכונות הראשונות שהוקמו במזרח העיר אחרי 1967. אוכלוסייתה נמנית עם בני המעמד הבינוני. השכונה נהנית מנגישות טובה לאוניברסיטה העברית, לעיר העתיקה ולשכונות הערביות של צפון העיר, וככלל נמצאת בצומת המחבר את ירושלים היהודית לירושלים הערבית ומציע נגישות טובה ושירותי תחבורה לשני חלקי העיר. בשונה משכונותיה הערביות של ירושלים, הגבעה הצרפתית נהנית מתחבורה ציבורית טובה ומציעה את כל השירותים העירוניים החיוניים.

מהפלסטינים הישראלים שנדגמו קרוב ל-30% מתגוררים בגבעה הצרפתית (לוח 19) – יותר מאשר בכל שכונה אחרת בעיר. רובם צעירים לא נשואים או זוגות צעירים עם מספר קטן של ילדים. בשכונה מתגוררים כ-60% מהפלסטינים הישראלים שבחרו להתגורר בשכונותיה היהודיות של ירושלים. הגבעה הצרפתית משכה פלסטינים-ישראלים בעיקר מאז אמצע שנות ה-90: סטודנטים שהמשיכו את לימודיהם לתארים אקדמיים מתקדמים ועבדו בשכונות הערביות הסמוכות העדיפו לשכור דירות בשכונה, תהליך שהתגבר בעקבות העלייה הניכרת במחירי הדירות בשכונות הערביות. מרואיין אופייני סיפר:

אני מתגורר עם החברים שלי בשכונת הגבעה הצרפתית כבר 7 שנים. בחרתי בשכונה בשל הנגישות שלה למקומות העבודה וללימודים שלי בנוסף לאיכות החיים, למרות עלות השכירות הגבוהה בה.

(עובד סוציאלי מאזור הגליל)

בשלב מסוים, עשרות משפחות החלו לרכוש דירות בשכונה, הודות לאפשרות לקבל משכנתא והלוואות משלימות בלי בעיות טאבו והיתרי בנייה, המאפיינים את השכונות הערביות במזרח העיר.

סיפר מרואיין בנושא קבלת משכנתא:

חשבנו לקנות דירה בשכונת בית צפאפא. לאחר חיפוש ארוך וממושך מצאנו דירה טובה אבל הבעיה הייתה שאי אפשר לקבל משכנתא מהבנק בשל בעיית טאבו ובעלים. לאחר מכן החלטנו לחפש דירה בשכונה יהודית ורכשנו דירה כנגד משכנתא מהבנק בלי שום בעיה.

(עורך דין מאזור המשולש)

מחירי הדירות בגבעה הצרפתית גבוהים ביחס לשטח הדירות, שהוא קטן בהרבה מהמקובל בשכונות הערביות. אך השכונה מציעה רמת תשתיות ושירותים גבוהה יותר המאפשרת לפלסטינים הישראלים שהשתקעו בה ליהנות מאיכות חיים גבוהה, בהשוואה לשכונות הערביות במזרח העיר או ליישובים הערבים בישראל. הגבעה הצרפתית אטרקטיבית לצעירים ולצעירות שטרם הקימו משפחות, גם מכיוון שהיא מאפשרת להם חופש, פרטיות וריחוק מפיקוח חברתי של החברה הערבית במזרח ירושלים. ככלל, אטרקטיביות הגבעה הצרפתית נובעת מכך שהיא מציעה איכות חיים גבוהה המאפיינת שכונות יהודיות, קרבה מרבית לקמפוס הר הצופים של האוניברסיטה העברית, בצד מיקום בקו התפר עם ירושלים הערבית, דהיינו נגישות מצוינת גם לעיר הערבית.

מקצתם של הפלסטינים הישראלים בחרו לשכור דירות או אפילו לרכוש דירות בשכונת פסגת זאב, הצמודה לשכונת בית חנינא (לוח 19). מחירי הדירות בשכונה סבירים בהשוואה לשכונות ערביות יוקרתיות ולשכונות יהודיות כמו הגבעה הצרפתית. השכונה נחשבת לשכונה צעירה וחדשה, מציעה את כל השירותים העירוניים החשובים עבור משפחות צעירות עם ילדים וסמוכה מאוד לשכונות הערביות הצפוניות של ירושלים – לבתי הספר ולמקומות התעסוקה של ירושלים הערבית. האוכלוסייה המתגוררת בפסגת זאב נחשבת לאוכלוסייה הטרוגנית ועם זאת, פסגת זאב אינה מאוד אטרקטיבית עבור הפלסטינים הישראלים. בשנים האחרונות סבלה השכונה מכמה מקרי אלימות נגד התושבים הערבים המתגוררים בה מטעם ארגוני ימין קיצוניים שמתנגדים לכניסת הערבים לשכונה ומאיימים על התושבים אשר מוכרים או משכירים דירות לערבים. פלסטינים-ישראלים נוספים מתגוררים במעונות הסטודנטים בהר הצופים. בודדים מפוזרים בכל רחבי העיר, אך ככלל הפריסה של הפלסטינים הישראלים בירושלים מצביעה על ריכוזיות גאוגרפית רבה מאוד בשתי שכונות: הגבעה הצרפתית היהודית ובית צפאפא הערבית.

יש לציין שהפלסטינים הישראלים בירושלים מרוכזים במספר מצומצם של שכונות יהודיות, ובראש ובראשונה בגבעה הצרפתית. ואולם, בניגוד לצעירים ערבים בשכונות מעורבות בערים כמו נצרת עילית, חיפה, לוד, עכו או יפו, הפלסטינים הישראלים בירושלים אינם נוטים להתקבץ בבניינים ובמתחמים מסוימים, אולי מכיוון שהם מעטים בשלב זה, ואולי מכיוון שהם מתאפיינים ברמה חברתית-כלכלית גבוהה ונכנסים על פי רוב לשכונות המעמד הבינוני, כאשר זמינות דירות להשכרה ולמכירה הם השיקולים המכריעים ולא דווקא סמיכות לשכן פלסטיני.

לגדר ההפרדה הייתה השפעה עצומה על התפרוסת המרחבית של הפלסטינים הישראלים בירושלים. חזרתם של פלסטינים בעלי תעודות זהות כחולות לירושלים יצרה מחסור גדול בדירות להשכרה בשכונות הערביות של העיר, כולל בית צפאפא. החלופה שעמדה בפני הפלסטינים הישראלים הייתה לעבור לשכונות יהודיות, כמו הגבעה הצרפתית ופסגת זאב. גם מי ששכרו או רכשו דירות בפרבריה הפלסטינים של ירושלים, שנותרו מחוץ לגדר, כולל העיר רמאללה, נאלצו לעבור להתגורר בירושלים.

בשנים האחרונות התפתחה תופעת המעבר בין השכונות הערביות והיהודיות, במיוחד מבית צפאפא לכיוון הגבעה הצרפתית. אחד המרואיינים פירט:

אני לא יודע למה אני מתגורר בשכונה הזו, אנחנו כל יום נוסעים למקומות העבודה שלנו בצפון העיר, בתי הספר של הילדים גם הם בצפון העיר. הפקקים על הבוקר בלתי נסבלים, אנחנו היום במחשבה לעבור ולהתגורר בצפון העיר, אנחנו מחפשים דירה לקנות בשכונת הגבעה הצרפתית. בנוסף לכך נמאס לנו לשלם כל חודש את השכירות שהולכת ועולה בשנים האחרונות.

(פסיכולוג מאזור הגליל)

השוואת התפלגות מקומות המגורים של הנדגמים שהתגוררו בשכונות יהודיות לנתוני הלמ"ס של ערבים שהתגוררו בשכונותיה היהודיות של ירושלים בשנת 2007 (עיבוד שנעשה במכון ירושלים לחקר ישראל), מצביעה על כך שהדגימה בשיטת כדור השלג גרמה ככל הנראה לדגימת יתר של נדגמים בשכונת הגבעה הצרפתית, ולדגימת חסר של פלסטינים-ישראלים המפוזרים ברחבי העיר ובפרט בקרב המתגוררים בסמיכות לבית החולים הדסה עין כרם. עם זאת, אין ספק שהגבעה הצרפתית ובית צפאפא הן שתי השכונות בהן קיים הריכוז הבולט ביותר של פלסטינים-ישראלים שהיגרו לירושלים.

מגורים בשכירות או רכישת דירה

דירת המגורים או בית המגורים הם על פי רוב הנכס המשמעותי ביותר שבעלות משק בית. שיעור בעלי הדירות/הבתים בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל בשנת 2007 היה גבוה מאוד: 92% לעומת 69% בקרב האוכלוסייה היהודית (ח'מאיסי, 2009). נטיית הערבים להתגורר בדירה בבעלותם ולא בשכירות איננה מושפעת באופן משמעותי מרמת הכנסתם. שיעור הבעלות על דירה בקרב האזרחים הערבים, שרמת הכנסתם הממוצעת נמוכה יחסית, גבוה אפילו יותר משיעור הבעלות על דירה בעשירון העליון של האוכלוסייה הישראלית. מצב זה נובע, בין היתר, מהבעלות הפרטית על הקרקע ומשיטת הבנייה העצמית הרווחת ביישובים הערביים, וכן בגלל מחסור בפתרונות דיור חלופיים המסופקים על ידי בנייה ציבורית או יזמית למגורים (ח'מאיסי, 2009). על פי סקר של אגודות הגליל (2005) רק כ-6.6% ממשקי הבית בחברה הערבית בישראל גרים בדירה בשכירות, אך באזור המרכז אחוז זה גבוה יותר ומגיע ל-19%.

בקרב הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים המצב שונה. הרוב המוחלט, הן בשכונות ערביות והן בשכונות יהודיות, מתגורר בדירות שכורות (לוח 20), קודם כל מכיוון שאין להם קרקע בבעלות משפחתית בעיר. הנוהג הרווח ביישובים ערביים בגליל ובמשולש על פיו בני משפחות שיש בבעלותן קרקע בונים את בתיהם על אותן קרקעות אינו רלוונטי אפוא למי שהיגרו לירושלים. עצם תהליך ההגירה מהיישובים הערביים החוצה צפוי להתבטא בירידה בשיעורי הבעלות על דירות בחברה הערבית, מכיוון שמחוץ ליישוב המגורים המקורי לא יהיו לפלסטינים הישראלים קרקעות משפחתיות לבנייה. מלבד זאת, עלויות רכישת דירה

בשכונות יהודיות בירושלים הן גבוהות, ובשכונות הערביות יש מחסור בקרקעות המיועדות לבנייה וקשה עד בלתי אפשרי לקבל משכנתא למימון הרכישה.

אחת הבעיות הקשות בירושלים היא עלות הדירור הגבוהה בהשוואה ליישובים הערביים בצפון. רוב הפלסטינים הישראלים שהגיעו מיישובים ערביים שונים הם בעלי חלקת אדמה או בית בצפון, שם עלות בניית בית נמוכה מעלויות הרכישה בירושלים. עלות הדירות בשכונות היהודיות גבוהה במיוחד, ביחס לשטח הדירות, והחדרים קטנים מאוד בהשוואה למקובל ביישובים ערביים ובשכונות ערביות. מרואיין שעובד כמנהל בית ספר טוען:

אני מתגורר בשכירות בשכונת בית חנינא. אני כבר שנתיים מחפש דירה לקנייה באזור ולא מצאתי. חשבתי לקנות דירה בשכונת הגבעה הצרפתית. הבעיה היא שעלות הדירות בשכונה גבוהה מאוד עבורי וגודל הדירות קטן מאוד ואינו מתאים לנו.

(מנהל בית ספר מאזור הגליל)

לוח 20

פלסטינים-ישראלים שהיגרו לירושלים לפי מגורים בדירה בבעלות או בשכירות בשכונותיה הערביות והיהודיות של העיר, 2007
(באחוזים)

דירה	שכונה ערבית	שכונה יהודית	סה"כ	מספרים מוחלטים
בעלות	14.2	23.1	18.4	37
שכירות	84.9	75.8	80.6	162
אחר	0.9	1.1	1.0	2
סה"כ	100	100	100	
מספרים מוחלטים	106	95		201

נטיית הפלסטינים הישראלים להתגורר בדירות שבבעלותם הייתה גבוהה יותר בשכונות יהודיות מאשר בשכונות ערביות (לוח 20). פלסטינים-ישראלים המתגוררים בדירות שבבעלותם בשכונות יהודיות רכשו לרוב דירות יד שנייה כנגד משכנתא מהבנקים. אפשרות קבלת משכנתא מהבנקים לרכישת דירות בשכונות יהודיות קלה יחסית, בהשוואה לשכונות ערביות, כיוון שאין קושי לשעבד את הדירה.

תהליך רכישת דירה בשכונות הערביות שונה לגמרי. רוב המתגוררים בבתיים שבבעלותם בשכונות ערביות (בית צפאפא, בית חנינא ושועפאט) רכשו את הקרקע בתהליך ארוך של העברת הבעלות בטאבו, והנפקת האישורים המתאימים והיתרי הבנייה בעיריית ירושלים. תהליך ביורוקרטי זה יכול להמשך שנים. הבנקים אינם נוטים לתת משכנתאות לצורך רכישת

בתים ודירות בשכונותיה הערביות של ירושלים, כולל בית צפאפא, בגלל בעיות ברישום המקרקעין. מרואיין שרכש דירה בשכונה יהודית הוסיף:

בעת החשיבה על רכישת דירה בשכונה ערבית, פנינו לכמה בנקים למטרת קבלת משכנתא מתאימה. לצערי הרב נתקבלנו בדחייה מכל הבנקים כי לדירות שמצאנו לא היו אישורי טאבו. כשעברנו לשכונה יהודית, התהליך לא נמשך יותר מחודש וקיבלנו את המשכנתא שביקשנו.

(מהנדס מאזור המשולש)

בשנות התשעים הציע מינהל מקרקעי ישראל חלקות אדמה לתושבי בית צפאפא. חלק מהפלסטינים הישראלים שנישאו לתושבות בית צפאפא ניצלו את ההזדמנות, רכשו קרקע והקימו את בתיהם בשטחים אלה. תהליך דומה התרחש גם בקרב מעטים מהמרואיינים שהתגוררו באבו גוש, כתוצאה מנישואין עם אישה מהכפר, כאשר מקצת מהנשים קיבלו קרקע משפחתית שעליה הקימו את ביתן.

השוואת מאפייני המתגוררים בשכונות ערביות ובשכונות יהודיות קיימים הבדלים משמעותיים מאוד בין הפרופיל של פלסטינים-ישראלים המתגוררים בשכונות ערביות לזה של המתגוררים בשכונות יהודיות. ככלל, המתגוררים בשכונות ערביות נוטים להיות מבוגרים הרבה יותר ובעלי ותק רב יותר בירושלים מאשר המתגוררים בשכונות יהודיות, ורובם המכריע נשואים בניגוד לאלה שבשכונות היהודיות. שוני זה מסביר את העובדה שהמתגוררים בשכונות ערביות הם בעלי הכנסה גבוהה יותר ולרבים יותר יש מכונית אחת או יותר (לוח 21).

בקרב הפלסטינים הישראלים המתגוררים בשכונות יהודיות דומיננטיים יוצאי הגליל ומעטים יחסית הגיעו מאזור המשולש (לוח 21). יתכן שהסיבה לכך היא הטרוגניות האוכלוסייה הערבית המתגוררת בצפון הארץ, הכוללת מוסלמים, נוצרים ודרוזים ואשר חלקה מתגורר בערים מעורבות. מאפיין זה עשוי להסביר את הפתיחות הרבה יותר של ערביי הצפון למגורים בשכונות יהודיות, בעוד שיישובי המוצא של מי שהגיעו מהמשולש הם הומוגניים לחלוטין וכוללים רק מוסלמים, בעיקר אוכלוסייה מוסלמית מסורתית יותר, מה שיכול להרתיע ממגורים בשכונה לא ערבית. אחד המרואיינים הוסיף בנושא זה:

גדלתי באזור המשולש, באחד הכפרים הקטנים. כשהגתי לירושלים למטרת לימודים והחלטתי לאחר מכן להמשיך ולהתגורר בעיר, התחלתי לחפש דירה בשכונות הערביות בצפון העיר ולא מצאתי. הרבה חברים הציעו לנו לנסות ולחפש בשכונות יהודיות באזור, אבל לי כמישהו שגדל בסביבה מאוד מסורתית, מוסלמית קשה מאוד להתגורר בשכונה יהודית.

(עובד סוציאלי מאזור המשולש)

לוח 21

מאפייני הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים
לפי מגורים בשכונה ערבית או יהודית, 2007
(באחוזים)

סה"כ מס' מוחלטים	שכונות יהודיות	שכונות ערביות	
יישוב מוצא			
73	24.2	47.1	משולש
125	73.7	51.9	גליל
3	2.1	1.0	מרכז
201	100	100	סה"כ
מצב משפחתי			
124	41.0	80.1	נשוי
74	58.0	17.9	רווק
3	1.0	2.0	גרוש
201	100	100	סה"כ
מין			
104	49.5	53.8	זכר
97	50.5	46.2	נקבה
100.0	100	100	סה"כ
דת			
174	81.0	91.5	מוסלמי
19	10.5	8.5	נוצרי
8	8.5	0	דרוזי
201	100	100	סה"כ
רמת דתיות			
120	60.0	59.5	לא דתי
56	31.5	24.5	מסורתי
22	6.4	15.0	דתי עד דתי מאוד
3	2.1	1.0	לא ענו
201	100.0	100	סה"כ
רמת השכלה			
113	59.0	53.8	תואר ראשון
88	41.0	46.2	תואר שני, שלישי
201	100	100	סה"כ
גיל			
23	20.0	3.8	25-22
74	37.9	35.8	30-26
46	22.1	23.6	35-31
22	11.6	10.4	40-36
22	6.3	15.0	45-41
14	2.1	11.4	46 ומעלה
100.0	100	100	סה"כ

סה"כ מס' מוחלטים	שכונות יהודיות	שכונות ערביות	
בעלות על רכב			
43	35.9	8.5	לא
108	43.1	63.2	רכב אחד
50	21.0	28.3	יותר מרכב אחד
100.0	100	100	סה"כ
רמת הכנסה			
8	6.3	1.9	עד 3500 ₪
42	32.6	10.3	7,000-3,501
37	23.1	14.1	10,000-7,001
54	13.8	38.7	15,000-10,001
60	24.2	35.0	מעל 15,000
201	100	1000	סה"כ
רמת השכונה			
177	100.0	77.0	גבוהה
24	0	23.0	נמוכה
201	100	100	סה"כ
סוג המגורים			
37	23.2	14.1	דירה בבעלותם
162	75.8	84.9	דירה בשכירות
201	100	100	סה"כ (כולל אחר)
שנת מעבר לירושלים			
55	36.6	18.9	2000 ומעלה
73	38.5	33.9	99-95
30	11.4	18.0	94-90
44	12.5	24.5	89-80
6	1.0	4.7	79 ומטה
201	100	100	סה"כ

שיעור הרווקים המתגוררים בשכונות יהודיות גבוה משיעור הנשואים. למעלה משני שליש מקרב הפלסטינים הישראלים הרווקים מתגוררים בשכונות יהודיות והשאר בשכונות ערביות. לעומת זאת, למעלה משני שלישים מהנשואים מתגוררים בשכונות ערביות. חלקית, ההבדל נובע מכך שהנטייה להתגורר בשכונות יהודיות גברה בעשור האחרון ומאפיינת צעירים שהגיעו לירושלים בעשור זה.

מרואיין נשוי הוסיף:

לי יש ארבעה ילדים, ואנחנו צריכים דירה גדולה בכדי שתוכל להתאים לנו. בחרנו להתגורר בשכונה ערבית בשל השטח הגדול של הדירה ועלות השכירות הסבירה יחסית בהתאם לשטח הדירה.

(עורך דין מאזור המשולש)

שיעור הנשים בקרב הפלסטינים הישראלים מעט גבוה יותר בשכונות היהודיות מאשר בשכונות הערביות, אך ככלל התפלגותם בשכונות לפי מין דומה (לוח 21). על פי אחת המרואיינות:

בתקופת הלימודים התגוררתי במעונות הסטודנטים בהר הצופים. לאחר סיום הלימודים החלטתי להתגורר בשכונת הגבעה הצרפתית בשל האווירה המיוחדת, איכות החיים והחופש הקיים בתוך השכונה. אני מתגוררת עם עוד שתי שותפות בדירה צנועה בשכונה.

(יועצת חינוכית מאזור הגליל)

המוסלמים מתגוררים בשכונות יהודיות וערביות במספרים דומים, וכך גם הנוצרים, אם כי לאחרונים התחזקה מעט הנטייה להעדיף שכונות יהודיות. כל הדרוזים שרואיינו התגוררו בשכונות יהודיות. הואיל והם אינם מקובלים על תושבי מזרח ירושלים הם מעדיפים להתגורר בשכונות יהודיות ולא לבוא במגע ישיר עם האוכלוסייה המזרח-ירושלמית. מרואיין דרוזי הוסיף בנושא:

הגעתי לירושלים לפני 7 שנים למטרת עבודה במשרדי הממשלה. בחרתי להתגורר בשכונה יהודית ולא ערבית מכיוון שאני יודע שהתושבים במזרח ירושלים לא מוכנים לקבל אותי כי שירתתי בצבא וזה למעשה נוגד לראייה הפוליטית שלהם.

(עובד מדינה דרוזי מאזור הגליל)

מרואינת נוצריה אמרה:

גדלתי בחיפה כעיר מעורבת, התרגלתי לאורח חיים מודרני ומעורב. כשהגעתי לירושלים התגוררתי במעונות הסטודנטים ולאחר מכן בשכונת הגבעה הצרפתית. הסיבות שעמדו מאחורי בחירת השכונה קשורים באיכות החיים הקיימת בשכונה בשונה מאורח החיים הקיים בשכונות הערביות במזרח ירושלים.

(מורה מאזור חיפה)

מרואיין מוסלמי הוסיף:

גדלתי ביישוב ערבי מוסלמי דתי. כשהגעתי לירושלים התגוררתי במעונות הסטודנטים ולאחר מכן עברתי לגור בשכונת בית צפאפא. השיקולים שעמדו מאחורי בחירת השכונה קשורים באורח החיים המוסלמי והקרבה למסגד. לי מאוד חשוב לגור בסביבה מוסלמית.

(עובד סוציאלי מאזור המשולש)

הפלסטינים הישראלים הדתיים שהיגרו לירושלים, שהם מעטים, העדיפו על פי רוב להתגורר בשכונות ערביות בכדי לשמור על הזהות הדתית. מרואיין דתי הוסיף בנושא:

אני מוסלמי המגדיר את עצמי דתי. לי מאוד חשוב שהילדים שלי יגדלו בשכונה ערבית. השייכות הדתית והתרבותית מאוד חשובה לי. אי לכך בחרתי לגור בשכונת בית חנינא רק מהסיבה הזו.

(מהנדס מאזור המשולש)

מרואיינת מסורתית הוסיפה בנושא:

בהיותי אם ערבייה מוסלמית רציתי לגדל את הבנות שלי בשכונה ערבית, מסורתית, ולא בשכונה יהודית שרמות השמרנות והתרבות בה אינם מתאימים לערכים שלנו. הסביבה יכולה להשפיע על החינוך של הילדים ברמה גבוהה ולכן חשוב לי שהילדים שלי יגדלו בסביבה מתאימה.

(מורה מאזור הגליל)

פלסטינים-ישראלים לא דתיים התגוררו הן בשכונות יהודיות והן בשכונות ערביות. פלסטינים-ישראלים בעלי תואר שני או שלישי מעדיפים להתגורר בשכונות ערביות, קרוב לודאי מפני שהם מבוגרים יותר ובעלי משפחות, ומגורים בדירה מרווחת הם שיקול מרכזי עבורם. מרואיין שמתגורר בשכונה יהודית סיפר:

לאחר סיום לימודי האקדמיים עברתי ממעונות הסטודנטים לשכונת הגבעה הצרפתית. לאחר שהתחתנתי ונולד לי ילד, התחלנו להרגיש את הקושי שהילד רוצה ילדים בסביבה לשחק איתם. הבעיה היא חסם השפה שהבן שלנו לא יכול לתקשר בשפה העברית עם השכנים, והנושא הזה קצת מטריד אותנו.

(רוקח מאזור המשולש)

שיעור הבעלות על רכב בקרב הפלסטינים הישראלים המתגוררים בשכונות ערביות גבוה מזה של מי שמתגוררים בשכונות יהודיות. הבדל זה נובע מגילם הצעיר של המתגוררים בשכונות יהודיות ומזמינות תחבורה ציבורית טובה יותר בשכונות היהודיות. אחת המרואיינות הוסיפה בנושא:

בתקופת הלימודים התגוררתי במעונות הסטודנטים בקרבת האוניברסיטה. לאחר סיום הלימודים התחלתי לחפש דירה מתאימה באחת השכונות הערביות בירושלים. המכשול הראשון שעמד מולי הוא נושא התחבורה הציבורית. בשכונת בית צפאפא, למרות שהיא שכונה טובה, אין קווי תחבורה ציבורית בכלל, דבר אשר הקשה עלי להתגורר בה והחלטתי בסוף לבחור בגבעה הצרפתית בשל התחבורה הציבורית הנגישה והמפותחת.

(מורה מאזור המשולש)

רוב הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים מתגוררים בשכונות המתאפיינות במעמד סוציו-אקונומי גבוה יחסית, ורק בודדים מתגוררים בשכונות (ערביות) ברמה נמוכה – בעיקר עיסאווייה. מן הראוי לציין ששכונת בית צפאפא נחשבת אמנם שכונה ברמה בינונית, אך רמת התשתיות ושירותי התחבורה הציבורית בה נמוכים, אין בה כמעט שירותים עירוניים מתאימים ורמת שירותי החינוך בה ירודה. הפלסטינים הישראלים המתגוררים בשכונות ערביות ציינו כי השכונות הערביות הן ברמה נמוכה בהשוואה ליישובי המוצא שלהם, ולעומתם, הפלסטינים הישראלים המתגוררים בשכונות יהודיות ציינו כי רמת שכונת המגורים שלהם גבוהה יותר מרמת יישובי מוצאם. מרואיין המתגורר בשכונה ערבית הוסיף:

כשבחרתי בשכונת בית צפאפא כמקום המגורים שלי, לאט לאט גיליתי שרמת השירותים העירוניים ואיכות החיים בשכונה לא מגיעים אפילו לרמה שאוכל להשוות אותה לכפר שממנו הגעתי, למרות שהוא מוגדר ככפר קטן ואינו מפותח. רמת ההשכלה של התושבים בשכונה היא נמוכה, רמת בתי הספר נמוכה.

(עובד סוציאלי מאזור המשולש)

מרואיינת אחרת שמתגוררת בשכונה יהודית הוסיפה:

גדלתי בעיר נצרת, עיר שיחסית מפותחת בהשוואה לשאר היישובים הערביים. כשהגעתי לירושלים היה לי חשוב לגור בשכונה שרמת השירותים העירוניים בה גבוהה, איכות החיים טובה, את כל זה קשה למצוא בשכונות הערביות במזרח ירושלים.

(עובדת סוציאלית מנצרת)

הגורמים המשפיעים על בחירה בשכונה ערבית או יהודית:

ניתוח רב-משתני

הגורמים המשפיעים על החלטת פלסטינים-ישראלים להתגורר בשכונותיה הערביות של ירושלים או בשכונותיה היהודיות נבחנו באמצעות ניתוח רגרסיה לוגיסטית מרובת משתנים (לוח 22). המשתנים שהשפעתם זוהתה כמובהקת על יחס הסיכויים שהפלסטינים הישראלים יבחרו לגור במערב ירושלים ולא במזרחה הם גיל, מצב משפחתי, מעמד בעבודה, ובעלות על דירה. עלייה של שנה אחת בגיל מקטינה פי 1.2 את הסיכוי שהפלסטינים הישראלים יבחרו לגור במערב העיר, דהיינו ככל שהגיל עולה, הסיכוי להתגורר במערב העיר יורד. מעמד של עצמאי בעבודה מגדיל את הסיכוי להתגורר במערב העיר פי 12.8 בהשוואה למעמד כשכיר. סיכויי הנשואים להתגורר במערב העיר נמוכים פי 8.4 מסיכויי רווקים להתגורר במערב. מגורים בדירה בבעלות מגדילים את הסיכוי לגור במערב העיר פי 20 בהשוואה למגורים בשכירות. המתגוררים במערב העיר נוטים אפוא להיות צעירים, רווקים, עצמאיים בעבודה ולהתגורר בדירות שבבעלותם יותר מאשר המתגוררים במזרחה.

לוח 22

מאפיינים סוציו-דמוגרפיים ותעסוקתיים המשפיעים על נטיית פלסטינים-ישראלים להתגורר בשכונותיה הערביות או היהודיות של ירושלים:
רגרסיה לוגיסטית רב-משתנית

משתנה	מקדם רגרסיה	$\text{Exp}(\beta)$ יחס הסיכויים	מובהקות
גיל	-0.194	0.824	0.000
מין (1=נקבה; 0=זכר)	-0.174	0.840	0.684
השכלה (1=תואר שני או שלישי; 0=תואר ראשון)	0.398	1.489	0.233
מעמד בעבודה (1=עצמאי; 0=שכיר)	2.553	12.840	0.001
מצב משפחתי (1=נשוי; 0=רווק)	-2.131	0.119	0.000
דת (1=נוצרי, 0=מוסלמי)	-0.130	0.878	0.857
מגורים באזור המשולש (1=משולש; 0=אחר)	0.271	1.311	0.753
מגורים בגליל (1=גליל; 0=אחר)	1.023	2.780	0.220
בעלות על הדירה (1=שכירות; 0=בעלות)	-2.994	0.050	0.000
מידת דתיות (1=לא דתי ומסורתי; 0=דתי)	-0.096	0.909	0.745

($\chi^2 = 83.32$; $p < 0.05$; Nagelkerke = 0.486)
מקדם רגרסיה חיובי פירושו העדפה למגורים בשכונה יהודית.

מי הם החברים של הפלסטינים הישראלים בירושלים?

אף על פי שהפלסטינים הישראלים מתגוררים בירושלים זה מכבר, החברים של רובם הם פלסטינים-ישראלים ורק למעטים יש חברים ממזרח ירושלים או חברים יהודים (לוח 23). הפלסטינים הישראלים בירושלים מקיימים אפוא דפוס מתבדל של חיים חברתיים ועיקר קשריהם הם בינם לבין עצמם, למרות האינטגרציה במגורים בשכונות הערביות והיהודיות. מאפיין זה של הפלסטינים הישראלים משקף הבדלים תרבותיים בינם לבין תושבי מזרח ירושלים המתגוררים בשכונות הערביות, ובינם לבין תושביה היהודים של ירושלים. אחת המרואיינות טענה:

התרבות והמנטליות שלנו שונה מאוד מזו של תושבי מזרח ירושלים. אנחנו גדלנו בכפרים קטנים שכולנו מכירים אחד את השני. בירושלים, אין דבר כזה, הם מדברים בשפה וקודים חברתיים שאינם מתאימים לנו. לכן, אני מעדיפה שהחברים שלי יהיו מהפלסטינים הישראלים ולא מתושבי מזרח ירושלים.

(מורה מאזור המשולש)

לוח 23

הפלסטינים הישראלים בירושלים לפי מוצא החברים, 2007
(באחוזים)

שכונה יהודית	שכונה ערבית	מוצא החברים
71.5	67.9	פלסטינים-ישראלים
1.1	0.9	פלסטינים ממזרח ירושלים
13.7	11.4	יהודים, פלסטינים-ישראלים ופלסטינים ממזרח ירושלים
12.6	19.8	פלסטינים-ישראלים ופלסטינים ממזרח ירושלים
1.1	0.0	ח"ל
100	100	סה"כ
95	106	סה"כ במספרים מוחלטים

קשרים עם השכנים

הקשרים החברתיים של האוכלוסייה הערבית בישראל מושפעים ממרכזיותן של החמולות בחברה זו. בקרב המהגרים לירושלים המצב שונה. לרוב המרואיינים אין כלל קשרים עם השכנים. השאר השיבו שיש להם קשרים עם השכנים אבל לעתים רחוקות. ממצא זה מלמד על השינויים החברתיים המתחוללים בקרב צעירים ערבים שעוזבים את יישובי המוצא שלהם ועוברים לירושלים. תהליך של עיור – הגירה מ"כפר" לעיר – אכן גורר בעקבותיו שינוי פיזי-מבני ושינוי בדפוסי ההתנהגות של הפרט והקהילה, ומעבר מדפוסים מסורתיים, כפריים ושיוכיים לדפוסים מודרניים עירוניים הישגיים, ובראשם אינדיבידואליזם.

השוואה בין המתגוררים בשכונות ערביות למתגוררים בשכונות יהודיות מלמדת כי לפלסטינים הישראלים המתגוררים בשכונות יהודיות אין כמעט קשרים עם השכנים, בניגוד לאלה המתגוררים בשכונות ערביות, במיוחד שכונות המתאפיינות במעמד גבוה, שמקיימים קשרים עם שכניהם. בשני המקרים, שיעור הפלסטינים הישראלים שיש להם קשרים עם השכנים נמוך יחסית בירושלים.

לדברי מרואיין המתגורר בשכונה יהודית:

אנחנו מתגוררים בגבעה הצרפתית חמש שנים, כמעט אין לנו קשרים עם השכנים בבניין, למעט משפחה יהודית אחת, מכיוון שמצד אחד אין לנו זמן לפתח קשרים עם השכנים ומצד שני השכנים ברובם סטודנטים ומבוגרים ולא משפחות צעירות עם ילדים שהילדים יכולים לשחק יחד.

(עורך דין מאזור הגליל)

לדברי מרואיינת המתגוררת בשכונה ערבית בעלת מעמד סוציו-אקונומי טוב:

אנחנו מתגוררים בשכונת בית חנינא כבר 10 שנים. רוב השכנים שלנו הם גם פלסטינים-ישראלים שהגיעו מיישובים ערביים שונים מהמשולש והגליל ואנחנו בקשרים טובים איתם, הילדים כל הזמן משחקים ביחד.

(עובדת סוציאלית מאזור המשולש)

מרואיינת שמתגוררת בשכונה ערבית במעמד סוציו-אקונומי נמוך מוסיפה:

אנחנו מתגוררים בשכונת עיסאויה כבר שלוש שנים. אין לנו קשרים עם השכנים בכלל מכיוון שהרמה של השכנים היא מאוד נמוכה. הילדים שלהם כל הזמן משחקים ברחובות ודפוס התנהגות כאלה אינם מתאימים לנו.

(מורה מאזור הגליל)

מעבר בין השכונות בקרב הפלסטינים הישראלים שהשתקעו בירושלים יותר ממחצית הפלסטינים הישראלים במדגם החליפו את שכונת מגוריהם במהלך השנים בהן חיו בירושלים. המעברים השכיחים ביותר היו ממעונות הסטודנטים לשכונות ערביות או יהודיות (לוח 24). יותר משליש מהעוברים משכונה לשכונה עזבו את מעונות הסטודנטים לאחר סיום לימודיהם.

התגוררתי במעונות הסטודנטים שבע שנים, עד שסיימתי את לימודי לתואר השני. בחרתי בשכונת הגבעה הצרפתית בשל הקרבה, הנגישות ואיכות החיים בשכונה, בנוסף לאפשרות השכרת דירה משותפת עם חברים.

(מורה מאזור המשולש)

התגוררתי חמש שנים במעונות הסטודנטים בתקופת לימודי לתואר ראשון ושני. לאחר מכן חיפשתי מקום מגורים מתאים עבורי ובחרתי בשכונת הגבעה הצרפתית כשכונה טובה, נגישה ובעלת איכות חיים.

(עורך דין מאזור המשולש)

התגוררתי במעונות הסטודנטים בתקופת הלימודים שלי באוניברסיטה. לאחר מכן עברתי להתגורר בשכונת עיסאויה הצמודה לאוניברסיטה העברית מכיוון שאני דתייה וחיוב לי לגור בסביבה מתאימה לערכים שלי. אני יודעת שהשכונה אינה ברמה טובה אבל בחרתי בה בגלל השייכות, הנגישות ועלות השכירות הסבירה.

(מורה מאזור המשולש)

לוח 24

פלסטינים-ישראלים שהיגרו לירושלים לפי מעבר בין שכונות, 2007
(באחוזים)

מעבר בין שכונות	מס' מרואיינים	אחוז
אין מעבר	97	48.2
משכונה ערבית ליהודית	13	6.5
משכונה יהודית לערבית	19	9.5
ממעונות לשכונה יהודית	31	15.4
ממעונות לשכונה ערבית	41	20.4
סה"כ	201	100

כ-10% מהמרואיינים עברו משכונות יהודיות לשכונות ערביות מסיבות כמו נישואין, גודלן הקטן של הדירות בשכונות יהודיות ועלויות השכירות הגבוהות בהן:

המעבר שלנו משכונת הגבעה הצרפתית לשכונת שועפאט נעוץ בגודל הדירה שבה גרנו בגבעה הצרפתית. אנחנו היום משפחה עם שלושה ילדים וגודל הדירה בכלל לא מתאים לנו.

(רכזת פרויקטים מאזור הצפון)

התגוררתי בשכונת הגבעה הצרפתית תקופה ארוכה אפילו אחרי הנישואין. אחרי שנולדה לנו ילדה התחלנו להרגיש שהדירה קטנה ואין ביכולתנו להסתדר בה. חפשנו דירה אחרת בשכונה ולא מצאנו בכלל ולכן נאלצנו לעבור לשכונה ערבית.

(עובד סוציאלי מאזור הגליל)

מעבר משכונה ערבית לשכונה יהודית היה פחות שכיח ונבע מסיבות כמו האפשרות הנוחה יותר לרכוש דירה בשכונה יהודית ואיכות חיים טובה יותר בשכונות יהודיות:

התגוררתי בשכונת בית צפאפא תקופה מאוד ארוכה בשכירות. כשהחלטנו לקנות דירה בירושלים, בשכונה ערבית לא מצאנו בכלל דירה, נאלצנו לרכוש דירה בשכונת הגבעה הצרפתית ומאז אנחנו מתגוררים שם.

(מנהל בית ספר מאזור המשולש)

איש מהמרואיינים לא עבר משכונה יהודית אחת למשנתה או משכונה ערבית אחת לאחרת, מה שיכול להעיד על מוגבלות מרחב בחירת מקום המגורים של הפלסטינים הישראלים בירושלים. ההחלטה הקריטית היא אם להתגורר בשכונה ערבית או יהודית, ובתוך כל אחד משני חלקי העיר אפשרויות ההגירה או המוטיבציה לעבור משכונה לשכונה הן מוגבלות.

בחירת שכונת המגורים היא סוגיה מרכזית בתהליך השתקעותם של הפלסטינים הישראלים בירושלים. הבנתה חורגת מתיאוריות רווחות של היבדלות מרחבית של קבוצות מהגרים וקבוצות מיעוט בעיר, בגלל הקונטקסט המיוחד של הסכסוך הפלסטיני-ישראלי שמגביל הגירת פלסטינים-ישראלים לערים ולשכונות יהודיות. קונטקסט זה גם היה אחד הגורמים לכך שתחום הדירור נתפס כחסם להגירת פלסטינים-ישראלים לירושלים.

הפלסטינים הישראלים המהגרים לירושלים הם אוכלוסייה חזקה ומשכילה ובהתאם לכך מעדיפים להתגורר בשכונות המעמד הבינוני – ערביות ויהודיות – למעט עיסאווייה, המושכת בזכות קרבתה לקמפוס הר הצופים של האוניברסיטה העברית. בעשור האחרון גברה נטייתם של הפלסטינים הישראלים, מוסלמים ונוצרים, להשתקע בשכונות יהודיות (הדרוזים המעטים שהיגרו לירושלים התגוררו כולם בשכונות יהודיות מלכתחילה). הפלסטינים הישראלים התרכזו ברובם בשכונות ספורות – הגבעה הצרפתית היהודית ובית צפאפא הערבית – אך לא נוצרה (בשלב זה) ריכוזיות גאוגרפית שלהם בבניינים ובמבנים מסוימים. בכל מקום בירושלים בו מתגוררים פלסטינים-ישראלים הם מהווים אפוא מיעוט קטן בקרב אוכלוסייה יהודית או פלסטינית מזרח-ירושלמית. הקשרים החברתיים של פלסטינים-ישראלים הם בראש ובראשונה עם פלסטינים-ישראלים אחרים ולא דווקא עם שכניהם – יהודים או ערבים.

דגם אופייני של השתקעות והגירה פנימית של פלסטינים-ישראלים בירושלים כולל בשלב ראשון מגורים במעונות הסטודנטים, כאשר כיום יותר ויותר פתוחה הדרך בפני סטודנטים ערבים לשכור דירות, גם בשכונות יהודיות, בתקופת לימודיהם. בהמשך בולטת הגירה לכיוון שכונות ערביות, בפרט בית צפאפא, שהיא תוצאה של הקמת משפחה וחיפוש אחר דירה מרווחת יותר. רוב הפלסטינים הישראלים בירושלים מתגוררים בשכירות, אך שלב רכישת הדירה יכול להיות כרוך בהשתקעות בשכונות יהודיות דווקא, בהן יש יותר הזדמנויות רכישה וקל יותר להשיג משכנתא מאשר בשכונות הערביות.

הפלסטינים הישראלים המתגוררים בשכירות בשכונות יהודיות נוטים להיות צעירים ולכן בעלי הכנסה נמוכה יחסית. לעומתם, משפחות פלסטיניות ישראליות שרכשו את ביתם בשכונות יהודיות, כמו הגבעה הצרפתית ובאזורים יוקרתיים כמו שכונת צמרת הבירה, ושכונת הר הצופים מול מלון דן (לשעבר הייאת ריג'נסי), הם במעמד סוציו-אקונומי גבוה ורובם עובדים במקצועות חופשיים וידם משגת את מחירי הדירות הגבוהים בשכונות הללו. פלסטינים-ישראלים דיירי השכונות היהודיות הצביעו על שביעות רצונם מהשכונות וציינו שרמתן גבוהה מרמת היישובים הערביים מהם הגיעו. לעומת זאת, המתגוררים בשכונות הערביות הצביעו על כך שגם אם שכונות אלו מתאפיינות במעמד סוציו-אקונומי גבוה, רמתן נמוכה מזו של יישובי המוצא.

הפלסטינים הישראלים בירושלים משלבים אפוא בין שני דפוסי מגורים: מחד גיסא, אינטגרציה בשכונות יהודיות, חרף כל החסמים המגבילים אותם בכניסתם לשכונות אלו, לא רק בירושלים אלא גם בערים מעורבות כמו נצרת עילית, חיפה, יפו, עכו, לוד ורמלה. מאידך גיסא, לא מעטים העדיפו לדבוק בדפוס מגורים של הפרדה מרחבית ולהתגורר בשכונות הערביות, אם מתוך רצון לשמור על זהותם, או מסיבות כלכליות או בגלל אפליה וגזענות של יחידים ושל מוסדות המקשה על השתקעות בשכונות יהודיות.

המחסור בקרקעות לבנייה ביישובים הערביים בצפון הוא גורם עיקרי לכך שמשקי בית צעירים מחליטים לרכוש את דירותיהם בערים יהודיות כמו נצרת עילית וכרמיאל. לעומת זאת, הגירת פלסטינים-ישראלים לירושלים והשתקעות בשכונות יהודיות קשורה במידה פחותה במחסור בקרקעות לבנייה ובדירות בשכונות הערביות, אם כי מחסור כזה נוצר בעקבות בניית גדר ההפרדה שקטעה תהליכי פרבור של האוכלוסייה הערבית והביאה לתהליך מנוגד של חזרה לגבולות העיר. הפלסטינים הישראלים המשתקעים בשכונות יהודיות מתקבצים בשכונות מסוימות שנהנות מיתרונות מיקום מבחינתם, אך כאמור אין מדובר בשלב זה בהיבדלות המתבטאת בהיווצרות מתחמים המזוהים עם בני הקבוצה. קשה עדיין לקבוע אם צפויים להיווצר מתחמים כאלה ככל שיגדל מספר הפלסטינים הישראלים בעיר, או שדפוס ההשתקעות של בני קבוצה זו ישמור על דגם מרחבי של התקבצויות שאינן מתבטאות בהיווצרות מובלעות אתניות מרחביות, מעין "גטאות" המזוהים אך ורק עם בני הקבוצה.

9. פרופיל התעסוקה של הפלסטינים הישראלים בירושלים

מבוא

ניתוח פרופיל התעסוקה של הפלסטינים הישראלים בירושלים בא בראש ובראשונה לבחון את הטענה על פיה רבים מהם – עורכי דין, רואי חשבון, עובדים סוציאליים, מנהלי בתי ספר, מורים ועוד – משמשים מעמד מתווך (middleman minority) בין המוסדות הישראליים לתושבי מזרח ירושלים. על פי טענה זו, ירושלים מציעה נישת תעסוקתית ייחודית, שאיננה קיימת בערים גדולות אחרות בארץ, של מתן שירות ליותר מרבע מיליון פלסטינים, בה הפלסטינים הישראלים נהנים מיתרון בזכות תחרות מוגבלת מצד יהודים מחד גיסא ומצד פלסטינים מזרח-ירושלמים מאידך גיסא. הראשונים חסרים את הידע בערבית והאחרונים את ההכשרה והתעודות הנדרשות וידע בשפה העברית.

בישראל בכללותה, לפלסטינים-הישראלים המשכילים יש יתרון במקצועות ההוראה בלבד, ובולט ייצוגם הנמוך במקצועות הניהול (גרה, 2006). רמת ההשכלה ושיעור המשכילים באוכלוסייה הערבית עלו בהדרגה במרוצות השנים, אך הזדמנויות התעסוקה בשוק העבודה הערבי המקומי נותרו מוגבלות מאוד. יותר ויותר משכילים ערבים נאלצים למצוא לעצמם תעסוקה בתחום ההוראה, בהיעדר הזדמנויות תעסוקה מתאימות במגזר היהודי.

ירושלים מציעה הזדמנויות הקשורות במעמדה כעיר בירה וכמטרופולין גדולה, בראש ובראשונה בתחום השירותים הציבוריים. היא מתאפיינת בשיעור השתתפות נמוך בכוח העבודה ובשיעור גבוה של תושבים החיים מתחת לקו העוני; זאת בגלל משקלן הגדול של האוכלוסיות הפלסטינית-מזרח-ירושלמית והחרדית. מאז ראשית שנות ה-80 קיימת מגמה של נסיגה כלכלית, איטית אך יציבה, בירושלים. נסיגה זו נובעת מרמת ההשתתפות הנמוכה של תושבי העיר בכוח העבודה ומהריכוז הגבוה של עובדים במגזר הציבורי, לעומת שיעור נמוך מאוד של עובדים במגזר התעשייתי. בצד מציאות תעסוקתית זו, הלכה העיר ואיבדה בהדרגה את מעמדה כעיר אקדמית מובילה, הן במספר הסטודנטים, הן באבדן האווירה הסטודנטאלית שאפיינה אותה בעבר ומשכה אליה צעירים משכילים (קאופמן, 2008) והן במספר המועסקים ב"תעשיית הידע". ואולם, הכללות אלו אינן בהכרח משקפות את מעמדם של הפלסטינים הישראלים בעיר.

השתלבות הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים בשוק העבודה הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים עובדים ברובם – כ-65% מהם – בשכונותיה הערביות של העיר, כולל במרכז העסקים הראשי של העיר המזרחית, ורק מיעוטם עובדים

בשכונות יהודיות, כולל מרכז העיר (לוח 25). מי שנוטים לעבוד בשכונות הערביות הם הצעירים יותר, שהיגרו לירושלים בשנים מאוחרות יותר ושיש להם תואר ראשון בלבד.

לוח 25

פלסטינים-ישראלים שהיגרו לירושלים לפי מקום עבודה בשכונה ערבית
או בשכונה יהודית, 2007
(באחוזים)

סה"כ מספרים מוחלטים	סה"כ	שכונות יהודיות	שכונות ערביות	סה"כ מס' מ' מוחלטים
131	100.0	70	201	סה"כ מספרים מוחלטים
יישוב מוצא				
68.5	100.0	31.5	73	משולש
64.0	100.0	36.0	125	גליל
67.0	100.0	33.0	3	מרכז
מצב משפחתי				
66.9	100.0	33.0	124	נשוי
62.1	100.0	37.9	74	רווק
66.7	100.0	33.3	3	גרוש
מין				
61.5	100.0	38.5	104	זכר
69.0	100.0	31.0	97	נקבה
דת				
66.0	100.0	34.0	174	מוסלמי
63.1	100.0	36.9	19	נוצרי
50.0	100.0	50.0	8	דרוזי
רמת דתיות				
62.5	100.0	37.5	120	לא דתי
73.2	100.0	26.8	56	מסורתי
77.2	100	22.8	22	דתי עד דתי מאוד
68.0	100.0	32.0	3	לא ענו
רמת השכלה				
74.0	100.0	26.0	113	תואר ראשון
55.0	100.0	45.0	88	תואר שני או שלישי
גיל				
78.0	100.0	22.0	23	25-22
70.0	100.0	30.0	74	30-26
67.0	100.0	33.0	46	35-31
50.0	100.0	50.0	22	40-36
68.0	100.0	32.0	22	45-41
29.0	100.0	71.0	14	46 ומעלה

סה"כ מס' מוחלטים	סה"כ	שכונות יהודיות	שכונות ערביות	
תחום עיסוק				
73	100.0	6.0	94.0	מורים בבתי הספר
12	100.0	0.0	100.0	מנהלי בתי ספר וסגנים
29	100.0	13.0	87.0	עורכי דין
17	100.0	18.0	82.0	עובדים סוציאליים
13	100.0	100.0	0.0	מרצים באקדמיה
4	100.0	25.0	75.0	רואי חשבון
3	100.0	33.0	67.0	מהנדסים
9	100.0	0.0	100.0	אחרים בתחום החינוך (פרה-רפואי, יועצים)
9	100.0	66.0	34.0	רופאים וסיעוד
32	100.0	41.0	59.0	אחרים (עובדי מדינה, פסיכולוגים, עוזרי מחקר, מכוני מחקר, ועוד)
שנת מעבר לירושלים				
55	100.0	29.1	70.9	2000 ומעלה
73	100.0	28.8	71.2	99-95
30	100.0	26.7	63.3	94-90
23	100.0	39.1	60.9	89-85
14	100.0	71.4	28.6	84-80
6	100.0	50.0	50.0	79 ומטה

נטייתן של הנשים לעבוד בשכונות ערביות מעט גבוהה מנטיית הגברים, בעיקר בגלל הכשרתן במקצועות מדעי הרוח והחברה שאפשרה להן להשתלב בתחום ההוראה במערכת החינוך הערבי במזרח ירושלים ובתחום העבודה הסוציאלית. שוק העבודה במזרח העיר עדיין מסוגל לקלוט מספר רב של פלסטיניות-ישראליות בוגרות מוסדות ההשכלה הגבוהה הישראליים, עקב מחסור בהכשרות ובתעודות מתאימות בקרב הפלסטינים המזרח-ירושלמים. אלה סייעו את לימודיהם האקדמיים במוסדות פלסטיניים להשכלה גבוהה, שאינם מוכרים על ידי משרד החינוך הישראלי. אחת המראיינות סיפרה:

כשהחלטתי להמשיך את לימודי האקדמיים במכללה כל המשפחה והחברים המליצו לי ללמוד חינוך מיוחד מכיוון שלא קשה למצוא מקום תעסוקה. עדיין שוק התעסוקה בתחום פתוח, ומספר שעות העבודה בשבוע מאוד מתאים לנשים. לכן למדתי במכללה האקדמית דוד ילין ואני היום עובדת כמורה לחינוך מיוחד בבית ספר לחינוך מיוחד במזרח העיר.

(מורה לחינוך מיוחד מאזור המשולש)

מראיינת אחרת הוסיפה:

מכיוון ששוק התעסוקה לנשים הערביות מוגבל מאוד, בגלל חסמים פנימיים שהחברה מעמידה מולן, וחסמים חיצוניים שהמדינה חוסמת אותן מלהתקדם יותר, מספר רב של נשים ערביות מעדיפות ללמוד מקצועות נשיים.

(עובדת סוציאלית מאזור הגליל)

בולטת נטייה גבוהה יחסית של הדרוזים לעבוד בשכונות יהודיות, כנראה כתוצאה מנטייתם הגבוהה יחסית להשתלב במקומות עבודה במשרדים ממשלתיים. לדרוזים לא קל להשתלב באוכלוסייה הפלסטינית בירושלים, בגלל שילובם בחברה הישראלית ובכוחות הביטחון שלה, דבר שאינו מקובל על החברה הפלסטינית. כל הגברים הדרוזים שנדגמו מועסקים כעורכי דין, או במשרדים ממשלתיים. הנשים הדרוזיות, לעומת זאת, משולבות כולן במערכת החינוך הערבי במזרח ירושלים. בין הנוצרים למוסלמים אין הבדל בדפוס ההשתלבות בשוק העבודה בירושלים.

מרואיינת דרוזית אמרה:

הגעתי לירושלים בעקבות העבודה של בעלי במשרד ממשלתי. ברגע שחיפשתי עבודה, ישירות הגשתי בקשה למשרד החינוך ואכן מצאתי עבודה כמורה לעברית באחד מבתי הספר בשכונות הערביות. יש לציין כי סוג ההשכלה שלי הגביל אותי בעת החיפוש אחרי מקום עבודה בירושלים.

(מורה דרוזית מאזור הגליל)

רמת הדתיות משפיעה על בחירת מקום העבודה של הפלסטינים הישראלים בירושלים, כאשר לא דתיים נוטים באופן יחסי לעבוד בשכונותיה היהודיות של ירושלים יותר ממסורתיים ומדתיים (לוח 25). גם בעלי תואר שני ושלישי נוטים באופן יחסי לעבוד בשכונות יהודיות הרבה יותר מבעלי תואר ראשון הואיל והם מועסקים במשרדי ממשלה, במוסדות להשכלה גבוהה ובבתי חולים, בהם נדרשים תארים שני ושלישי ומספר שנות ניסיון. שיעור בעלי תואר ראשון גבוה יותר בקרב מועסקים בשכונות ערביות, במיוחד בתחומי החינוך וההוראה, המשפטים והעבודה סוציאלית, אשר לרוב נדרש בהם תואר ראשון בלבד לצורך קבלה לעבודה. קיים אפוא הבדל משמעותי בין מקומות העבודה בהם מועסקים פלסטינים-ישראלים במזרח ירושלים ובמערבה, כאשר במערב העיר התפקידים דורשים כישורים רבים יותר. אחד המרואיינים הוסיף:

למדתי כלכלה וראיית חשבון באוניברסיטה העברית בירושלים. לאחר סיום התואר הראשון ניגשתי למכרז במשרד ממשלתי ולא התקבלתי בשל דרישות התפקיד המחייבות תואר שני. לכן נאלצתי לעבוד אצל רואה חשבון במשרד פרטי במזרח ירושלים, ואז החלטתי להירשם לתואר שני.

(רואה חשבון מאזור המשולש)

פלסטינים-ישראלים המועסקים בשכונות יהודיות מבוגרים יותר מאלה המועסקים בשכונות ערביות (לוח 25). הדבר תואם את אופי מקומות העבודה במערב העיר, את השכלתם הגבוהה יותר של המועסקים בה ואת הוותק הרב יותר שלהם בירושלים. דברי אחת המרואיינות מדגימים את הקבלה לעבודה בגיל צעיר מאוד בירושלים המזרחית:

הגעתי לירושלים בגיל 18 למטרת לימודים במכללת דוד ילין. בשנה הרביעית ללימודים כבר התחלתי ללמד בבית ספר לחינוך מיוחד במזרח העיר, ואז הייתי בגיל 21. כמוני יש עוד

הרבה פלסטינים-ישראלים שלמדו מקצועות הוראה ועבודה סוציאלית שהחליטו להשתקע בירושלים.

(מורה לחינוך מיוחד מאזור המשולש)

תחומי העיסוק של הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים השתלבות הפלסטינים הישראלים במערכת החינוך הממלכתי ערבי בירושלים ניכרת בשלושה תחומים עיקריים: (1) מערכת החינוך המיוחד, בתחום הוראת מקצוע החינוך המיוחד ובתחום הפרה-רפואי (פיזיותרפיה, קלינאות תקשורת); (2) הוראת עברית במערכת החינוך הציבורי; ו- (3) ניהול בתי ספר. האוניברסיטאות הפלסטיניות בגדה המערבית ובירושלים, בהן לומדים צעירים וצעירות פלסטינים מזרח-ירושלמים, אינן מלמדות את מקצועות החינוך המיוחד והוראת העברית ואת המקצועות הפרה-רפואיים, למעט ריפוי בעיסוק. כתוצאה מכך, מערכת החינוך הממלכתי המזרח-ירושלמית סובלת ממחסור במורים בשלושת התחומים. הפתרון הוא קליטת מורים ומורות שסיימו את לימודיהם האקדמיים בחינוך מיוחד ובלשון עברית במוסדות ישראליים להשכלה גבוהה. בכך נפתח "חלון הזדמנויות" תעסוקתי לפלסטינים הישראלים שהגיעו לירושלים ללמוד באוניברסיטה העברית, בסמינר דוד ילין או במכללת הדסה. בהקשר זה ראוי לציין כי מורים פלסטינים ממזרח ירושלים שהשתלבו במערכת החינוך המיוחד, סיימו את לימודי העבודה הסוציאלית והסוציולוגיה ועברו הסבה מקצועית לחינוך מיוחד במכללת דוד ילין, כדי לזכות במעמד של קביעות במערכת. בשנים האחרונות מסתמנת התחלה של תופעה שבה סטודנטים פלסטינים ממזרח ירושלים לומדים במוסדות ישראליים להשכלה גבוהה בירושלים, אולם מספרם עדיין קטן ואינו עונה על צורכי החברה. מצב זה מחייב את המערכת להמשיך לקלוט פלסטינים-ישראלים שסיימו את לימודיהם במכללות אקדמיות ישראליות לחינוך מיוחד. בריאיון עם בעלת תפקיד במשרד החינוך היא הוסיפה בנושא:

השנה קיים מחסור אדיר במורים לחינוך מיוחד במזרח ירושלים. קלטנו את המורים שסיימו את לימודיהם במכללת דוד ילין ונאלצנו לחפש עוד מורים שסיימו את לימודיהם במכללות אחרות להכשרת מורים בארץ.

(בעלת תפקיד במשרד החינוך)

מערכת החינוך המיוחד קלטה בשנים האחרונות גם פלסטינים-ישראלים שסיימו את לימודיהם באוניברסיטאות בירדן בתחום הפרה-רפואי, בפרט קלינאי תקשורת ופיזיותרפיה. תופעת לימודיהם של פלסטינים-ישראלים בירדן התפתחה מאוד בתחילת שנות ה-2000, כתוצאה מחסמים שעמדו בפני קבלת סטודנטים ערבים למוסדות להשכלה גבוהה בישראל, במיוחד במקצועות הפרה-רפואיים. בעקבות כינון יחסים דיפלומטיים בין ישראל לירדן, הפכה האחרונה ליעד מועדף על סטודנטים אלה. מספרם עלה בחדות מאז תחילת שנות ה-2000, כאשר קרוב לשליש מהם למדו רפואה, רוקחות ומקצועות פרה-רפואיים – תחומים שתנאי הקבלה אליהם באוניברסיטאות ישראליות מחמירים מאוד (Arar and Haj Yehia, 2007).

הסיבות לקליטת פלסטינים-ישראלים בוגרי אוניברסיטאות בירדן בחינוך המיוחד קשורות למחסור האדיר הקיים במקצועות אלה בקרב הפלסטינים תושבי מזרח ירושלים. לכך יש להוסיף את העובדה שהעסקת עובדים במקצועות פרה-רפואיים במערכת החינוך המיוחד התרחבה בשנים האחרונות, ויצרה הזדמנויות תעסוקה חדשות. מכיוון שמספרם של הפלסטינים הישראלים הלומדים מקצועות פרה-רפואיים בשנים האחרונות גדל מאוד, ואולי גדל מדי, שוק העבודה בתחום במערכת החינוך הערבי בצפון הארץ רווי והאפשרות היחידה למצוא עבודה בתחום עבור רבים מהם היא לפעמים מעבר לירושלים. קלינאית תקשורת סיפרה:

סיימתי את הלימודים שלי בירדן לפי שנתיים, חיפשתי מקום תעסוקה במקום שבו גדלתי באזור נצרת ולא מצאתי. הגעתי לירושלים לאחר ששמעתי מאחת החברות שהמקצוע שלי מאוד מבוקש במערכת החינוך המיוחד.

(קלינאית תקשורת מאזור נצרת)

מן הראוי להוסיף שאפשר לשלב עבודה במקצוע פרה-רפואי בבית ספר לחינוך מיוחד עם עבודה נוספת בקופות חולים, בקליניקות פרטיות ובבתי חולים, מה שמוסיף לאטרקטיביות התעסוקה בתחום בירושלים.

התקבוצת הפלסטינים הישראלים בכלל ובירושלים בפרט, בשנים האחרונות, בנישה התעסוקתית של המקצועות הפרה-רפואיים מגלה דמיון לתיאוריות העוסקות בהשתלבות תעסוקתית של קבוצות מיעוט וקבוצות מהגרים. מדובר בנישה תעסוקתית בה מהווים הפלסטינים הישראלים בירושלים באופן מובהק מעמד מתווך המשרת קבוצת מיעוט גדולה וחלשה, דהיינו את הפלסטינים המזרח-ירושלמים. יתרה מכך, מתקבל הרושם שהתחום הפרה-רפואי הופך לנישה שהפלסטינים הישראלים נוטים בשנים האחרונות להתקבץ בה בשיעורים גבוהים בהרבה מאשר החברה הישראלית בכללותה, מה שמשקף אולי את נטייתם של קבוצות מיעוט להתקבץ ב"מובלעות" תעסוקתיות אתניות, אם מחמת חסמי כניסה והתקדמות במקצועות אחרים, ואם מחמת התופעה של "חבר מביא חבר", דהיינו היווצרות רשת קשרים ומיומנויות המנתבות את בני הקבוצה לתחום. בהקשר הישראלי, רבים מבין בעלי המקצועות הפרה-רפואיים מעדיפים ללמוד את התחום בירדן, בשל חסמי הקבלה במוסדות להשכלה גבוהה בישראל: ריאיון אישי ומגבלת גיל; סטודנטים בני פחות מ-20 אינם מתקבלים ללימודים בתחומים אלה. שאלה פתוחה היא באיזו מידה תתפתח נישת תעסוקתית זו, כאשר פלסטינים-ישראלים בירושלים יעבדו יותר ויותר בבתי ספר לחינוך מיוחד, במרפאות ובבתי חולים המשרתים את הציבור הכללי והיהודי. שלב זה הוא חיוני כדי לשמר את הנישה התעסוקתית שתשמש לאורך זמן נתיב למוביליות חברתית-כלכלית. זאת על שום שכאשר מדובר במובלעות תעסוקתיות המוגבלות למתן שירות לבני המיעוט האתני או למתן שירות כמעמד מתווך, הפוטנציאל ארוך הטווח של נישת מסוימת יהיה מוגבל והתחום יגיע לרוויה.

רוב הפלסטינים הישראלים המועסקים בהוראת הלשון העברית במערכת החינוך הערבי הממלכתי במזרח ירושלים לא הוכשרו להוראת המקצוע וכישוריהם נובעים מכך שלשון הלימוד במוסד האקדמי בו למדו הייתה עברית. הם נקלטים בגלל המחסור הרב במורים בתחום זה, שנחשב לתחום בעייתי המתאפיין ברמת הוראה נמוכה ומרתיעה של התלמידים הפלסטינים, מסיבות פוליטיות. מורה לעברית בבית ספר במזרח ירושלים הוסיפה:

סיימתי את לימודי האקדמיים במדעי החברה באוניברסיטה העברית. ברגע שהגשתי בקשת עבודה במשרד החינוך, תשובתו של המפקח הייתה שהם קולטים את המורים שמגיעים מהגליל והמשולש רק להוראת עברית או חינוך מיוחד. מאז אני מלמדת עברית בבית ספר ממלכתי במזרח העיר למרות שזה לא התחום שלי.

(מורה מאזור המשולש)

פלסטינים-ישראלים המועסקים כמנהלי בתי ספר במזרח ירושלים הם ברובם מנהלי בתי ספר לחינוך מיוחד, שהשתלבו במערכת החינוך הערבי מיד עם סיום לימודיהם והתקדמו במשך הזמן לתפקיד ניהול בבית הספר. בשנים האחרונות החיל משרד החינוך שינויים בדרישות התפקיד ועל כל מועמד לתפקיד ניהול של בית ספר לעבור קורס להכשרת מנהלים או לסיים תואר שני במדיניות ומינהל בחינוך במוסד ישראלי להשכלה גבוהה, שהלימודים בו מתנהלים בשפה העברית. לפלסטינים הישראלים בירושלים יש יתרון בקבלה ללימודים אלה, בזכות שליטתם בשפה העברית והכרה בהשכלתם האקדמית. כרבע מכלל המנהלים בחינוך הממלכתי המזרח-ירושלמי, כולל החינוך המיוחד, הם פלסטינים-ישראלים, כי על אף העדיפות שניתנת למזרח-ירושלמים, עדיין ניכר המחסור במועמדים טובים בעלי כישורים נדרשים בקרבם. בשנים האחרונות מתרחבת גם תופעה של פתיחת מכללות ומכונים על ידי פלסטינים-ישראלים במזרח ירושלים, שמטרתם הכנת תלמידים ממזרח העיר לבחינות הבגרות, ומתן קורסים שונים בתחומי מזכירות, חשבונאות, שפה עברית, גננות, הכנה למבחן הפסיכומטרי ועוד. מטרת המכללות והמכונים האלו היא להכשיר את תושבי מזרח ירושלים להמשיך את לימודיהם במוסדות ישראליים להשכלה גבוהה ולהתקבל למקומות עבודה הדורשים את השפה העברית.

בשנים האחרונות מתגלעים חיכוכים בין שכבות המשכילים הפלסטינים תושבי מזרח ירושלים לבין הפלסטינים הישראלים שתופסים מקומות עבודה במזרח העיר. טענות קשות נשמעו בתקופה האחרונה על העדפה של פלסטינים-ישראלים במכרזים, במיוחד בתחום החינוך והרווחה, שפוגעת בזכויות המשכילים הפלסטינים תושבי מזרח ירושלים וחוסמת את התקדמותם. לטענת אחד הפלסטינים הישראלים המנהל בית ספר במערכת החינוך הערבי:

באחד הפורומים למנהלי בתי הספר הערבים בירושלים העלו את הסוגיה של מינוי מנהלים פלסטינים-ישראלים בבתי הספר הערביים בירושלים במקום לחשוב על קידום מורים פלסטינים תושבי מזרח ירושלים, המעוניינים להתקדם ולגשת למכרזי ניהול בתי ספר בירושלים. הנושא הזה מאוד רגיש ועולה כל הזמן בשנים האחרונות.

(מנהל בית ספר מאזור הגליל)

בריאיון עם אחת המורות היא הוסיפה בנושא:

נכנסתי לבית הספר לעבוד כמורה לעברית. פתאום אחת המורות בבית הספר קמה ואמרה לי כי אני לא צריכה להיות בבית הספר. התפקיד הזה אמור למלא אותו משהו ממזרח ירושלים ולא אני. אני צריכה לחזור לצפון ולחפש מקום עבודה שם, היא הוסיפה, אתם כמו מתנחלים.

(מורה מאזור המשולש)

לא מעט פלסטינים-ישראלים השתלבו במקומות עבודה בתחום העבודה הסוציאלית במזרח ירושלים. בין היתר הם עובדים בלשכות הרווחה במזרח ירושלים, אזור בו קיים עד היום מחסור רב בעובדים סוציאליים שיכולים לתת מענה לאוכלוסייה הערבית. אוניברסיטאות אלקודס ובית לחם, שאליהן מגיעים לא מעט סטודנטים וסטודנטיות פלסטינים ממזרח ירושלים, אינן מכשירות את בוגריהן באופן שיוכלו להתמודד עם דרישות התפקיד. תחום העבודה הסוציאלית כולל התמחויות שונות, כמו קציני מבחן, פקיד סעד, עובדים קהילתיים ועוד. רוב ההתמחויות דורשות, כתנאי הכרחי, שליטה מלאה בשפה העברית, בגלל הצורך לייצג את התושבים בבתי משפט, בבתי סוהר ובמוסדות ישראלים אחרים. בעיה נוספת היא שהמועצה להשכלה גבוהה איננה מכירה בתעודות שמעניקה אוניברסיטת אלקודס בתחום העבודה הסוציאלית והחינוך, מאז 1992, ובוגריה מנועים אפוא מלהשתלב במערכת החינוך הממלכתי ובלשכות הרווחה. בעלת תפקיד בלשכת הרווחה טענה:

אנחנו מעדיפים לקבל לעבודה את הפלסטינים הישראלים על פני הפלסטינים תושבי מזרח העיר רק בגלל רמתם הטובה לאחר סיום לימודיהם האקדמיים באוניברסיטה העברית, שהיא למעשה מכשירה ברמה שמתאימה לסוג העשייה בשטח, גם מבחינת התכנים וגם מבחינת רמת השפה העברית. כאשר קולטים בוגרי אוניברסיטה פלסטינית, הם צריכים לעבוד מאוד קשה בליווי בשנה הראשונה והשנייה, להכריח אותם ללמוד את שפת העברית, דבר שהם לא צריכים לעשות עם בוגרי האוניברסיטה העברית או אוניברסיטאות ישראליות אחרות.

חלק מהעובדים הסוציאליים במדגם מלמדים במוסדות ישראליים ופלסטיניים להשכלה גבוהה בירושלים, כמו מכללת דוד ילין ואוניברסיטת אלקודס. אחד המרואיינים הוסיף:

סיימתי את לימודי לתואר ראשון בעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית, המשכתי גם את לימודי לתואר שני עם תזה, ובנוסף לעבודה שלי כעובד סוציאלי בלשכת הרווחה במזרח העיר אני גם מרצה באוניברסיטת אלקודס.

(עובד סוציאלי מאזור המשולש)

כל העובדים הסוציאליים מגדירים את מצבם הכלכלי בין נמוך לבינוני ורמת הכנסתם אינה עולה על הממוצע במשק. חלקם נאלצים אפוא לחפש עבודה נוספת. בריאיון עם אחד העובדים הסוציאליים במדגם הוא הוסיף:

אני עובד כעובד סוציאלי בלשכת הרווחה כמה שנים. כידוע המשכורות של העובדים הסוציאליים נמוכות מאוד ואי אפשר להתגורר בירושלים, לשכור דירה ולהסתמך על המשכורת הזו. לכן אני גם נאלץ לעבוד בעוד עבודה בכדי שאוכל להתקיים.

(עובד סוציאלי מאזור המשולש)

תחום המשפטים קולט פלסטינים-ישראלים רבים שסיימו את לימודיהם האקדמיים באוניברסיטאות ובמכללות בישראל ובעולם. שיעור עורכי הדין במדגם מגיע בערך לשישית מכלל המרואיינים. כולם עברו את מבחני משרד המשפטים וקיבלו רישיון ישראלי. תופעת השתקעותם של עורכי דין פלסטינים-ישראלים בירושלים נודעה כבר בשנות ה-70 של המאה ה-20 והתרחבה מאוד מאז תחילת שנות ה-2000. כמחציתם הגיעו מאזור המשולש הצפוני והדרומי, והשאר מהגליל. רובם המכריע עובד בשכונותיה הערביות של העיר ומשרת לקוחות ערבים ורק מעטים מועסקים במשרדים פרטיים הממוקמים בשכונות יהודיות, המשרתים גם הם לרוב לקוחות פלסטינים ממזרח ירושלים. עורכי דין פלסטינים-ישראלים מצאו את מקומם בשוק העבודה הירושלמי כתוצאה מדרישות התחום, בראש ובראשונה שליטה מלאה בשפה העברית, שנחשבת תנאי הכרחי בעבודה עם בתי המשפט הישראליים. עד היום חסרים עורכי דין פלסטינים, תושבי מזרח ירושלים, שסיימו את לימודיהם בתחום המשפטים באוניברסיטאות פלסטיניות או בחוץ לארץ. ככל שגדל מספר הפלסטינים הישראלים בוגרי משפטים באוניברסיטאות בחו"ל ובמכללות למשפטים שנפתחו בישראל מאז שנות ה-90, שתנאי הקבלה אליהם היו נמוכים בהשוואה לאוניברסיטאות, הפך שוק העבודה בחברה הערבית רווי. לעומת זאת, שוק העבודה הערבי בירושלים עדיין עשוי לקלוט בוגרים מקצועיים. הביקוש לעורכי דין במזרח ירושלים רחב בתחומים כמו: איחוד משפחות, בעיות שונות עם הביטוח הלאומי, בעיות רישום קרקעות וטאבו, ותרגום מסמכים. תחומים אלה הם ייחודיים לירושלים ועורכי דין פלסטינים-ישראלים המשרתים את הציבור הערבי בצפון ובמשולש אינם עוסקים בהם. מאפייני שוק העבודה במזרח ירושלים גרמו לכך שעורכי הדין הפלסטינים-ישראלים החלו לשמש כמתווכים בין האוכלוסייה הערבית במזרח ירושלים לבין המוסדות הישראליים, במיוחד בכל הקשור לזכויותיהם ולייצוגם נוכח הרשויות הממשלתיות. אחד מעורכי הדין סיפר:

הגעתי לירושלים באמצע שנות השבעים ללמוד משפטים באוניברסיטה העברית בירושלים. לאחר סיום לימודי ראיתי כי התחום הזה אינו מפותח. אז פתחתי משרד עורכי דין ברחוב סלאח אלדין, ועד היום אני והבן שלי עובדים במשרד.

(עורך דין מאזור הגליל)

עורך דין אחר הוסיף בנושא:

סיימתי את לימודי בחו"ל לפני שבע שנים. חיפשתי מקום עבודה באזור שבו גדלתי ולא מצאתי בשל העודף הקיים במקצוע בחברה הערבית. הבנתי מחברים שעוסקים בתחום שביירושלים אפשר למצוא מקום עבודה, הגעתי לירושלים. בהתחלה עבדתי כשכיר והיום אני מנהל משרד פרטי. ההבדל בין המקצוע הזה בחברה הערבית לבין ירושלים הוא המגוון הרחב הקיים בירושלים, שאפשר לעסוק בו בשל המצב הפוליטי השורר בעיר.

(עורך דין מאזור המשולש)

רבים באוכלוסייה הפלסטינית בירושלים אינם מקבלים בעין יפה את עורכי הדין הפלסטינים הישראלים ומטיחים בהם תלונות רבות, כגון שיתוף פעולה עם הממסד

הישראלי או ניצול האוכלוסייה הערבית בירושלים בגלל חוסר שליטתה בשפה העברית ואי ידיעת החוקים הישראליים.

על אף הנטייה הברורה ללקוחות פלסטינים מזרח-ירושלמים, כמעט שני שלישים מעורכי הדין שנכללו במדגם מתגוררים בשכונות יהודיות. קרוב לשליש מתגוררים בדירות בבעלות פרטית והשאר בשכירות, דהיינו נטיית עורכי הדין לגור בדירה בבעלותם גבוהה בהשוואה לשאר הפלסטינים הישראלים. יותר ממחצית מעורכי הדין מגדירים את עצמם לא דתיים, כשליש מסורתיים ומעט מאוד מהם דתיים. רמת ההכנסה של רוב עורכי הדין עולה על 10 אלפים ₪ נטו בחודש, סכום גבוה יחסית במשק ובהשוואה לפלסטינים-ישראלים אחרים.

עד סוף שנות ה-80 של המאה ה-20, היה מספרם של הפלסטינים הישראלים שהגיעו לירושלים ועבדו במערכה גדול פי שניים ממספרם של מי שעבדו במזרח העיר. חלקם הגדול למדו רפואה, הנדסה והוראה באקדמיה ושולבו במקומות עבודה ציבוריים – אוניברסיטאות ומכללות, משרדים ממשלתיים, בתי חולים ועוד – במערב ירושלים. הפלסטינים הישראלים שהשתלבו במקומות עבודה במזרח ירושלים בשנות ה-70 וה-80 עבדו במקצועות חופשיים. החל משנות ה-90 גדל משקלם של הפלסטינים הישראלים העובדים במזרח העיר ועבר את מספרם של העובדים במערבה. תפקודם כמעמד מתווך בלט יותר, ככל הנראה גם הודות לריבוי הטבעי המהיר של האוכלוסייה הפלסטינית המזרח-ירושלמית, והגידול במספר בתי הספר שנגזר מכך. מערכת החינוך הערבי קלטה יותר מורים ומנהלים, וגם במקצועות חופשיים אחרים גדל הביקוש של תושבי מזרח ירושלים לשירותים שהעניקו אנשי מקצוע פלסטינים-ישראלים.

מעט מאוד מקומות עבודה שמאיישים הפלסטינים הישראלים המשרתים את האוכלוסייה המזרח-ירושלמית, נמצאים באזורים יהודיים, במקומות כמו מרכז העיר או רחוב הנביאים. ביניהם בולט שיעור קטן בלבד מקרב עורכי הדין – עצמאיים ושכירים – שהעדיפו לפתוח את משרדיהם במערב העיר, משיקולי נוחות, נגישות או מעמד. בקרב עובדי המדינה, יש הממלאים משרות המשרתות את האוכלוסייה המזרח-ירושלמית וממוקמים במערב העיר, כמו עובדי משרד החינוך. מרואיין שמשדרו ממוקם במערב העיר ומשרת את האוכלוסייה הפלסטינית הוסיף בנושא:

אני עורך דין שעובד עם החברה הפלסטינית בירושלים. בחרתי לשכור משרד ברחוב הנביאים אך ורק מטעמי נוחות ונגישות. ללקוחות שלי קל להגיע למשרד בשל מיקומו ברחוב הנביאים.

(עורך דין מאזור הגליל)

מרואינת שעובדת במשרד החינוך ומשרתת את האוכלוסייה הפלסטינית בירושלים הוסיפה:

אני עובדת במשרד החינוך. כמובן המשרד שלנו ממוקם בשכונה יהודית והתפקיד שלי הוא לשרת את המורים הערבים המועסקים במערכת החינוך הערבי בירושלים.

(עובדת במשרד החינוך מאזור הגליל)

מרבית השכירים המשרתים את האוכלוסייה הפלסטינית המזרח-ירושלמית, כמו עובדים סוציאליים, מורים ומנהלי בתי ספר, חייבים לעבוד במקומות עבודה הממוקמים בשכונות ערביות כדי להיות במגע ישיר עם התושבים.

שליש מהפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים עובדים בכמה מקומות עבודה. הנטייה לעבוד עבודות נוספות בולטת בפרט בקרב מורים רווקים המועסקים במערכת החינוך הערבי במזרח העיר, ונובעת במידה רבה מהמשכורות הנמוכות בתחום זה וממספר שעות העבודה המועט יחסית, המאפשר עבודות נוספות. מורים אלה עובדים לרוב גם בהוסטלים ובמוסדות חינוך מיוחד כמו עמותת שקל (שירותים קהילתיים לאנשים עם צרכים מיוחדים), ועמותת אלון (שירותים לילדים ומבוגרים בעלי צרכים מיוחדים), שניתן לעבוד בהם במשמרות, מחוץ לשעות העבודה כמורה. גם רופאים מרבים לעבוד במרפאות פרטיות, מעבר לשעות העבודה שלהם בבתי החולים או בקופות החולים. תופעה זו של ריבוי עבודות נוספות מאפיינת בעלי מקצועות חופשיים במדינות עולם שלישי ובמדינות ברמת התפתחות בינונית, ובכלל זה את מדינת ישראל, בהן נאלצים בעלי המקצועות החופשיים לעבוד בכמה משרות כדי לקיים אורח חיים של מעמד בינוני. סביר להניח, שבקרב הפלסטינים הישראלים בירושלים קיימת נטייה גבוהה יותר לעבוד בעבודות נוספות מאשר בקרב יהודים, הנובעת מהשאיפה של אוכלוסייה משכילה זו לקיים רמת חיים של המעמד הבינוני, כאשר קיימים חסמים להתקדמותם בעבודתם העיקרית, או שהשכר בעבודה זו נמוך יחסית.

הגורמים המשפיעים על עבודה במערב העיר או במזרחה - ניתוח רב-משתני הגורמים המשפיעים על ההסתברות שפלסטינים-ישראלים שהיגרו לירושלים יעבדו במערב ירושלים או במזרחה נבחנו באמצעות ניתוח רגרסיה לוגיסטית מרובת משתנים (לוח 26). המשתנים שזוהו כבעלי השפעה מובהקת הם: גיל, רמת הכנסה ומצב משפחתי. עלייה של שנה אחת בגיל מגדילה את הסיכוי שהפלסטינים הישראלים יבחרו לעבוד במקומות עבודה במערב העיר פי 1.06. עלייה בדרגה אחת ברמת ההכנסה מגדילה פי 2.45 את הסיכוי שהפלסטינים הישראלים יעבדו במערב העיר. היותו של פלסטיני-ישראלי נשוי מקטינה את הסיכוי לעבודה במערב העיר פי 12.2 ביחס להיותו רווק. העובדים במערב העיר נוטים אפוא להיות רווקים, מבוגרים ובעלי הכנסה גבוהה. אפשר להסיק מכך שפונקצית התיווך בין האוכלוסייה הפלסטינית המזרח-ירושלמית למדינה ולאוכלוסייה היהודית היא לאו דווקא עתירת הכנסה, בהשוואה למקומות עבודה במערב ירושלים.

לוח 26

מאפיינים סוציו-דמוגרפיים ותעסוקתיים המשפיעים על נטיית פלסטינים-ישראלים להיות מועסקים בשכונותיה היהודיות או הערביות של ירושלים:
רגרסיה לוגיסטית רב-משתנית

משתנה	מקדם רגרסיה	$\text{Exp}(\beta)$ יחס הסיכויים	מובהקות
גיל	0.065	1.067	0.047
מין (1=נקבה, 0=זכר)	0.026	1.026	0.949
השכלה (1=תואר שני או שלישי, 0=תואר ראשון)	0.565	1.760	0.070
מעמד בעבודה (1=עצמאי, 0=שכיר)	-0.718	0.488	0.291
הכנסת המשפחה	0.896	2.451	0.003
מצב משפחתי (1=נשוי, 0=רווק)	-2.501	0.082	0.000
דת (1=נוצרי, 0=מוסלמי)	-0.657	0.518	0.345
מגורים באזור המשולש (1=משולש, 0=אחר)	-0.206	0.814	0.786
מגורים בגליל (1=גליל, 0=אחר)	0.435	1.546	0.548
בעלות על הדירה (1=שכירות, 0=בעלות)	-0.082	0.921	0.877
מידת דתיות (1=לא דתי או מסורתי, 0=דתי)	0.090	1.094	0.732

$$(\chi^2 = 40.86; p < 0.05; \text{Nagelkerke} = 0.247)$$

מקדם רגרסיה חיובי פירושו נטייה לעבוד בשכונות יהודיות.

רמת ההכנסה נמדדה כמשתנה סידורי אשר קיבל את הערכים 1 עד 5:
1 – הכנסה עד 3,500 ₪; 5 – הכנסה מעל 15,000 ₪.

סיכום

מקומם של הפלסטינים הישראלים בשוק העבודה הירושלמי אכן מיוחד ושונה ממעמדם בשוק העבודה בכל מקום אחר בישראל. הפלסטינים הישראלים אכן משמשים בו באופן מובהק כמעמד מתווך. רובם עובדים בשכונותיה הערביות של העיר, כולל מרכז העסקים הראשי של העיר המזרחית, ואפילו בין העובדים בעיר המערבית יש מי שמשרתים בעיקר לקוחות פלסטינים ממזרח העיר (בפרט עורכי דין). בחלק מהמקרים ממלאים הפלסטינים הישראלים פונקציות תיווך בתחומים המהווים נישות תעסוקתיות של פלסטינים-ישראלים בכל הארץ, אלא שבירושלים שוק העבודה בתחום גדול לאין ערוך, בעוד שברוב היישובים הערביים קיימת בו רוויה. במקרים אחרים מדובר במילוי צרכים ייחודיים של האוכלוסייה המזרח-ירושלמית, דהיינו בביקושים שאינם קיימים כלל במקומות אחרים.

ההזדמנויות הייחודיות שמציעה ירושלים לפלסטינים-ישראלים כמעמד מתווך נובעות ממגבלות של ידיעת השפה וההשכלה הפורמלית המוכרת בקרב פלסטינים ממזרח ירושלים. הנטייה לעבוד בשכונותיה הערביות של העיר בולטת במיוחד בקרב נשים, בגלל ריכוזן בהוראה ובעבודה סוציאלית, ובולטת גם בקרב צעירים ובקרב אלה שהיגרו לירושלים מאז שנות ה-90. מדובר אפוא בתופעה שהיקפה גדל מאוד בעשור האחרון, גם אם שורשיה נודעו כבר בשנות ה-70 של המאה ה-20.

פלסטינים-ישראלים שנקלטו במקומות עבודה במערב העיר הם בעיקר מתחום הרפואה, ההשכלה הגבוהה ובמידה מסוימת גם במכוני מחקר וכעובדי מדינה. הם נוטים להיות משכילים יותר ולהרוויח יותר, דהיינו פונקציית התיווך איננה מתאפיינת בעתירות השכלה והכנסה, אלא בריבוי מקומות עבודה בשכר שהוא פעמים רבות נמוך יחסית.

הריכוזיות הגבוהה ביותר של הפלסטינים הישראלים במספר מוגבל של תעסוקות בהן הם משרתים את האוכלוסייה הפלסטינית המזרח-ירושלמית איננה בהכרח מצב יציב לטווח הארוך. הבולטות הגדלה של התופעה כבר מעוררת לעתים חיכוכים ועלולה להוביל לאנטגוניזם גדל של האוכלוסייה המזרח-ירושלמית כתוצאה מאובדן הזדמנויות תעסוקה לאוכלוסייה המקומית. ההשכלה והכישורים של האוכלוסייה המזרח-ירושלמית גם הם עשויים להשתפר בחלק מהתחומים בהם מועסקים כיום הפלסטינים הישראלים. מובילות חברתית-כלכלית של הפלסטינים הישראלים בירושלים תלויה אפוא ביכולתה לפרוץ את מגבלות השוק האתני ולשרת גם אוכלוסייה יהודית בתחומים בהם היא מתמחה. בתחומים כמו חינוך מיוחד ומקצועות פרה-רפואיים ניתן לזהות ניצנים לפריצה כזו בעיקר בתחום העבודות הנוספות המאפיין את הפלסטינים הישראלים, אך בשלב זה הם עדיין תלויים לפרנסתם במתן שירותים לאוכלוסייה המזרח-ירושלמית.

10. האם הנשים מהוות קבוצה מובחנת בקרב הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים?

מבוא

מקום המגורים של אישה כרוך בהגדרות נורמטיביות בחברה הערבית. הציפייה היא שאישה נשואה תעבור למקום מגורי בן זוגה ושנשים שאינן נשואות יישארו במקום מגורי משפחתן, על פי רוב בבית ההורים. ההחלטה לעזוב את מקום מגורי המשפחה מלווה אפוא בלבטים רבים, ולפעמים גם במאבקים ובעימותים, בפרט בחברה הערבית הישראלית שניידותה מצומצמת (Monterescu and Rabinowitz, 2007). שובן הביתה של סטודנטיות פלסטיניות-ישראליות לאחר סיום לימודיהן נתפס כמובן מאליו (ארדריך, 2010) ומתוכנן כבר בסוף שנת לימודיהן הראשונה. נשים שאינן חוזרות ליישוב מוצאן ולמשפחתן והתופעה הנדירה עוד יותר של הגירת נשים לירושלים למטרת עבודה מלכתחילה, אינן טריוויאליות בחברה מסורתית, בה מתקיים פיקוח חברתי מחמיר כלפי נשים, ועשויה להעיד על תמורה חברתית עמוקה. הגירת נשים פלסטיניות-ישראליות והשתקעותן בירושלים מעידות אפוא על התגברות על חסמים פנימיים ספציפיים להגירת נשים, ובפרט על שום שהן גם מגלות נטייה גבוהה יותר מאשר גברים להתגורר בשכונות יהודיות.

מאפייני הנשים הפלסטיניות הישראליות בירושלים ומניעי ההגירה התפלגות אזורי המוצא של הנשים הפלסטיניות הישראליות שנכללו במדגם (נשואות ורווקות) אינה שונה בהרבה מזו של הגברים, אם כי אחוז גבוה יותר מהן הגיע מהגליל המרוחק ורק בודדות הגיעו מהמשולש הדרומי, שהוא סמוך יחסית לירושלים ושאוכלוסייתו נוטה להיות מסורתית יותר (לוח 27). בהשוואה לגברים, הנשים הן הדומיננטיות מבין אלו שהיגרו לירושלים ב-15 השנים האחרונות מאז שנת 1995. נשים שהיגרו לירושלים בשנים מוקדמות יותר נטו לחזור ליישוב מוצאן אם לא נישאו.

הסטודנטיות הפלסטיניות הישראליות שפנו להשכלה גבוהה למדו במוסד יהודי המתאפיין בנורמות מערביות, ולעתים הייתה זו הפעם הראשונה שיצאו מיישובי הולדתן. הלימודים האקדמיים והשהות באוניברסיטה היו בשבילן התנסות ראשונה בתרבות זרה כמיעוט בחברה הגמונית. השהות בחברה מערבית והמפגש עם נורמות וערכים אינדיבידואליסטים ועם מגוון שיטות לימוד הקנו להן לגיטימיות לשאול שאלות ולהטיל ספקות, והשפיעו על זהותן. ירושלים כמטרופולין אשר מכילה תרבויות שונות משפיעה על

רמת הדתיות של הנשים הפלסטיניות הישראליות המתגוררות בה ויכולה גם לסייע להן בגיבוש זהות מגדרית המושפעת מהשתלבותן בעולם האקדמי החילוני המודרני, המעשיר את עולם הידע שלהן. השכלת הנשים היא כלי עיקרי להשתלבותן במרחב הציבורי בו החליטו להתגורר. אחת הנשים הפלסטיניות הישראליות הוסיפה בנושא:

הגעתי לירושלים למטרת לימודים באוניברסיטה העברית באמצע שנות השמונים. באותה תקופה, חלק מהמשפחה שלי התנגד בחריפות בנוגע לנושא הלינה שלי מחוץ לבית וביישוב רחוק. היום אני רואה שמוכן מאליי להרבה הורים שהבנות שלהן חייבות להמשיך את לימודיהן האקדמאיים במוסדות להשכלה גבוהה המחייבים לינה מחוץ לבית וזה נהיה מקובל מאוד בחברה.

(מורה מאזור המשולש)

מאפייני הנשים הפלסטיניות הישראליות בירושלים ייחודיים ושונים ממאפייני כלל הנשים בחברה הערבית, המוגדרת כחברה מסורתית. בראש ובראשונה, לכל הנשים הפלסטיניות הישראליות במדגם השכלה גבוהה וכמעט למחציתן יש תואר שני – שיעור גבוה יותר מאשר בקרב הגברים. מאפיין זה יוצא דופן בחברה הערבית, שבה עדיין ככל שעולה רמת ההשכלה הגבוהה שיעור הנשים יורד (אבו עסבה, 2005). הדבר מעיד על שינוי בולט בהשוואה לשנות ה-90 המוקדמות (מנאע, 1997), אז ליותר משליש מהנשים הפלסטיניות הישראליות בירושלים לא היה כל תואר אקדמי והן היו עקרות בית. כשליש היו בעלות תואר ראשון והשאר בעלות תואר שני או שלישי.

התפלגות המוסדות להשכלה גבוהה בהן למדו נשים פלסטיניות ישראליות שהיגרו לירושלים כמעט זהה לזו של הגברים. עם זאת, בולט בקרב הנשים מספר גבוה יותר של אלו שסיימו תואר ראשון בהוראה במכללת דוד ילין והמשיכו לתואר שני באוניברסיטה העברית (לוח 27 מתייחס רק לתואר האחרון של המרואייין).

לוח 27

נשים וגברים פלסטינים-ישראלים שהיגרו לירושלים לפי שנות מעבר, מקום מגורים קודם, רמת ההשכלה, דת, רמת דתיות ומוסד להשכלה גבוהה 2007 (באחוזים)

נשים	גברים	סה"כ מס' מוחלטים	
שנת מעבר לירושלים			
32.0	23.0	55	2000 ואילך
46.4	27.0	73	99-95
13.4	16.3	30	94-90
7.2	15.4	23	89-85
1.0	12.5	14	84-80
0.0	5.8	6	79 ומטה
100	100	201	סה"כ

סה"כ מס' מוחלטים	גברים	נשים	
מקום מגורים קודם			
61	31.7	29.0	משולש צפוני
12	9.6	2.0	משולש דרומי
125	57.7	67.0	גליל
3	1.0	2.0	מרכז
201	100	100	סה"כ
רמת השכלה			
113	59.6	52.6	תואר ראשון
108	40.4	47.4	תואר שני או שלישי
201	100	100	סה"כ
דת			
174	91.4	81.5	מוסלמי
19	3.8	15.5	נוצרי
8	4.8	3.0	דרוזי
201	100	100	סה"כ
רמת דתיות			
123	60.5	61.9	לא דתי
56	27.0	28.8	מסורתי
22	12.5	9.3	דתי עד דתי מאוד
201	100	100	סה"כ
מוסד להשכלה גבוהה			
130	67.0	66.0	האוניברסיטה העברית בירושלים
34	16.0	16.0	דוד ילין
9	4.0	5.0	אוניברסיטת חיפה
5	2.0	3.0	מכללת נתניה
5	5.0	0	בחי"ל
4	3.0	0	טכניון
14	3.0	10.0	אחר
201	100	100	סה"כ

ההתרחקות מהפיקוח החברתי בזכות ההגירה לירושלים פותחת בפני הנשים הפלסטיניות הישראליות אפשרויות להמשיך את לימודיהן לתארים מתקדמים ללא התנגדות של המשפחה המורחבת. תהליך הסוציאליזציה שעוברות הנשים הפלסטיניות ישראליות בירושלים מקרב אותן לחברה הישראלית ומאפשר להן להשתלב בה, במוסדות להשכלה גבוהה או במקומות עבודה, ומגביר את המודעות לחשיבות הלימודים לקראת תארים מתקדמים. חלקן גם החליטו להאריך את שהותן באוניברסיטה וללמוד לימודי המשך כדי לדחות את שובן ליישובי הולדתן. הארכה זו אפשרה להן לבנות את עצמן ואת זהותן, כך שבסופו של דבר החליטו להשתקע במרחב הירושלמי כמרחב שתרם להן רבות למימוש עצמי מבחינת השכלה והכשרה מקצועית. הואיל והחברה הערבית הינה פטריארכלית, הגברים הפלסטינים הישראלים פתורים מהתמודדות דומה.

מחקרים שונים (לוטון, 2007; כהן, 1993; Hartman, 1993) מראים כי נשים ערביות משכילות מועסקות יותר מאשר נשים פחות משכילות. בחברה הערבית ההשקעה בהשכלה נתפסת כהכנה לקראת מילוי תפקיד כלכלי ומציידת בכלים להשתתף במרחב הציבורי. ההשכלה הגבוהה מסייעת לנשים הפלסטיניות הישראליות בקבלת החלטות, בשיפור מעמדם החברתי והמשפחתי ובפיתוח קריירה, דבר שהגברים הפלסטינים הישראלים פתורים ממנו. הרוב המכריע של הנשים במדגם מוסלמיות, אך בהשוואה לגברים בולט שיעור גבוה יחסית של נוצריות שהיגרו לירושלים – מצב המשקף חסמים נמוכים יותר להגירת נשים נוצריות מאשר בקרב המוסלמיות (לוח 27). שיעורן הנמוך של נשים בקרב הקהילה הדרוזית הקטנה שהיגרה לירושלים נובע מהדרתה של האישה הדרוזית מהמרחב הציבורי, מהשמרנות הדתית ומנורמות תרבותיות שעד כה מנעו את יציאתן של בנות דרוזיות ללימודים גבוהים (וינר-לוי, 2010). רמת הדתיות של נשים וגברים בקרב הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים זהה.

ההבדלים בין נשים לגברים במניעי ההגירה לירושלים הם קטנים ומסתכמים בכך שנשים בודדות הגיעו לירושלים בעקבות נישואין, בעוד שאיש מהגברים לא הגיע לירושלים מסיבה זו ורבים יותר הגיעו לעיר למטרת עבודה. הבדלים אלה צפויים בחברה פטריארכלית מסורתית, שבה מעמד הנשים מוגדר וכל עליהן פיקוח חברתי הדוק. עם זאת, המניע הדומיננטי בגינו עזבו נשים וגברים כאחד את יישובי הולדתם ועברו לירושלים הוא לימודים במוסדות להשכלה גבוהה (לוח 28).

לוח 28

סיבת המעבר לירושלים בקרב הפלסטינים הישראלים לפי מין

סיבת מעבר	לימודים	נישואין	עבודה	סה"כ	סה"כ מספרים מוחלטים
סה"כ	82.6	3.5	13.9	100.0	201
גברים	81.7	0	18.3	100.0	104
נשים	83.5	7.3	9.2	100.0	97

המרואיינות נשאלו לגבי השיקולים שגרמו להן להישאר בירושלים (לוח 29). כולן ציינו את מקום העבודה שלהן ושל בן זוגן (בקרב הנשואות) ואת ההיבטים הקשורים לתעסוקה כגורם ראשי להשתקעותן בירושלים. גם אפשרויות הלימוד במוסד להשכלה גבוהה בירושלים צוינו כגורם דומיננטי להשתקעות הנשים הפלסטיניות הישראליות בעיר ואיכות החיים הודגשה גם היא כגורם משמעותי.

לוח 29

נימוקי הנשים הפלסטיניות הישראליות להשתקעות בירושלים

גורם ההשתקעות בירושלים	ממוצע
מניעים אידאולוגיים	1.90
חינוך הילדים	2.34
שיקולים הקשורים בדיור	2.92
קירבה גאוגרפית לקרובי משפחה או לחברים	2.97
גודל הדירה	3.18
איכות חיים באופן כללי	3.87
אפשרויות לימוד במוסד להשכלה גבוהה	4.67
שיקולים הקשורים בעבודה	4.78

מס' הנשים=97; ערך מינימום=1, ערך מקסימום=5

תעסוקת הנשים הפלסטיניות הישראליות בירושלים

כל הנשים הפלסטיניות הישראליות בירושלים שנכללו במדגם מועסקות בשוק העבודה הירושלמי (לוח 30). סביר לטעון שאישה רווקה שלא תשתלב בתעסוקה בירושלים אחרי סיום לימודיה לא תישאר בעיר, דהיינו מציאת עבודה בעיר מעניקה הכשר לא לחזור ליישוב המוצא. עם זאת, השתתפותן המלאה של הנשים בשוק העבודה מוסברת גם על ידי רמת השכלתן הגבוהה וההזדמנויות שמציע שוק העבודה הירושלמי, בעיקר במערכת החינוך הערבי. הזדמנויות התעסוקה במערכת החינוך הממלכתי ערבי בירושלים הן גורם עיקרי להשתקעות הנשים הפלסטיניות הישראליות בעיר עם סיום לימודיהן האקדמיים. הנשים הפלסטיניות הישראליות מהוות עמוד שדרה להשרדות המערכת בתחום החינוך המיוחד והוראת העברית. נטייתם של הגברים לפנות להוראה היא כצפוי נמוכה הרבה יותר. מקצוע שני בו משולבות לא מעט נשים פלסטיניות-ישראליות הוא עבודה סוציאלית. גם תחום זה מזוהה כמקצוע "נשי", השכר בצדו נמוך, אך קיים לו ביקוש רב במזרח ירושלים, חלל שהאוכלוסייה המזרח-ירושלמית איננה מסוגלת למלא. מן הראוי לציין שבשנות ה-90 המוקדמות היה המצב שונה, יותר ממחצית הנשים הפלסטיניות הישראליות בירושלים לא עבדו ולמעלה מרבע היו מורות (מנאע, 1997).

לוח 30

תעסוקת נשים וגברים פלסטינים-ישראלים שהיגרו לירושלים (אחוזים)

תחומי העיסוק	נשים	גברים	סה"כ במספרים מוחלטים
מורים בבתי הספר	51.5	23.0	73
מנהלי בתי ספר	3.0	9.0	12
עורכי דין	3.0	25.0	29
עובדים סוציאליים	12.0	5.0	17
מרצים באקדמיה	3.0	9.0	13
רואי חשבון	0.0	3.8	4
מהנדסים	0.0	2.9	3
אחרים בתחום החינוך (פרה-רפואי, יועצים, ריכוז פרויקטים, ארגוני מגזר שלישי)	13.4	1.9	15
רופאים וסיעוד	0.0	8.7	9
אחרים	16.0	8.0	26
סה"כ	100	100	
סה"כ במספרים מוחלטים	97	104	201

השתלבותן של הנשים הפלסטיניות הישראליות במקצועות אחרים היא מעטה. יש המשולבות בארגוני מגזר שלישי – ארגונים לשינוי חברתי המשרתים את האוכלוסייה הפלסטינית בירושלים, ומקדמים פרויקטים חינוכיים, חברתיים או פוליטיים – אך ככלל מקומן של הנשים, במסגרת מעמדם של הפלסטינים הישראלים בירושלים כמעמד מתווך, מוגבל. לעומתן, הגברים מועסקים בתחומים מגוונים יותר כמו עריכת דין, ראיית חשבון, רפואה והנדסה, גם הם בראש ובראשונה במתן שירות לאוכלוסייה המזרח-ירושלמית. ניתן להסיק אפוא שעל אף השתתפותן המלאה של הנשים הפלסטיניות הישראליות בשוק העבודה הירושלמי, טרם עלה בידן לשבור את תקרת הזכוכית לקידום. נשים הצליחו להתקדם במערכות החינוך והרווחה עד לעמדה מסוימת, שמעבר לה הקידום כמעט בלתי אפשרי. המשרות הבכירות ביותר אליהן הגיעו נשים שנכללו במדגם היו ניהול בית ספר וניהול לשכת הרווחה במזרח העיר. התקדמותן של הנשים הפלסטיניות הישראליות באקדמיה מצומצמת מאוד, על אף היותן רבות יותר מגברים באוכלוסיית הסטודנטים הפלסטינים הישראלים בכל התארים. שיעור מזערי מקרבן מועסק במוסדות להשכלה גבוהה, לרוב במכללות בירושלים, רובן בתחום מדעי הרוח והחינוך.

שיעור הנשים העובדות בשכונותיה הערביות של ירושלים גבוה יותר משיעור הגברים העובדים בהן. הגברים הפלסטינים הישראלים בירושלים משולבים במקומות עבודה מגוונים, שחלקם ממוקם במערב העיר, בעוד שריכוז הנשים בהוראה ובעבודה סוציאלית הוא במקומות עבודה המשרתים את הפלסטינים המזרח-ירושלמים.

מקומות המגורים של הנשים הפלסטיניות הישראליות בירושלים התפלגות מקומות המגורים בירושלים של נשים נשואות שונה מזו של הרווקות. יותר ממחצית הנשים הרווקות מתגוררות בשכונות יהודיות, ולעומת זאת, כשני שלישים מהנשים הנשואות מתגוררות בשכונות ערביות, שם הדירות גדולות יותר. שיעור הדתיות במדגם נמוך והן העדיפו כצפוי להתגורר בשכונות ערביות, בעוד שנשים רווקות, המגדירות את עצמן לא דתיות או מסורתיות העדיפו להתגורר בשכונות יהודיות (לוחות 31, 32).

לוח 31

שכונות המגורים של פלסטינים-ישראלים שהיגרו לירושלים לפי מין

מקום המגורים	שכונות ערביות	שכונות יהודיות	סה"כ	סה"כ במספרים מוחלטים
גברים	54.8	45.2	100	104
נשים	50.5	49.5	100	97
סה"כ	52.8	47.2	100	201

לוח 32

נשים פלסטיניות-ישראליות המתגוררות בשכונות יהודיות וערביות לפי מצב משפחתי ומידת דתיות

	מידת הדתיות	סוג השכונה	מס' הנשים	%
נשואות	לא דתי	שכונה ערבית	23	62.2
		שכונה יהודית	14	37.8
		סה"כ	37	100
	מסורתי	שכונה ערבית	9	69.2
		שכונה יהודית	4	30.8
		סה"כ	13	100
	דתי עד דתי מאוד	שכונה ערבית	5	100
		שכונה יהודית	0	0
		סה"כ	5	100

	מידת הדתיות	סוג השכונה	מס' הנשים	%
רווקות	לא דתי	שכונה ערבית	7	27.3
		שכונה יהודית	13	59.1
		לא ענו	3	13.6
		סה"כ	23	100
	מסורתי	שכונה ערבית	2	13.3
		שכונה יהודית	11	73.3
		לא ענו	2	13.3
		סה"כ	15	100
	דתי עד דתי מאוד	שכונה ערבית	3	75.0
		שכונה יהודית	0	0
		לא ענו	1	25.0
		סה"כ	4	100

סיכום

הגירת נשים פלסטיניות-ישראליות לירושלים במספרים משמעותיים היא תופעה חדשה יותר מהגירת גברים לעיר ומהווה סממן של מודרניזציה ושינוי בחברה הערבית. אוכלוסיית נשים זו היא ייחודית ברמת השכלתה הגבוהה ובאופן השתלבותה במרחב הציבורי בו היא חיה, בניגוד לציפייה החברתית לשיבתה הביתה בתום הלימודים. נשים אלו מתמודדות עם דילמות וקשיים שאינם מעיקים על הגברים, בפרט בנושאים הקשורים בבחירת מקום המגורים, בניית הקריירה והנישואין. כאמור, נשים יישארו בירושלים רק כאשר יש להן עבודה בעיר או כאשר הן נישאות לבן זוג המתגורר בעיר. נטיית נשים רווקות להתגורר בשכונות יהודיות מלמדת על מקומם של המוסדות להשכלה הגבוהה בעיצוב זהותן של הנשים הפלסטיניות הישראליות ועל חדירת ערכים של "ישראליות" ומודרניזציה אשר אפשרו להן להשתלב בזירות מעורבות ולהתמודד עם התנגדויות של המשפחות לבחירה זו.

עם זאת, לפלסטיניות הישראליות שהיגרו לירושלים יש חוויית הגירה מגדרית ייחודית. הן מרוכזות במקצועות נשיים, במתן שירות לאוכלוסייה המזרח-ירושלמית ורק בודדות השתלבו במקומות עבודה במערב ירושלים, גם הן בתפקידים הנחשבים נשיים. תפקודה של הקהילה הפלסטינית הישראלית בירושלים כמעמד מתווך מציע תעסוקה רבה לנשים, אך במקצועות המתאפיינים בשכר נמוך ובעלי אופק קידום מוגבל מאוד: הוראת עברית, חינוך מיוחד ועבודה סוציאלית. הגברים הפלסטינים הישראלים בירושלים נהנים ממגוון רב יותר

של תעסוקות, המרחב שבו הם מתפקדים רחב יותר, ואינו נקלע לפיקוח החברתי של החברה הפלסטינית המזרח-ירושלמית במידה המופעלת כלפי הנשים המשרתות את אוכלוסיית מזרח העיר.

בחירתן של נשים פלסטיניות-ישראליות להשתקע בירושלים ולא לשוב הביתה מורכבת מאוד דווקא בשל היותן קבוצת נשים משכילות, בעלות זהות מגדרית ואישית מיוחדת. חלקן לפעמים משלמות מחיר גבוה במיוחד על ההתרחקות מהתרבות והנורמות ביישובי הולדתן, בפרט בעת השיקולים על הקמת משפחה. לרוב הן אינן משלימות עם תפיסת הגבר הערבי בדבר זהותן, אי השלמה שעלולה להוות איום על מעמדן. לעומת זאת, העלייה ברמת ההשכלה הגבוהה של הגברים הפלסטינים הישראלים נתפסת כמובנת מאליה ואין בה כדי להוות איום בחברה הערבית או אפילו בקרב הנשים.

11. סיכום ומסקנות

הגירת פלסטינים-ישראלים מצפון הארץ ומהמשולש לירושלים גברה והלכה בשלושים השנים האחרונות. התופעה זוכה לתשומת לב גוברת ולאחרונה עמדה במוקד ספרו של סיד קשוע (2010) "גוף שני יחיד", שעלילתו משקפת רבים ממאפייני הקהילה הפלסטינית הישראלית. כיום מתגוררים בירושלים, ככל הנראה, בין 6,000 ל-10,000 פלסטינים-ישראלים שהיגרו מיישובים אחרים (לא כולל סטודנטים), אך אין אומדן מדויק לגודלה של הקהילה. תהליך הגירה זה מצביע על תמורה אפשרית בדפוסי ההגירה הפנימית של פלסטינים-ישראלים ובדפוסי השתלבותם בחברה ובכלכלה הישראלית, ועשויות להיות לו השלכות ניכרות גם על החברה והכלכלה הירושלמית.

גורמי המשיכה לירושלים: מוסדות להשכלה גבוהה והזדמנויות תעסוקה של "מעמד מתווך"

גורם המשיכה הראשוני, שהניע את הרוב המכריע של הפלסטינים הישראלים להגיע לירושלים, היה ההחלטה ללמוד במוסדות ירושלמיים להשכלה גבוהה. גורם משיכה זה מסביר את הדומיננטיות יוצאת הדופן של בעלי השכלה גבוהה בקרב הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים, בהשוואה לקבוצות מהגרים אחרות בישראל ובעולם. הזדמנויות התעסוקה היו גורם המשיכה הדומיננטי בהחלטה להישאר בירושלים ולהשתקע בה אחרי תום הלימודים. בקרב יהודים בוגרי מוסדות ירושלמיים להשכלה גבוהה, שוק העבודה המוגבל בירושלים, בהשוואה לזה של מטרופולין תל אביב, גורם לרבים לעזוב את העיר; אך לעומת זאת, עבור הסטודנטים הערבים, התמונה שונה בתכלית: ירושלים מציעה הזדמנויות עבודה ייחודיות ואטרקטיביות, בהשוואה לשוק העבודה הרווי לבעלי השכלה אקדמית ביישובי מוצאם בגליל ובמשולש, ובהשוואה לשוק העבודה של תל אביב וסביבתה, שאפשרויותיהם של הערבים להשתלב בו מוגבלות.

ממצאי המחקר מצביעים בבירור על כך שהפלסטינים הישראלים בירושלים משמשים מעין מעמד מתווך בין המערכות הציבוריות והפרטיות הישראליות לבין האוכלוסייה הפלסטינית המזרח-ירושלמית. המציאות בה למעלה מרבע מיליון פלסטינים מזרח-ירושלמים סובלים מאי ידיעה מספקת של השפה העברית, ומהיעדר השכלה והסמכה מוכרת על ידי המדינה לעיסוק בתחומים שונים, מייצרת לפלסטינים הישראלים הזדמנויות עבודה רבות במתן שירותים לאוכלוסייה המזרח-ירושלמית. במקצת המקרים מדובר בתחומים המהווים נישות תעסוקתיות של פלסטינים-ישראלים בכל הארץ, כמו הוראה, מקצועות פרה-רפואיים

ועריכת דין, ובמקרים אחרים מדובר במילוי צרכים ייחודיים של האוכלוסייה המזרח-ירושלמית, כמו עובדי מדינה, ובפרט עובדי רווחה.

מערכת החינוך הערבי המזרח-ירושלמית, בתחומי החינוך המיוחד, כולל מקצועות פרה-רפואיים, הוראת העברית, ייעוץ חינוכי וניהול בתי ספר, היא התחום העיקרי בו משרתים פלסטינים-ישראלים רבים את האוכלוסייה המזרח-ירושלמית; זאת גם על רקע הרוויה בשוק העבודה בתחום החינוך ביישובי המוצא בצפון הארץ ובמשולש. עבודה סוציאלית היא עוד תחום מרכזי, לצד עריכת דין ועבודה בשירות המדינה (מוסדות כמו משרד החינוך והביטוח הלאומי), כאשר בשני התחומים האחרונים עובדים חלקם במשרדים הממוקמים במערב העיר, אך משרתים אוכלוסייה פלסטינית מזרח-ירושלמית.

מן הראוי לציין כי הנטייה להתרכז בעבודות המזוהות עם "המעמד המתון" בולטת במיוחד בקרב נשים, בגלל נטייתן לעסוק בהוראת עברית, חינוך מיוחד ועבודה סוציאלית – מקצועות המתאפיינים בשכר נמוך ובאופק קידום מוגבל. בתחום החינוך מסתמנת גם רוויה, כך שהפוטנציאל למוביליות חברתית-כלכלית הנובע מהמשיכה לפונקציות "תיווך" אלו עלול להיות מוגבל. הריכוזיות הגבוהה של הפלסטינים הישראלים במספר מוגבל של תעסוקות, בהן הם משרתים את האוכלוסייה הפלסטינית המזרח-ירושלמית, יכולה לעורר ואולי כבר מעוררת עוינות גדלה בקרב האחרונים, החשים שהפלסטינים הישראלים גוזלים מהם מקומות עבודה. אפשר גם לצפות שמספרם של המזרח ירושלמים בעלי כישורים והשכלה מתאימים יגדל בחלק מהתחומים בהם מועסקים כיום הפלסטינים הישראלים. המוביליות החברתית-הכלכלית של הפלסטינים הישראלים בירושלים תהייה תלויה אפוא ביכולתם לפרוץ את מגבלות השוק האתני ולשרת גם אוכלוסייה יהודית בתחומי התמחותם.

פלסטינים-ישראלים העובדים במערב ירושלים, בתחומי הרפואה, ההשכלה הגבוהה, במכוני מחקר ובמשרדי ממשלה, אכן נוטים להיות משכילים יותר ולהרוויח יותר מאלה המספקים שירותים לאוכלוסייה המזרח-ירושלמית. אפשר לזהות ניצנים לפריצה אל מחוץ לכלכלה המזרח-ירושלמית, בעיקר בעבודות נוספות להשלמת הפרנסה, שמאפיינות מאוד את התנהגות הפלסטינים הישראלים בשוק העבודה, בתחומים כמו חינוך מיוחד ומקצועות פרה-רפואיים. קליטה מוגברת של ערבים לשירות המדינה עשויה, אם תתממש, להציע הזדמנויות עבודה נוספות לפלסטינים-ישראלים בירושלים. ואולם, בשלב זה עדיין גדולה תלותם של הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים במקומות עבודה המשרתים את הפלסטינים המזרח-ירושלמים, שהשכר בהם נוטה להיות נמוך יחסית.

איכות חיים: גורם משיכה או גורם דחייה?

ממצאי הסקר מצביעים על כך שאיכות החיים שמציעה ירושלים היא עוד גורם משיכה של פלסטינים-ישראלים לעיר, אם כי השפעתו איננה חד משמעית, בפרט בכל הנוגע לחינוך הילדים ולדיר, הנתפסים דווקא כגורמי דחייה. ירושלים מציעה מגוון שירותים עירוניים ברמה גבוהה, שאינם זמינים ביישובים הערביים, לבד משירותים ופעילויות ייעודיים לציבור

פלסטיני מזרח-ירושלמי המונה מאות אלפי תושבים. מנגד, רמת התשתיות והשירותים ביישובי מוצא רבים בגליל ובמשולש היא ירודה. אפשר לראות בריחוק מהמשפחה, הנובע מהגירה לירושלים, פגיעה מסוימת באיכות החיים; ואולם את מי שמעוניין לקיים אורח חיים מודרני ריחוק זה משחרר מכבלי המסורת, ומהיעדר פרטיות ולחצים משפחתיים. שיקול אחרון זה יכול להיות משמעותי במיוחד עבור נשים.

חינוך הילדים נתפס בעבר ואולי גם כיום כגורם דחייה מירושלים, מכיוון שמערכת החינוך הממלכתי-ערבי במזרח העיר ובבית צפאפא סובלת מרמה נמוכה של הוראה ותשתיות. תוכניות הלימודים הנהוגות במזרח ירושלים אינן עונות על צורכי ילדי הפלסטינים הישראלים, מכיוון שאינן מובילות לתעודת בגרות ישראלית. היעדר חינוך ציבורי איכותי בשפה הערבית על פי התוכנית הישראלית, מאלץ את רוב המשפחות הפלסטיניות הישראליות לפנות לבתי ספר בהם נדרש שכר לימוד גבוה עבור חינוך שהוא על פי רוב איכותי, אך אינו מעניק תעודת בגרות ישראלית וניתן בחלק מהמקרים בשפות זרות. הפלסטינים הישראלים נדרשים לבחור בין חלופות שונות שאף אחת מהן אינה אופטימלית, ושלכל אחת מהן יתרונות וחסרונות בכל הנוגע לשיקולים של עלות הלימודים, איכות ההוראה והגשה לבחינות הבגרות הישראליות, כמו גם לשיקולים ערכיים של שפה, דת ותרבות. במצב זה, לשיקול של קרבת בית הספר למקום המגורים אין כמעט משקל בבחירתו, מכיוון שהוא משני בהשוואה לשיקולים האחרים.

עם זאת, ריבוי החלופות החינוכיות הציבוריות, המוכרות והפרטיות, המוצעות כיום לילדי הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים, כולל בית הספר הדו-לשוני, מחליש את משקלו של חסם החינוך בהחלטה להגר. הפלסטינים הישראלים בירושלים אפילו "זוכים" במבחר גדול של בתי ספר שאינם קיים ביישובים ערביים אחרים וגם לא בערים מעורבות בישראל. החלופה המועדפת של בית ספר ממלכתי איכותי בשפה הערבית, המלמד לפי תוכנית הלימודים הישראלית, אמנם איננה קיימת, אך הגידול במספרם של הפלסטינים הישראלים בעיר עשוי ליצור לחץ להפעלתה, או שיהפוך את הפלסטינים הישראלים ל"מסה קריטית" בבתי ספר מסוימים. במצב כזה ייווצר לחץ על בתי הספר להפוך יותר מותאמים לצורכיהם ולרצונותיהם של הפלסטינים הישראלים, בראש ובראשונה באמצעות פתיחת מסלול הכולל הגשה לבחינות הבגרות הישראליות.

דיוור הוא גורם הדחייה הראשון במעלה מבחינתם של הפלסטינים הישראלים בירושלים. שטח הדירות קטן מאוד והמחירים גבוהים בהשוואה ליישובי המוצא. הפלסטינים הישראלים עלולים גם להרגיש שלא בנוח הן בשכונות הפלסטיניות המזרח ירושלמיות והן בשכונות היהודיות, כאשר ייתכנו חסמים לשכירת דירות במקומות מסוימים ובעיקר לרכישת דירות. עם זאת, גם בתחום זה התחוללו שינויים משמעותיים ב-10-15 השנים האחרונות. בין היתר, מצוקת הדיור ובעיות התכנון הקיימות ביישובים הערבים בגליל ובמשולש מקטינים את האטרקטיביות שלהם בתחום המגורים בהשוואה לירושלים.

בחירת מקום המגורים: שכונה יהודית או שכונה פלסטינית?

שתי גישות מנוגדות יכולות להסביר את בחירת מקום המגורים של קבוצות מיעוט. האחת, המכונה "אסכולת האילוצים", מניחה שקבוצות מיעוט סובלות מהדרה חברתית ומרחבית, ובחירת מקום מגוריהן מוכתבת על ידי אילוצים חיצוניים, כמו אפליה וגזענות מצד יחידים או מוסדות. בעקבות זאת, יתרכזו בני קבוצת המיעוט באזורים מוגדרים ויצרו רמה גבוהה של היבדלות מרחבית בינם לבין קבוצת הרוב. גישה שנייה, המכונה "אסכולת האתניות", מניחה שבחירת מקום המגורים של הפרט היא רציונלית וקשורה להעדפותיו ולתקציבו ולא למוצאו האתני. יש להעיר שגם בחירה רציונלית עשויה להתבטא בהיבדלות מרצון, הנובעת מרצונם של בני קהילות מסוימות להתגורר בסמוך לבני משפחה ולבני הקהילה החולקים תרבות ושפה משותפים.

לבחירת שכונת המגורים נודעת חשיבות מרכזית בתהליך השתקעותם של הפלסטינים הישראלים בירושלים, והיא מושפעת ממאפייניהם כאוכלוסייה חזקה ומשכילה. ממצאי המחקר מלמדים כי הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים משלבים בין שני דפוסים של בחירת שכונת מגורים: כמחציתם בוחרים להשתקע בשכונות יהודיות, למרות החסמים העומדים בפניהם לא רק בירושלים אלא גם בערים מעורבות כמו נצרת עילית, חיפה, יפו, עכו, לוד ורמלה (בארי-סוליציאנו, 2009). המחצית השנייה בוחרת לדבוק בדפוס מגורים של הפרדה מרחבית בין יהודים לערבים ומתגוררת בשכונותיה הערביות של ירושלים, אם מתוך רצון לשמור על זהותה, אם מסיבות כלכליות ואם בגלל אפליה וגזענות של יחידים ושל מוסדות המקשה על השתקעותם בשכונות יהודיות.

בשכונות היהודיות בוחרים הצעירים יחסית ומכאן גם בעלי הכנסה נמוכה יותר. משפחות פלסטיניות-ישראליות שרכשו את ביתן בשכונות יהודיות, כמו הגבעה הצרפתית, צמרת הבירה ושכונת הר הצופים משתייכות למעמד סוציו-אקונומי גבוה ובניהן עובדים ברובם במקצועות חופשיים כמו עריכת דין, ראיית חשבון ורפואה. בשכונות הערביות נטות להתגורר משפחות המעדיפות דירות גדולות יותר ובדמי שכירות נמוכים מאלו שבשכונותיה היהודיות של העיר. מיעוט ההזדמנויות לרכוש דירות בשכונות אלו והיעדר אפשרות לקבל משכנתא לרכישת דירה במזרח העיר, מביאים לכך שההחלטה לרכוש דירה כרוכה פעמים רבות במעבר לשכונה יהודית, למעט בקרב מי שנישאו לבת או לבן זוג ממזרח העיר, מה שמקל עליהם לרכוש או לקבל בירושה קרקע ולהקים עליה את ביתם.

יש לציין, שפלסטינים-ישראלים עדיין סובלים משוליות כפולה בבחירת מקום מגורים בירושלים, בהתאם למצב שהוגדר וזוהה על ידי מנאע (1997) לפני קרוב לשני עשורים. הבחירה להתגורר בשכונה ערבית נובעת לעתים משיקולים של זהות ושייכות, אך גם במזרח ירושלים הם צפויים להרגיש זרים, אם משום שסיגלו לעצמם רמת ואורחות חיים המושפעים במידה רבה מהחברה הישראלית ואם משום שאינם מתקבלים בעין יפה על רקע טענות שהם תופסים לפלסטינים המזרח ירושלמים מקומות עבודה ושכניסתם לשכונות ערביות גורמת

להאמרת דמי השכירות בהן. בשכונות היהודיות הבעיות יכולות להיות יחס מסתייג של תושביהן ודחייה מטעמי גזענות. אף על פי כן, לא נבלמה ההעדפה של השנים האחרונות של מקצת הפלסטינים הישראלים לרכוש ולשכור דירות בשכונות יהודיות, ואפילו לבכר אותן על פני השכונות הערביות המבוססות יחסית, כמו בית צפאפא, שועפאט ובית חנינא, בשל איכות החיים והשירותים הטובים יותר שהן מציעות. בחירה זו יכולה גם להעיד על השינויים המתחוללים בתפיסות ובעמדות הפלסטינים הישראלים בירושלים, כאשר לא מעטים מהם בוחרים לנהל אורח חיים מערבי, מודרני ואינדיווידואלי על פני אורח חיים מסורתי-קולקטיבי השורר בחלק ניכר מהיישובים הערביים מהם הגיעו.

הפלסטינים הישראלים נוטים להתקבץ בשכונות מסוימות בירושלים – יהודיות וערביות – אם כי לא מדובר ברמה גבוהה מאוד של היבדלות מרחבית. קשה לזהות רחובות ואפילו מקבצי בתים שרוב אוכלוסייתם פלסטינית ישראלית. מנגד יש גם מי שבוחרים להתגורר בשכונות יהודיות שאין בהן כלל נוכחות של פלסטינים-ישראלים. יתכן שהסיבה לכך היא שעדיין מדובר בקבוצה קטנה מאוד שאינה יכולה לפתח ריכוז גאוגרפי בולט. יתכן גם שמצב זה נובע מכך שמדובר באוכלוסייה משכילה ומודרנית ששואפת דווקא להשתחרר ממגורים ב"מובלעת אתנית" ושגם איננה נשענת על רשתות קהילתיות ומשפחתיות של עזרה הדדית ותעסוקה, דוגמת מובלעות אתניות של קבוצות מהגרים בצפון אמריקה ובאירופה. מקורן של מובלעות אתניות כאלו בעיקר באילוצים כלכליים הדוחקים את המהגרים לשכונות שהדיר בהן זול, או במשקלם הגדול של היזמות והעסקים הקטנים בקרב בני הקבוצה, הנשענים על רשתות חברתיות-עסקיות אתנית תומכות – שני גורמים שאינם מאפיינים את הקהילה הפלסטינית הישראלית בירושלים. ריכוז גדול של פלסטינים-ישראלים בולט בכל אופן בשתי שכונות: בית צפאפא הערבית והגבעה הצרפתית היהודית. המאפיין את שתיהן הוא היותן בתווך בין ירושלים היהודית לירושלים הערבית, בכל הנוגע למיקומן, ומעמדן כשכונות מעמד בינוני (אך לא שכונות יוקרה).

תהליך הגירה של אליטה מודרנית

ממצאי המחקר מצביעים על כך שהפלסטינים הישראלים אכן חריגים במאפייניהם כקבוצת מהגרים. מדובר באליטה משכילה ומודרנית, שונה במידה קיצונית מחתך האוכלוסייה המאפיין את יישובי מוצאה. גם אם נניח, ששיטת הדגימה של "כדור שלג" גרמה לכך שהמהגרים המעטים שאינם בעלי השכלה גבוהה לא נפלו במדגם, עדיין חריגה העובדה שכל 201 הפלסטינים הישראלים שנדגמו הם בעלי השכלה גבוהה. מנגד, ההגירה לירושלים יכולה גם להיתפס כראשיתה של "נורמליזציה" בדפוסי ההתנהגות של פלסטינים-ישראלים, המתבטאת בהגירה מיישובים קטנים פריפריים למרכזים המטרופוליניים הגדולים.

העלייה בשיעור הנשים הפלסטיניות הישראליות בקרב המהגרים לירושלים היא סממן בולט של המאפיין המודרני של זרם הגירה זה. רכישת השכלה גבוהה, שהיא המניע הראשוני להגירה, תורמת לאימוץ אורח חיים מודרני ומשפיעה על זהותן המגדרית של הנשים ועל

השתתפותן במרחב הציבורי. אימוץ הערך של מימוש עצמי, שהוא אחד הערכים המובהקים של החברה המערבית, מבטא את השינוי התרבותי, ועצם מגורי הנשים רחוק מההורים ומהמשפחה המורחבת הוא תופעה חדשה שלא הייתה קיימת בחברה הערבית עד לפני כמה עשרות שנים. עם זאת, רוב הנשים עדיין מוגבלות לעבודה במקצועות נשיים, בעיקר מתן שרות לאוכלוסייה הפלסטינית המזרח-ירושלמית במערכות החינוך והרווחה, או בארגונים לשינוי חברתי במגזר הערבי, שם הן עוסקות בנושאים מגדריים. רק מעטות השתלבו במקומות עבודה במערב ירושלים וגם הן בתפקידים הנחשבים נשיים.

הגירת פלסטינים-ישראלים לירושלים בפרספקטיבה של תיאוריות של הגירה:
גורמי דחייה ומשיכה ייחודיים לקבוצת מיעוט

הגירת פלסטינים-ישראלים לירושלים היא דוגמה לתהליך הגירה פנימית של קבוצת מיעוט, שמקורה בגורמי דחייה מתחזקים ביישובי המוצא, החוברים לגורמי משיכה מתחזקים במוקד עירוני מרכזי. גורמי הדחייה אופייניים לריכוזי מיעוטים השוכנים מחוץ למרכזים העירוניים במקומות רבים בעולם: מחסור במקומות עבודה, רוויה בשוק העבודה הפונה לבעלי השכלה גבוהה, אפשרויות מוגבלות למוביליות חברתית-כלכלית לאוכלוסייה משכילה ואילוץ של מערכת חברתית מסורתית המקשים על ניהול אורח חיים מודרני. מה שיחד את הפלסטינים הישראלים היה עוצמתם של החסמים החיצוניים והפנימיים להגירה, הקשורים למתח היהודי-ערבי בישראל ולמצב שנגזר כתוצאה ממלחמת 1948, שאחריה נעלם כמעט כליל הרובד העירוני בחברה הפלסטינית, לשם יכלו תושבי הכפרים להגר. המרחקים הקצרים המאפיינים את מדינת ישראל גם מאפשרים לנצל הזדמנויות עבודה במרכזים העירוניים הגדולים ללא צורך בהגירה, במידה רבה יותר מאשר בארצות גדולות בשטחן.

גורמי המשיכה ייחודיים עוד יותר לקבוצות מיעוט: הזדמנויות לשמש כמעמד מתווך (middleman minority) בין מוסדות המדינה וכלכלתה לבין קבוצת מיעוט גדולה, שחבריה סובלים מחסמים שאינם מאפשרים להם לנצל בעצמם את אותן הזדמנויות. מוסדות ההשכלה הגבוהה היו גורם משיכה שהביא פלסטינים-ישראלים לירושלים מזה עשרות שנים למטרת לימודים; ואולם ההזדמנויות להישאר בירושלים כ"מעמד מתווך" התרבו וגם היו לאטרקטיביות יותר ככל שרבים יותר מהפלסטינים הישראלים פנו להשכלה גבוהה, וככל שגדלה האוכלוסייה המזרח-ירושלמית. בנישה תעסוקתית זו יצרו הפלסטינים הישראלים שוק עבודה מוגן מתחרות של קבוצת המיעוט ושל קבוצת הרוב. אלה האחרונים אינם מעוניינים או אינם יכולים למלא את תפקידי התיווך, בגלל מגבלות שפה, שכר ותנאי עבודה לא אטרקטיביים כמו גם מחמת עוינות של המיעוט הפלסטיני המזרח-ירושלמי הגדול את הרוב היהודי השולט בו. בעוד שנישיות תעסוקתיות אחרות האופייניות לקבוצת מיעוט – עבודות לא מקצועיות או מקצועיות למחצה בשוק העבודה השניוני, ועבודות כעצמאי או כשכיר בעסקים קטנים המתפתחים במסגרת של "מובלעת אתנית" – אינן אטרקטיביות לבעלי השכלה גבוהה, הרי שפונקציות התיווך שהוגדרו לעיל מציעות הזדמנויות מגוונות

עבור בעלי השכלה גבוהה. עם זאת, הפוטנציאל הגלום בפונקציות אלו למוביליות תעסוקתית מוגבל, אלא אם יישמשו קרש קפיצה לתעסוקות שאינן משרתות בעיקר את האוכלוסייה המזרח-ירושלמית.

היש עתיד למעמד המתווך בירושלים?

אפשרויות התעסוקה הכרוכות במתן שירות לפלסטינים המזרח ירושלמים אמנם רבות, ואולם נישה תעסוקתית זו מוגבלת בגודלה, וספק אם תמשיך לצמוח במידה ניכרת לאורך זמן. הפלסטינים הישראלים שהיגרו לירושלים מצליחים לקיים רמת חיים של בני המעמד הבינוני על ידי מיצוי הזדמנויות התעסוקה כ"מעמד מתווך" ובזכות נטייה גבוהה לעבוד במספר מקומות עבודה. המשך התפתחותה של הקהילה הפלסטינית הישראלית בירושלים תלוי ביציאה אל מחוץ לנישה תעסוקתית זו. היציאה יכולה להיות בשני כיוונים: כניסה גדלה לשוק העבודה הראשוני, במשרדי הממשלה, בתחומי הרפואה ובתחומים נוספים, וחדירה לשוק העבודה השניוני ולמגזר העסקים הקטנים. הפריצה לשוק העבודה הראשוני מתאימה לפרופיל הנוכחי של המהגרים לירושלים, כאשר לפלסטינים הישראלים המעוניינים להשתלב במקומות עבודה במוסדות הממשלתיים הממוקמים בירושלים נפתח אולי חלון הזדמנויות לקליטת בעלי תארים מתקדמים בזכות מדיניות מוצהרת להגדלת ייצוגה של האוכלוסייה הערבית במגזר הממשלתי. כך גם במוסדות נוספים ובפרט בבתי החולים ובבתי המרקחת במערב העיר. כניסה לתחומים שאינם דורשים השכלה גבוהה יכולה להתרחש אם תמשיך הקהילה לגדול, כאשר גידול זה יהפוך את ירושלים אטרקטיבית יותר גם למהגרים שלא יגיעו לעיר למטרות לימודים במוסדות להשכלה גבוהה.

בסיטואציות אחרות של קבוצות מהגרים בערי צפון אמריקה, היציאה מנישה תעסוקתית של "מעמד מתווך" מזוהה בדרך כלל עם בני הדור השני, בעלי הכישורים וההשכלה, השפה והרקע התרבותי המאפשרים להם לפרוץ חסמי כניסה לשוק העבודה הראשוני. במקרים אחרים יכולה הפריצה להתבטא בכניסה לנישות דומות של "מעמד מתווך" במקומות נוספים. ואולם מצבם של הפלסטינים הישראלים בירושלים שונה. נישת התיווך בירושלים כבר מזוהה עם השכלה גבוהה ולא עם משלחי יד כמו מסחר ובעלות על חנויות מכולת. נישה זו איננה קיימת במקומות אחרים בישראל והתפתחויות אפשריות, כמו עלייה ברמת ההשכלה של האוכלוסייה המזרח-ירושלמית או הסדרים פוליטיים שיעבירו את השכונות הפלסטיניות לשלטון פלסטיני, יכולות לנוון אותה.

בשנים האחרונות מסתמנת עלייה ניכרת ברכישת השכלה גבוהה בקרב הצעירים הפלסטינים במזרח ירושלים. יותר ויותר מהם מעדיפים להשלים את לימודיהם לתעודת הבגרות באמצעות מכללות המכינות לבגרות אקסטרנית לפי התוכנית הישראלית. ישנה גם נטייה גוברת בקרבם ללמוד במוסדות ישראליים להשכלה גבוהה בירושלים. בכל הנוגע ללימודים גבוהים, אוניברסיטת אל-קודס איננה מוכרת על ידי המועצה להשכלה גבוהה בישראל, אך במזרח ירושלים נפתחו שלוחות, כמו מכללות סחנין ואל-קאסמי, שלצד מכללת

דוד ילין יכולות לתת מענה למספר גדול של מורים. כאלה שאינם יכולים לקבל קביעות במערכת החינוך הממלכתי, מכיוון שתעודותיהם אינן מוכרות וכאלה שמעוניינים להשתלב במערכת ההשכלה הגבוהה. הסטודנטים הפלסטינים המעוניינים להמשיך את לימודיהם במכללת הדסה גם יכולים לקבל מלגות המיועדות במיוחד להם. ניכר אפוא תהליך של ישראלזציה של ההשכלה וההכשרה המקצועית של תושבי מזרח ירושלים, כאשר הזכאות לתעודת בגרות ישראלית מגדילה את סיכוייהם להתקדם בשוק העבודה. מגמה זו צפויה לצמצם את סיכוייהם של פלסטינים-ישראלים לזכות במשרות נוספות בכלכלה המזרח-ירושלמית.

הגירתם של פלסטינים-ישראלים לירושלים צפויה להשפיע גם על העיר. מכיוון שמדובר באליטה השכלתית ותעסוקתית, הם צפויים לתרום לקהילה הפלסטינית הישראלית והפלסטינית המזרח-ירושלמית, למרות המתחים הקשורים בפעילותם כ"מעמד מתווך". כך לדוגמה עשויה אליטה זו לתרום לשיפור רמת החינוך בשפה הערבית ולפיתוח מערך שירותים משופר. תרומתם עשויה להיות גם רחבה יותר, למערכת הבריאות ולשירותים הציבוריים. בני הדור השני של הפלסטינים הישראלים בירושלים, שנולדו וגדלו בעיר, עשויים להגדיל את שכבת הצעירים המשכילים בה בזכות השתלבותם במוסדות חינוך יוקרתיים ולפתח זהות ירושלמית, מה שצפוי להפחית את החיכוכים ולהקטין את האנטגוניזם הקיים בין הפלסטינים המזרח ירושלמים לבין הפלסטינים הישראלים. קשה לצפות את השלכות התהליך על יחסי הפלסטינים והיהודים בעיר, אולם בהשתקעותה של אוכלוסייה איכותית זו בירושלים יש פוטנציאל לשילוב ולתרומה חיובית הדדית, למרקם הפולריסטי והיצירתי של העיר ולהזדמנויות שהיא מציעה לתושביה.

צעד ראשון לפריצת החסמים להגירה למרכזים המטרופוליניים הגדולים? התגברות זרם ההגירה של פלסטינים-ישראלים לירושלים היא תופעה בעלת משמעות, אף שממדיה עדיין צנועים. עולה השאלה באיזו מידה מדובר בסממן לתופעה רחבה יותר של הגירה מיישובי המוצא למרכזים המטרופוליניים הגדולים: ירושלים, תל אביב, חיפה ובאר שבע. המשך גידול האוכלוסייה הפלסטינית הישראלית צפוי לחזק את הלחצים להגירה למרכזים המטרופוליניים, על רקע מחסור מחרף בדיוור ובהזדמנויות תעסוקה ביישובים הערביים. הגירה לחיפה ובאר שבע, כמו גם הגירה לערים יהודיות בגליל ובנגב, כמו נצרת עילית, כרמיאל וערד, איננה כרוכה במעבר לשוק עבודה חדש, אלא לכל היותר בקיצור מרחקי יוממות למרכזי תעסוקה ובמגורים בעיר שהיא יהודית בעיקרה. התפנית המשמעותית יותר, שעדיין איננה מתחוללת בהיקף משמעותי, תתבטא בהגירה לערים היהודיות במטרופולין תל אביב – שוק העבודה העיקרי של מדינת ישראל. סיכויו של תהליך זה תלויים בהנמכת החסמים להתקדמותם של הפלסטינים הישראלים בשוק העבודה הישראלי. לתהליך השתלבותם של הפלסטינים הישראלים בשווקי העבודה המטרופוליניים שתי פנים. האחת, הבולטת יותר, מתבטאת ביוממות מהיישובים הערביים למוקדי התעסוקה

הגדולים באזורי תל אביב, חיפה וירושלים. פלסטינים-ישראלים רבים עבדו במרחק רב ממקום מגוריהם עוד לפני עשרות שנים, בגלל הקושי להגר לערים הגדולות, אך אז מדובר היה בעיקר בעובדי כפיים פשוטים. השיפורים בתשתית התחבורה בעשרים השנים האחרונות, ובפרט פתיחת כביש 6, מאפשרים נגישות נוחה יותר ממרבית היישובים הערביים לאזור תל אביב ולירושלים. שיפורים אלה יכולים למתן את הלחץ להגר אליהן, מכיוון שקל יותר יהיה ללמוד בערים אלו ולעבוד בהן ללא צורך לשנות את מקום המגורים. ואולם, ליוממות יש גם מחיר במונחי כסף ובעיקר זמן, הואיל והשיפור בנגישות מהיישובים הערביים הוא בעיקר לרכבים פרטיים. דווקא הנגישות הטובה יותר לירושלים ולתל אביב, שפירושה אינטראקציה גדלה עם מוקדים אלה, עשויה בסופו של דבר לשכנע פלסטינים-ישראלים לעבור להתגורר בהם.

מקורות

- אבו עסבה, ח' (1995). **מערכת החינוך הערבית בישראל: ממצב קיים לקראת קביעת מדיניות ותכנון חינוכי**, ירושלים: בית-ספר למנהיגות חינוכית.
- אגודת הגליל (2005). **הפלסטינים בישראל: הסקר הסוציו-חברתי 2004**, תוצאות עיקריות, שפרעם.
- אייל, ג' (2005). **הסרת הקסם מן המזרח**, ירושלים: מכון ון-ליר, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- אילון, ח' וא' יוגב (2001). **חלון לחלום האמריקאי: השלכות חברתיות של התפשטות ההשכלה הגבוהה בישראל**. דוח מחקר.
- אלחאג', מ' (1999). **השכלה גבוהה בקרב הערבים בישראל**, חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- אלעזר, ד' וח' קלכהיים (2001). **השלטון המקומי בישראל**, ירושלים: המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה.
- אלפנדרי, ט' וד' שפר (1992). **הגירה אל ומערי פיתוח בישראל**, חיפה: המרכז לחקר העיר והאזור, הטכניון.
- אסף, מ' (1970). **היחסים בין ערבים ויהודים בארץ ישראל (1860-1948)**. תל אביב: דפוס חדקל בע"מ.
- אפשטיין, נ', אלחאג', מ', וסמיונוב, מ' (1994). **הערבים בישראל בשוק העבודה**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- ארדרך, ל' (2010). **"נתיבי השיבה: נשים פלסטיניות בישראל אחרי האוניברסיטה, בתוך: נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות**, ירושלים: הוצאת מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- בארי-סוליצאנו, א' וא' גופר (2009). **ערים ואזורים מעורבים – פני המחר של מדינת ישראל**, קרן אברהם, מוגש בכנס הרצליה התשיעי השנתי.
- בן ארצי, י' ומ' שושני (1983). **"ערביי חיפה 1972-1983: שינויים דמוגרפיים ומרחביים"**, **דפוסי מגורים והגירה פנימית בקרב ערביי ישראל**, סדרת מונוגרפיות בחקר המזרח התיכון, מס' 4, חיפה: המרכז היהודי-ערבי, עמ' 33-50.
- ברוידא, ק' וג' נבון (2006). **הגירה פנימית בישראל**, ירושלים: בנק ישראל.
- ג'בארין, י' וה' חמדאן (1995). **פרופיל חברתי-כלכלי של אוכלוסיית נצרת**. עיריית נצרת.
- גונן, ע' ור' ח'מאסי (1993). **מגמות בתפרוסת האוכלוסייה הערבית בישראל**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- ג'ריס, ס' (1966). **הערבים בישראל**. חיפה: הוצאת אל-אתחאד.
- גרה, ר' (2006). **אי שוויון תעסוקתי בין ערבים ליהודים משכילים בשוק העבודה בישראל**. ספר החברה הערבית 1, ירושלים: מכון ון-ליר, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

דוירי, מ' (1997). *الشخصية، الثقافة، والمجتمع العربي* (הדמות, התרבות והחברה הערבית), נצרת: בהוצאת המחבר.

הכנסת (2006). **החינוך במזרח ירושלים**, מוגש לוועדת החינוך, התרבות והספורט, מרכז המחקר והמידע.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2006). **הסקר החברתי**. ירושלים: למ"ס.

הרשקוביץ, ש', אזולי, מ', ופרץ, י' (2000). **הגירה מירושלים והגירה לירושלים**, ירושלים: עיריית ירושלים.

וינר-לוי, נ' (2010). "המחשבה שלי יכולה להגיע למקומות ללא גבול": רובדי זהות נרטיבית של נשים דרוזיות נחשונות, בתוך: **נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות**, ירושלים: הוצאת מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

חאג' יחיא-חמדאן, ה' (2003). **סמיכות מגורים בין ערבים ויהודים: נקודת המבט של ערבים המתגוררים בנצרת עילית**, חיפה: הטכניון.

חאג' יחיא, ק' (2007). העסקת האקדמאים הערבים בשוק העבודה בישראל, בתוך: **האקדמאים וההשכלה הגבוהה בקרב הערבים בישראל, סוגיות ודילמות**, תל אביב: הוצאת רמות, אוניברסיטת תל-אביב.

חושן, מ' (1989). **הגירה לשוליים לאומיים – תהליכים ומדיניות**, חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

חושן, מ', קמחי, י', קורח, מ', וגרינשפן, א' (2000). **מחקר הגירה אל ירושלים, מאפייני המהגרים והמגיעים להגירה**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל בשיתוף עם עיריית ירושלים.

חושן, מ', חסון, ש', וקמחי, י' (2004). **ירושלים בת קיימא, סוגיות בפיתוח ובשימור**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

חושן, מ' (2008). "אוכלוסיות בירושלים – תהליכי שינוי 1967-2006", בתוך: **בר-סימן-טוב י', אחימאיר א', 40 שנה בירושלים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, עמ' 15-42.

חושן, מ' ומ' קורח (2010). **על נתוני ירושלים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

חידר, ע' (2005). **ספר החברה הערבית 1**, ירושלים: מכון ון-ליר, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

חליחל, א' (2005). שינויים דמוגרפיים באוכלוסייה הערבית בישראל מאז שנות החמישים, בתוך: **ספר החברה הערבית 1**, ירושלים: מכון ון-ליר, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

ח'מאסי, ר' (2007). **בין מנהגים לחוקים: תכנון וניהול הקרקע ביישובים הערביים בישראל**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

ח'מאסי, ר' (2008). **האוכלוסייה הערבית בערים מעורבות בישראל: בעיות, חסמים ואתגרים לקראת מדיניות עירונית חלופית**, ירושלים: שת"ל.

ח'מאסי, ר' (2009). מבית לדירה: מאפיינים ותמורות בתחום הדיור בקרב האזרחים הערבים בישראל, בתוך: **ספר החברה הערבית 3**, ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

ח'מאיסי, ר' (2010). **חסמים בפני שיתוף הערבים במוסדות התכנון ובעיצוב המרחב הציבורי בישראל**, ירושלים: מחקרי פלורסהיימר באוניברסיטה העברית.

חמדאן, ה' (2006). נצרת עילית כעיר מעורבת: הגירת פלסטינים אליה וסוגיות של התנהגות מרחבית וחברתית, בתוך: **עיר ישראלית או עיר בישראל**, ירושלים: מכון ון ליר, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

ח'שבון, ס' (1999). **קהילה, משפחה ומעמד האישה הערבייה בישראל**, עבודת מאסטר, חיפה: אוניברסיטת חיפה.

יפה, נ' וד' טל, (2002). **האוכלוסייה הערבית בישראל**, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סטטיסטיקל מס' 26.

כבהא, מ' ונ' ברזילי (1996). **פליטים בארצם, פליטים פנימיים במדינת ישראל 1948-1996**, גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.

כהן, ב' (1993). **תעסוקת נשים בפריפריה הכפרית: גורמי השפעה בתקופת שינוי**, חיבור לתואר מוסמך, חיפה: הטכניון.

כרמון, נ', מאיר-ברודניץ, מ', יוניש, י', ואלפנדרי, ט' (1992). **תהליך תכנון מגורים ליישוב ערבי בגליל, חקר מקרה: אכסאל**, חיפה: המרכז לחקר העיר והאזור, הטכניון.

לוטן, א' (2007). **תעסוקת נשים במגזר הערבי**, מוגש לוועדה לקידום מעמד האישה, ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע.

לוי-יון, י' ומ' מאיר-ברודניץ (1994). **קווים מנחים לתכנון מגורים ביישובים עירוניים**, חיפה: מרכז לחקר עיר ואזור, הטכניון.

ליפשיץ, ג' (1986). ההגירה אל הגליל, ממנו ובתוכו, 1961-1983, **רבעון לכלכלה**, ל"ג (130).

ליפשיץ, ג' (1993). תהליכי ריכוז וביזור של אוכלוסייה – מגמות בישראל 1948-1992, **מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל**, יד': 272-250.

לרנר, י', ארדריך, ל', רופרט, ת' (2008) "לחלחל פנימה", להתבצר מבחוץ": נשים פלסטיניות ומהגרים רוסים באוניברסיטה העברית בירושלים בתוך: יוסי יונה ואדריאנה קמפ (עורכים), **פערי אזרחות, הגירה, פירון וזהות בישראל**, ירושלים: מכון ון ליר.

מאיר-ברודניץ, מ' (2009). עתיד היישובים הערבים בישראל: האם סוף עידן העיור האזורי? **תכנון: ביטאון איגוד המתכננים בישראל**, 6(1): 146-156.

מנאע, ע' (1997). **שוליות כפולה**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

מנאע, ע' (עורך) (2008). **ספר החברה הערבית בישראל 2: אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

מנח"י ירושלים, (2004). **מערכת החינוך בירושלים**, נתונים, מטרות ומשימות מרכזיות.

מסרי-חרזאללה, א' (2004). **ירושלים כיעד להגירה פנימית של נשים פלסטיניות-ישראליות**, עבודה מאגיסטר בגאוגרפיה ולימודים עירוניים, ירושלים: הפקולטה למדעי החברה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

מסרי-חרזאללה, א' (2008). **ירושלים כיעד להגירה פנימית בקרב צעירות פלסטיניות ישראל**. ירושלים: מחקרי פלורסהיימר באוניברסיטה העברית ומכון ירושלים לחקר ישראל.

סמוחה, ס' (1998). "הישראלזציה של הזהות הקיבוצית והאוריינטציה הפוליטית של הפלסטינים אזרחי ישראל – בחינה מחדש" בתוך: א' רכס (עורך), **הערבים בפוליטיקה הישראלית ודילמה של זהות**, תל אביב: מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל-אביב.

סמוחה, ס' (2001). יחסי ערבים-יהודים בישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, בתוך: אפרים יער וזאב שביט (עורכים), **מגמות בחברה הישראלית**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה: 23, עבודת דוקטורט ירושלים: האוניברסיטה העברית.

עבד אל-מועטי, ע' (1990). **ההגירה הפריפריאלית התרבותית במצרים**, לבנון: המרכז לפיתוח הערבי, (בערבית).

קאופמן, ד' (2008). "אסטרטגיות חדשנות אזרחית לעידוד צמיחה בירושלים", בתוך: בר-סימן-טוב, י' ואחימאיר א', **40 שנה בירושלים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

קורח, מ' (2006). **הגירה לירושלים וממנה**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

קימלינג, ב' וש' מגדל (1999). **הפלסטינים: עם בהיווצרותו**, ירושלים: יתר הוצאה לאור.

קמחי, י' (1987). **קווים להתפתחותה של ירושלים: 20 שנה לאיחודה**, שירות הפרסומים, מרכז ההסברה.

קמחי, י', חושן, מ', ועוזאלי, ש' (1989). הגירה מירושלים – מאפייני העוזבים והסיבות לעזיבה, **עיר ואזור**, כתב עת לשלטון מקומי, לתכנון ופיתוח עירוני ואזורי, גיליון 19-20: 91-104.

קמחי, י' (1996). ירושלים על פרשת דרכים, **תכנון סביבתי**, 54-55: 11-24.

קשוע, ס' (2010) **גוף שני יחיד**, ירושלים: כתר.

רבינוביץ, ד' וח' אבו בקר (2002). **הדור הזקוף**, ירושלים: כתר הוצאה לאור.

רדיין, ע' (2002). **המדיניות הגיאוגרפית של ממשלת ישראל לקליטת העלייה הגדולה בראשית שנות התשעים**, חיבור לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

רודגובסקי, א' (2007). **תמונת מצב על מערכת החינוך הערבי-פלסטיני בירושלים המזרחית ערב פתיחת שנת הלימודים תשס"ח**, ירושלים: עיר עמים.

רוזנברג, ד' (1991). **הגורמים המשפיעים על הגירה תוך עירונית בקרב אוכלוסייה דתית ולא דתית ממעמד בינוני גבוה**, עבודה המוגשת למילוי חלק מהדרישות לקבלת תואר מוסמך, החוג לסוציולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן.

רזין, ע' וא' ישראל (2009). ירושלים כעיר-בירה: המגזר הממשלתי וכלכלת העיר, בתוך: עופר, ג' (עורך) **חזון לירושלים, תכנית לשיקום ירושלים, בירת-ישראל**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, עמ' 123-164.

שחר, א' וג' ליפשיץ (1980). **המערך המרחבי של ההגירה הבין אזרחית בישראל, מחקרים בגיאוגרפיה של ישראל**, חוברת י"א: 153-177.

שטנדל, א' (1992). ערביי ישראל בין פטיש לסדן, ירושלים: אקדמון, בית ההוצאה של הסתדרות הסטודנטים של האוניברסיטה העברית.

שנל, י' (1980). אזורים חברתיים ביישובים העוברים תהליכי עיור ומודרניזציה, חיבור לקבלת M.Sc בתכנון ערים ואזורים בהנחיית ברוך קיפניס, חיפה: הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון.

שנל, י' (1994). זהות מציירת טריטוריה, רעננה: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.

שראבי, ה' (1992). النظام الابوي واشكاليه تخلف المجتمع العربي, (המבנה הפטריארכלי וסוגיית חולשתה של החברה הערבית). ביירות: מרכז המחקרים של האיחוד הערבי. (ערבית).

שראבי, ה' (1993). مقدمات لدراسة المجتمع العربي, (הקדמות לחקר החברה הערבית) ירושלים: ההוצאה לאור סלאח אלדין.

שראבי, ה' (1999). التقد الحضاري للمجتمع العربي في اواخر القرن العشرين, (ביקורת התרבות על החברה הערבית בסוף שנות העשרים). ביירות: מרכז המחקרים של האיחוד הערבי. (ערבית).

שנתון סטטיסטי לישראל, 1985, 2000, 2001, 2002, 2003, 2007, 2009. ירושלים: למ"ס.

Adams, J.S. & Gilden, K.A. (1976). Household location and intra-urban migration, In: *Social Areas in Cities, Spatial Processes and Form. Vol. 1*, Edited by D.T. Herbert and R.J. Johnston. London: John Wiley & Sons, pp.159-192.

Al-Haj, M. (1989). Education for democracy in Arab schools, In: *The Dilemmas of a Changing National Minority*, The Institute of Arab Studies, Givat Haviva.

Al-Haj, M. (1995). *Education, Empowerment and Control: The Case of the Arabs in Israel*, Albany, NY: University of New York Press.

Arar, K. and Haj-Yehia, K. (2007). 'Arab Students from Israel in Jordanian Universities: Issues and Dilemmas', In: K. Arar and K. Haj-Yehia (eds.) *Academics and Higher Education among Arabs in Israel: Trends and Issues*, Ramot: Tel Aviv University. pp. 36-51 [Hebrew].

Azaiza, F. (1996). Family planning among rural Moslem women in Israel. *Journal of Comparative Family Studies*, 27: 559-568.

Bonacich, E. (1980). Middleman minorities and advanced capitalism, *Ethnic Groups* 2: 211-219.

Bonacich, E. & Modell, J. (1980). *The Economic Basis of Ethnic Solidarity: Small Business in the Japanese American Community*, Berkeley: University of California Press.

<http://users.fmg.uva.nl/jrath/downloads/@RSF%20European%20Research%20on%20Islam%20and%20Muslims.pdf>.

Clark, W.A.V. (1986). *Human Migration*, London: Sage.

- Clark, W.A.V. and Dieleman, F.M. (1996). *Households and Housing: Choice and Outcomes in the Housing Market*, CUPR Press, New Jersey: Rutgers University.
- Clark, W.A.V. and William A.V. (1996). *Households and Housing Choice and Outcomes in the Housing Market*, New Brunswick, N.J: Center for Urban Policy Research, p. 252.
- Connor, H. (2004). *Why the difference? A closer look at higher education minority ethnic students and graduates*. London: Institute of Employment Studies.
- Desbarats, J. (1985). Indochinese resettlement in the United States, *Annals of the Association of American Geographers* 75: 522-538.
- Eisenstadt, S.N. (1954). *The absorption of immigrants: a comparative study based mainly on the Jewish community in Palestine and the State of Israel*, London: Routledge & Kegan Paul, P. 257.
- Findley, S. (1977). *Planning for Internal Migration: A Review of Issues and Policies in Developing Countries*, Washington: U.S. Department of Commerce Bureau of the Census.
- Gabriel, S., Justman, M. & Levy, A. (1987). Place to place Migration in Israel: Estimates of a Logistic Model, *Regional Science and Urban Economics*, Vol. 17: 595-606.
- Ghanem, A. (2002). *Civic developments among Palestinian-Arab minority in Israel*. Tamra, Israel: Ibn Khaldun.
- Gordijn, H. & Eichperger, L. (1996). "The Netherlands: From interregional to international migration" In: Rees, P., Stillwell, J., Convey, A. & Kupiszewski, M. (eds.) *Population Migration in the European Union*, London: John Wiley & Sons, pp 247-259.
- Greenwood, M.J. (1985). "Human migration: theory, models and empirical studies", *Journal of Regional Science*, Vol. 25: 521-544.
- Haj-Yehia, K. and Arar, K. (2009). 'Higher education in Jordan among the Palestinians in Israel', In: R. Khamaishi (ed.) *The Arab Society Book 3*, Jerusalem: Van-Leer Institute, pp. 227-251 [Hebrew].
- Hartman, H. (1993). Economic and familial roles of women in Israel, In: Azmon, Y. & Izraeli, D. (eds.) *Women in Israel*, (pp. 135-146), New York & London: Transaction Publishers.
- Hasson, S. (1996). From international immigration to internal migration: the settlement process of immigrants from the former Soviet Union in Israel, In: *Immigration and Integration in Post-Industrial Societies*, Naomi Carmon (Ed.) New York: St. Martin's Press, pp. 166-184.
- Hsin-Chum, J. (2004). Relational experiences of partnered Japanese immigrant women with affect disorders, *Journal of Advanced Nursing*, 53: 513-523.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and post modernization: Cultural, economic and political change in 43 societies*. Princeton, NJ: Princeton University.

- Khamaisi, R. (2005). The Effects of the wall on the Urban Fabric, In: Nasrallah, R. & others (eds), *The Wall of Annexation and Expansion: Its Impact on the Jerusalem Area*, Jerusalem: International Peace and Cooperation Center, pp 21-44.
- Krumm, R.J. (1983). Regional Labor markets and the Household migration decision, *Journal of Regional Science*, Vol 23: 361-375.
- Levin, H. (1991). The economics of educational choice, *The Economics of Education Review*, 10(2):137-158.
- Lipshitz, G. (1998). *Country on the Move: Migration to and within Israel, 1995-1948*, Bar-Ilan University. Dordrecht: Kluwer
- Lopez, A. (1994), *Causes and Motivations for Migration Movements Throughout the World*, Washington D.C.: The American Demographic Institution.
- Lowry, I.S. (1966). *Migration and Metropolitan Growth: Two Analytical Models*. San Francisco: Chandler Kluwer Publishing Company.
- Meyer-Brodnitz, M. (1983). *Rural-Urban Migration of Arabs in Israel: A Case Study of Residential Choice and Planning Policy*. A Thesis submitted to the University of London for the degree of philosophy, London: Bartlett school of Architecture and Planning London University College.
- Miller, P.A. (1972). "Is out migration affected by economic condition?" *The Southern Economic Journal*, Vol. 39: 396-405.
- Modood, T. and Shiner, M (1994) *Ethnic Minorities and Higher Education: why are there differential rates of entry*, London: Policy Studies Institute
- Monterescu, D. and Rabinowitz, D. (2007). *Mixed Towns, Trapped Communities: Historical Narratives: Spatial Dynamics, Gender Relations and Cultural Encounters in Ethnically Mixed Towns in Israel/Palestine*. Hampshire, England and Burlington, USA: Ashgate.
- Mueler, C.F. (1982), *The Economics of Labor Migration: A Behavioral Analysis*. New York: Academic Press.
- Owusu, T.Y. (1999). Residential patterns and housing choices of Ghanaian immigrations in Toronto, Canada. *Housing Studies*, Vol.14: 76-95.
- Peach, C. (2000). The consequences of segregation, In: *Ethnicity and Housing Accommodating Differences*, edited by: Boal W.F, London: Ashgate, pp. 10-26.
- Portes, A. and Stepik, A. (1993). *City on the Edge: the Transformation of Miami*, Berkeley: University of California Press.
- Poulain, M. (1996). Migration in Belgium: Temporal trends and counter-urbanization. In: Rees, P., Stillwell, J., Convey, A. & Kupiszewski, M. (eds) *Population Migration in the European Union*, London: John Wiley & Sons, pp 91-104.

- Rogers, A. & Willekens, F. (Eds). (1986). *Migration and Settlement, A Multi-Regional Comparative Study*. Dordrecht: Redial Publishing CO.
- Rogers, A. & Willekens, F. (Eds). (1986). *Migration and Settlement, A Multi-Regional Comparative Study*. Dordrecht: Redial Publishing CO.
- Rosenbaum, E. (1996). The influence of race on Hispanic housing choices, New York 1978-1987, *Urban Affairs Review*, Vol. 32, no. 2: 217-243.
- Rosenbaum, E., and M. H., Schill, (1999). "Housing and Neighborhood Turnover Among Immigration and Native Born Households in New York City, 1996 to 1999," *Journal of Housing Research* 10(2): 209-234.
- Rossi, P.H. (1955). *Why Families move*. New York: The Free Press.
- Rossi, P.H. (1980). *Why Families move*, 2nd edition, California: Sage Publications.
- Said, E. (1978). *The Question of Palestine*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Show, R.P. (1975). *Migration Theory and Fact*. Philadelphia: Regional Science Research Institute.
- Siddle, D. (2000). *Migration, Mobility and Modernization*, Liverpool: Liverpool University Press.
- Stapelson, C. (1980). "Reformulation of the family life cycle concept: implications for residential mobility," *Environment and Planning*, A 12.
- Weiner, S. (1980). *Immigration To Israel and the problems of Multi-Cultural Absorption*, Bristol: University of Bristol.
- Weingrod, A. and Manna, A. (1998). Living along the seam: Israeli Palestinians in Jerusalem, *International Journal of Middle East Studies*, 30: 369-386.
- Willis, K.G. (1974). *Problem in Migration Analysis*, Farnborough: Saxon House.
- Wolpert, J. (1967). Distance and direction basis in inter urban migration streams, *Annals of the Association of American Geographers* Vol. 57: 605-616.